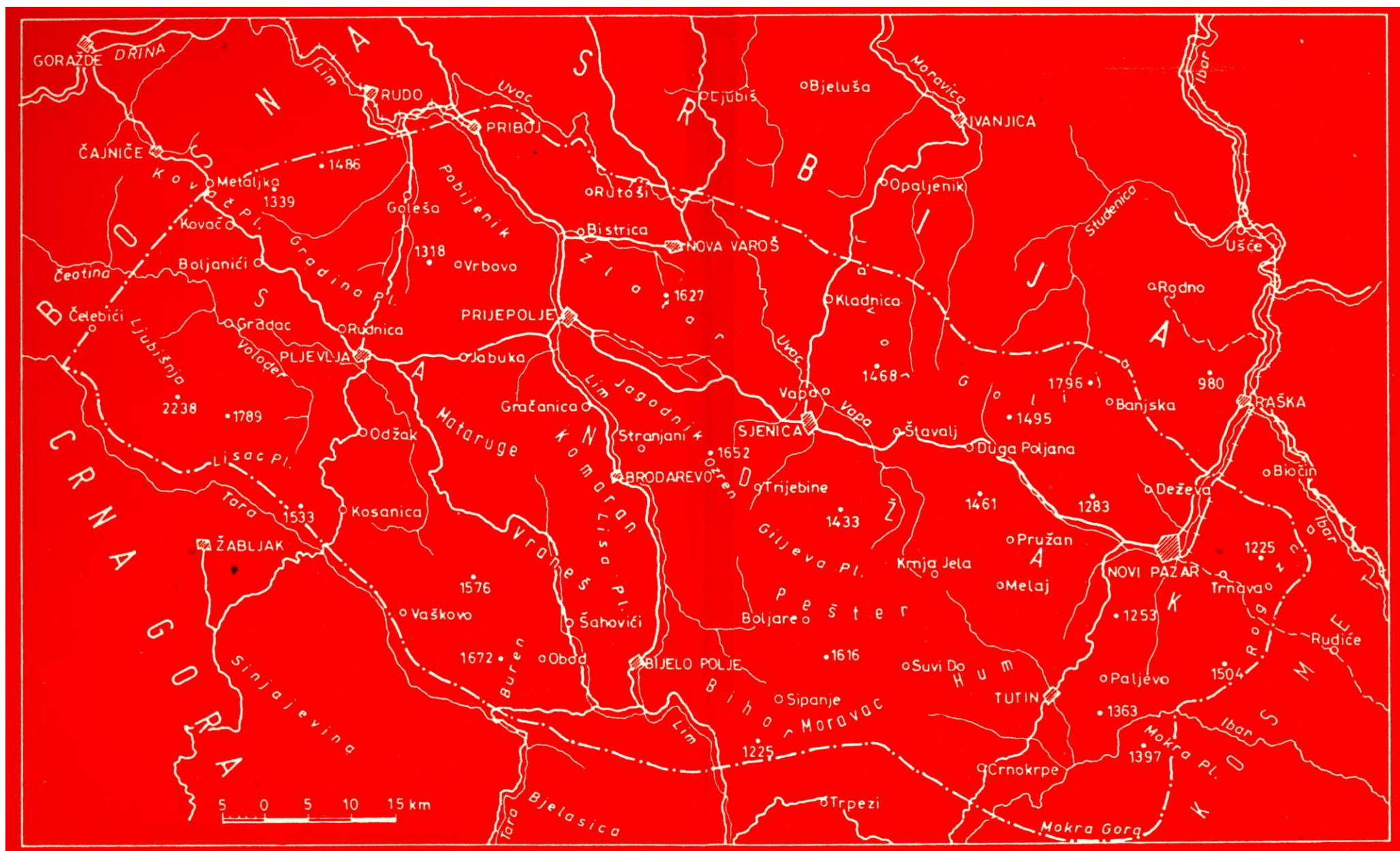

ЧЕДО
ДРУЛОВИЋ

37.

САНЦАЧКА
НОУ
ДИВИЗИЈА

37. САНЦАЧКА НОУ ДИВИЗИЈА

БЕОГРАД, 1983.

ПРЕДГОВОР

Задовољство ми је још једном, макар и у сећањима, корачати у колош херојским стазама 3. санџачке ударне пролетерске бригаде и из ње победоносно израсле 37. санџачке дивизије. У књизи пролазим цео борбени пут од рађања бригаде у Ђуревићу на Сутјесци до разметања јединица дивизије после победе. Не растајем се са својим друговима него сам са њима у свим невољама и подвизима, у јуришу на Сутјесци са командантом Савом и опет у снажној јануарској олуји када лавине са планинских врхова односе делове наше колоне ностојаних кришних Санџакуља.

Ова књига је реална и оригинална санџачка епопеја наше револуције. По својој смиреној поузданости, зналачкој дубини и искуسنости она је приручник нашег партизанског ратовања, стварописне и револуционарне стратегије и тактике Титовог права и надахнућа.

Она унравно као таква доноси и најбоља дела која су досад објављена о Санџаку у револуцији. као што су Мирка Ђуковића и Богдана Гледовића, и прилог општој историји Санџака. Заснована на исцрпном и брижљивом истраживању архивских извора и критичкој и самокритичкој марксистичкој методи, она је, такође, и прилог како оригиналној и специфичној историји Санџака, тако и општој историји револуције народа и народности Југославије.

Етнички, социјални и културно Санџак представља типичну лимитрофну област на тромеђи Србије, Босне и Црне Горе, која се састоји од самих лимитрофних етничких група слична менталитета. са два древна пута који се миленијама у њој укрштају и везују Стамбол и Солун са Сарајево и Бар и Боку са Београ-

дом. На њима су ходали, стицали се и делимице иасеља-
вали народи, живели, прво се у заједничком живљењу
узајамно бранили и гититили и, најзад, при најезди
фашизма, који им је доносио геноцид и уништење, ус-
тали заједно са осталим народима Југославије на опи-
ти народноослободилачки устанак и револуцију. Њего-
ви устанички одреди брзо су прерасли у 3. санџачку
пролетерску ударну бригаду, а ова у 37. санџачку дивгс-
зију.

Свакако да би се у оваквој књизи могле јоги и друге
истине и стране наше револуг^ије на Санџаку описива-
ти. Оно што је у књизи генерала Чеда Друловггћа рече-
ио је »најистинитија истина«, истина свестрано и на
делу целовито стишана. која се гготврђује новим делгс-
ма нагиега новогa револуг^ионариог и стварагачког жи-
вота и рада, слободе ссиоуправног социјалггстичког уд-
руживања рада и средетава и општег напретка, мира
и среће за све народе, иародности и људе у Југославији
и свету.

Др ДУШАН НЕДЕЉКОВИЋ

Одлучујући се да напишем монографију 37. дивизије, жеља ми је била да пружим заокружен, тачан и објективан приказ најважнијих догађаја око стварања ове велике јединице и њених највећих борби. Ово сам остварио на основу писаних докумената из тог доба. Неки догађаји су проверавани преко учесника у њиховом стварању, а добро су ми послужила и лична сећања јер сам учествовао у свим збивањима на овом терену и у јединицама које су ушле у састав дивизије.

Потреба да се напише монографија ове јединице била је веома велика. Пре свега, то је највећа војна формација која је постојала на територији Савеза. Друго, Санџак је у геостратежском смислу имао, а може се рећи да ће и у будуће имати, изузетно велики значај. Преко његове територије протуљале су, или су се њом завршиле, скоро све непријатељске офанзиве за време НОР-а. У овако сложеној војно-политичкој ситуацији треба рећи да се устанак у Санџаку стално развијао узлазном линијом. Зато је и условило стварање 37. дивизије. У њеном првобитном саставу налази се 3. пролетерска санџачка бригада, која је имала ту част да у саставу групе пролетерских бригада, заједно са Врховним командом, прође историјски пут кроз Босну и стекне највећа војна признања. Бригада је дивизији допринела у кадровском смислу, а нарочито у борбеном искуству свих њених јединица. У том негледу запажену улогу имала је, иако се ради о новоформираној јединици, 8. мањинска бригада.

За 37. дивизију може се рећи да је то дивизија братства и јединства. У њеном саставу најбројније националне групе су Срби, Црногорци и Муслимани, а бглед су заступљене и све остале нације.

Због осетлих губитака које је имала у многобројним борбама крајем 1943. и почетком 1944. године

зију у другој половини 1944. године попуњава око 4.000 младих бораца из источне Србије, што још више повећује ова два краја наше домовине.

Тешко је набројати борбе које је дивизија водила, а још је теже оценити свеукупне њене ефекте у току НОР-а. Међутим, једно је сигурно - дивизија је водила и такве борбе које су нанаглемратишту имале ширију-гословенски значај.

Немачка група^ија, која се повлачила рокадгим путем из Грчке, преко Пеиштерске висоравни и даље долином река Лима и Дрине - ка Сарајеву, била је изложена жестоком и врло уснеишним гшпадима 37. дггвизије. Непријатељска непрегледна колона данима је сгпајала иа комуникацијама, јер им је покрет био онемогућен, што је омогућило савезничким авионима да запале и униште огроман број непријатељских возила и друге технике.

Други значајан допринос дивизије односи се на завршне операције, када дивизија заједно са другим јединицама дочекује група^ију Драже Михаиловића јачине око 15.000 четника и разбијаје као војну формацију на простору Сутјеска-Кагиновгск-Дрина, иосле чега четничка организација никада више није могла да се опорави.

Настојао сам, колико год је било могуће у овој врсти едигије, да забележим што више догађаја који говоре о повезаности јединица 37. дивизије и народа. Желео сам да монографију лако читају различити узрасти и људи свих занимања и даје што више разумеју. Јер ће само тако одговаратгг својој намени - чувању и гајењу борбених традиција НОБ-е и револуције.

На крају, дужан сам да се захвалим свим друговима који су ми консултацијанаили на други иачин помогли у разјашњавању појединих догађаја, а нарочито Јосифу Струњашу који ми је помогао око података за 5. бригаду за коју је било мсиао гшсаних докумената.

Захвсиган сал рецензенту Радовану Вукановићу који ми је дао корисне примедбе.

Март 1983. године

АУТОР

У в о д

Развојем народноослободилачког покрета у Санџаку под руководством Комунистичке партије Југославије у току четворогодишње бескомпромисне борбе широких народних маса створени су услови за формирање не само мањих партизанских јединица (група, чета и одреда) већ и већих састава: 3. пролетерске, 4. и 5. санџачке ударне бригаде и 37. ударне санџачке дивизије — највеће санџачке јединице у НОБ, састављене од бораца са те територије. Нема потребе да се и у овој монографији опширно говори о Санџаку, о борбама на његовој територији до формирања дивизије и о његовој улози у народноослободилачкој борби и револуцији, јер је о томе у послератном периоду доста писано у више публикација.¹ Међутим, потребно је да се и овде основним потезима скицирају подаци о главним догађајима из тог периода, о неким тадашњим гео-поли-

¹ Мирко Ћуковић: »СРБИЈА У НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКОЈ БОРБИ«, књига »Санџак« — Нолит, Београд 1964; Богдан Гледовић: »СРБИЈА У РАТУ И РЕВОЛУЦИЈИ 1941—1945«, глава 12, Институт за историју радничког покрета Србије, Београд 1976; Жарко Видовић: МОНОГРАФИЈА 3. ПРОЛЕТЕРСКЕ САНѢАЧКЕ БРИГАДЕ, ВИЗ, Београд 1972; Чедомир Друловић: МОНОГРАФИЈА 4. САНѢАЧКЕ БРИГАДЕ, ВИЗ, Београд 1973; Богдан Гледовић: »УЖИЧКА РЕПУБЛИКА« (Оружани устанак у Санџаку) стр. 379, књ. I, Београд 1978; Чедомир Друловић: исто, БОРБЕ 1. ЗЛАТАРСКЕ ЧЕТЕ, стр. 421; М. Ћуковић: исто — ПАРТИЗАНСКЕ ЈЕДИНИЦЕ ИЗ СРБИЈЕ НА СЛОБОДНОЈ ТЕРИТОРИЈИ САНѢАКА, књ. II, стр. 237; Прва и друга књига ЗБОРНИКА 3. ПРОЛЕТЕРСКЕ БРИГАДЕ, ВИЗ, Београд 1970.

тичким особеиностима Санцака. Тако ће читалац лакше разумети догађаје о којима ће овде бити речи и простор, време и околности у којима су се збили.

Санцак су од Турака ослободиле црногорска и српска војска 1912. године. У тим ослободилачким бојевима учествовали су и устаници из Санцака. Међутим, санчачки народ једва да ће и одахнути од турског јарма, а већ ће му на врат бити стављен други: убрзо ће почети први светски рат и Санцак ће окупирати аустроугарска војска.

У одбрани земље, у првом светском рату 1914. године, учествује и народ из Санцака.

За време аустроугарске окупације туђинци су свим силама настојали да затрују односе између Срба и Црногораца, с једне, и Муслимана, с друге стране. Окупатор је настојао да по сваку цену одвоји Санцак од Србије, што је стварало »злу крв« међу становницима различитих националности. Територијом Санцака вршале су разне разбојничке групе које су на разне начине терорисале народ, нарочито у дежевском, штавичком, сјеничком и бјелопољском срезу. Сем тога, за време окупације у Санцаку су поново успостављени агаи-ско-чипчиски, дакле, феудални односи, као и за време турске владавине.

После ослобођења 1918. године живот у Санцаку готово да се није нимало изменио. Безмало је све остало као и под турском владавином. Истина, нису владали закони ага — чипчија, јер је извршена аграрна реформа, те су сељаци остали на земљи коју су обрађивали, а власници земље су задовољавани исплатом ренте. Али људи нису добили оно што су очекивали да ће им донети ослобођење од освајача. На сцену су ступили домаћи — ненародни режими и санчачки човек ће да чами у тмини свакојаке беде и заосталости све до почетка другог светског рата.

Капитулација бивше Југославије у априлском рагу 1941. и окупација наше земље тешко је пала родољубима широм Југославије, па, дакако, и Саннаклијама. Владајућа класа не само да није искористила располо-

жење народних маса за ооружање него ЈС ступила у отворену издају и сарадњу са окупатором. Срећом, наши народи и народности су имали малобројну, али снажну Комунистичку партију која ће их повести у одлучну борбу. Народне масе Санцака дале су значајан допринос народноослободилачкој борби народа и народности Југославије.

У другом светском рату Санцак је представљао подручје од стратегијског и политичког значаја и за окупатора и за нашу ослободилачку војску. Сем многих мањих борби, на територији су делимично вођене и велике офанзиве (трећа, пета, шеста и седма офанзива и дурмитгорска операција). Сем тога, Санцак је био подручје за прихват партизанских јединица 1941, после прве непријатељске офанзиве у Србији, и оперативна основица за продор Народноослободилачке војске у Босну 1942. и у Србију 1944. године.

У Санцаку су од почетка устанка па до краја рата вођене веома интензивне борбе, изузев од 5. јуна 1942. када су партизанске јединице из Црне Горе и Санцака пошле на марш-маневар за Босну, па до поновног повратка јединица НОВЈ (1. пролетерске дивизије, 7. банијске дивизије и других јединица) у пролеће 1943. године, на крају чегврге непријатељеве офанзиве. Али, и у том периоду окупатору су пружале отпор герилске групе са народом.

У току народноослободилачког рата и револуције у Санцаку су се сукобљавали и укрштали разни интереси. Још у првим данима окупације укрестили су се интереси Немачке и Италије: и једна и друга је желела да ову територију задржи за себе. С албанске стране постојала је тежња да се цела територија Санцака или бар неки њени делови укључе у тзв. Велику Албанију. Павелићева НДХ је желела да њој припадне Санцак. (Усташе су планирале да униште Србе и Црногорце у њему). Великосрби су, опет, својатали Санцак и желели да га припоје Недићевој Србији, а четници су били одлучили да униште све што није српско у том делу наше земље.

ПЛИМА И ОСЕКА УСТАНКА

Упркос револуционарном расположењу парода, КПЈ није имала озбиљнија организациона упоришта у масама све до 1937. године. Тада је КПЈ за Црну Гору, Боку и Санцак у бјелополском срезу формирала Месни комитет. Током те и 1938. године на територији бјелополског среза формиране су партијске ћелије у неколико места. У току 1939. Покрајински комитет КПЈ за Црну Гору, Боку и Санцак формирао је Обласни комитет КПЈ за Санцак, а дужност комитета је преузео Месни комитет бјелополског среза, јер у другим срезовима није било организација КПЈ. Тај комитет је формирао ћелију у Пријеиољу, септембра 1939. године, а у новембру је формирана партијска ћелија у Пљевљима, једна и друга су обављале послове месног комитета у својим местима. У Новом Пазару до 1941. године није постојала организација КПЈ. У штавичком срезу формирана је организација тек у јесен 1944. године. У сјеничком срезу Душан Кораћ је формирао и партијску организацију средином лета 1940. године (тада је формиран и биро који је обављао функцију месног комитета у срезу). У јесен 1940. године секретар Обласног комитета Душан Кораћ и Велибор Љујић, члан Месног комитета Пријепоља, покушали су да у Новој Вароши формирају партијску ћелију, али се секретар ипак није одлучио да формира ћелију, већ је то одложено из непознатих разлога. У Прибоју није била формирана организација ...

Савез комунистичке омладине Југославије у Санцаку основан је 1940. године . . .

На Београдском универзитету постојао је и актив напредних студената из Санцака, а њиме је руководио Рифат Бурџовић Тршо. Студенти — чланови тог актива долазили су у своја места и доносили разну револуционарну литературу (углавном приручне материјале) умножавали је и ширили у масама. Студенткиње су радиле са женама. Народ се углавном на тај начин упознавао са достигнућима октобарске револуције.

Тако је растао интензитет рада и борбе КПЈ у Санцаку између два рата, а нарочито је био у наглом успону уочи избијања другог светског рата.

Имајући у виду да је Санцак пре почетка припрема за устанак 1941. имао око 100 чланова КПЈ и око 250 чланова СКОЈ-а, снажан утицај КПЈ на овом простору може се тумачити само квалитетом чланства које је било прекаљено у предратним револуционарним акцијама и спремно да се одлучно бори против окупатора . . .

Тако је, дакле, КПЈ улагала напоре да припреми народ Санцака (на тој територији живело је уочи другог светског рата око 250.000 становника) за одлучујуће догађаје. Мора се још једном нагласити да је рад чланова КПЈ и СКОЈ-а био веома отежан: прво, што је у условима окупације и распламсавања међунационалне мржње био стешњен простор за деловање комуниста и скојеваца, друго, што цела територија није била покривена мрежом партијских и скојевских организација; треће, што су се у Санцаку, сем велике заосталости и неразвијености, чак и тада испољавали стари односи какви су оладили у доба турске владавине.

У штавичком срезу, на пример, окупатор се ослањао на проалбанске елементе и прогласио припајање овога краја тзв. Великој Албанији. Он је хушкао албанске националности да врше терор над српским становништвом, чак и да истребљују Србе са територије која је припојена Албанији. У Црној Гори и западном делу Санцака окупатор је другачије поделио улоге: тамо је црногорској и српској реакцији дозвољавао да истребљују Муслимане у тим крајевима. То је била смишљена

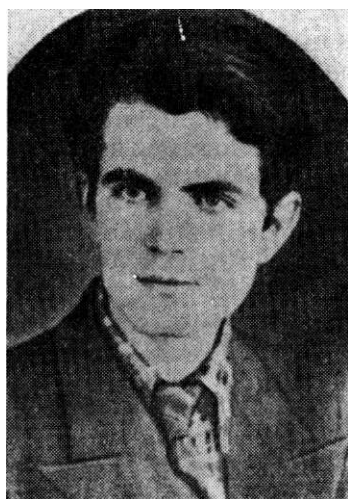
тактика немачког и италијанског окупатора — да се народи који су живели у Сашдаку међусобно туку и уништавају.

Партијска организација је добро знала намере окупатора. Неуморним радом међу Србима, Црногорцима и Муслиманима комунисти су успели да избегну прогоне и братоубилачку борбу у Санцаку у првим данима окупације.

Почетком јуна Обласни комитет КПЈ за Санцак пренео је организацијама директиву ПК КПЈ за Црну Гору, Боку и Санцак у вези са тзв. војним питањима. Партијске организације су одмах организовале састанке и приступиле спровођењу постављених задатака. Још интензивније је настављено прикупљање оружја и муниције, формиране су групе бораца за обучавање у руковању оружјем. Нарочито је био интензиван рад са омладином која није служила војску. Поред те обуке, радило се и на идејно-политичком уздизању омладинаца. Тај рад је доста доприносио проширењу утицаја КПЈ не само код омладине него и код старијих људи. Партијске организације су настојале да окупе за борбу и оне људе који су раније припадали грађанским странкама и све друге патриоте. Ради што шире мобилизације комунисти су често одржавали састанке са омладином и са свим грађанима у многим местима. Да би били што сигурнији, комунисти су организовали мобе за прикупљање летине. Међутим, ти скупови су коришћени и за договарање, обавештавање; људима је саветовано да сакривају оружје и муницију. Традиционални народни вашари су се такође користили у те сврхе.

У току припрема устанка образоване су прве партијске организације у нововарошком, прибојском и дежевском срезу, а у осталим срезовима су, поред постојећих основане и нове организације. Нагло је јачао утицај Партије, па је и отпор окупатору у разним видовима јачао, што се понегде огледало и по превременим акцијама омладине (напад на усташке патроле и кидање телефонских жица на подручју Нове Вароши, 22. и ноћу између 23. и 24. маја 1941, напади на усташку жандармеријску посаду у Челебићу, 29. маја итд.).

Да би Сс сумирали резултати припрема за устанак и да би се одредили наредни задаци, комунисти Санцака су (према директиви КПЈ) организовали обласно саветовање. Оно је одржано 22. јуна 1941. у селу Чаднњу код Пријепоља под руководством секретара Обла-

*Народни херој РИФЛТ БУРЏО-
ВИЋ ТРША, заменик политич-
ког комесара 3. пролетерске сан-
џачке бригаде. Погинуо код
Мркоњић-Града 2/3. октобра
1942.*

сног комитета Рифата Бурџовића Трше. Учесници саветовања били су обавештени да је фашистичка Немачка напала СССР. Та вест је унела велико охрабрење међу учеснике саветовања, јер су и они чврсто веровали у победу СССР-а. На саветовању је закључено да су организације КПЈ добро радиле и да су групе комуниста, скојеваца и других родољуба већ крајем јуна 1941. биле способне да организују одређене оружане акције и диверзије против окупатора.

После напада Немаца на Совјетски Савез комунисти су се склањали од власти и вршили последње припреме за почетак борбе.

У то време у Санцаку су се налазиле јаке снаге непријатеља: делови италијанске дивизије »Месина«, два немачка батаљона 704. и 717. дивизије, тајна поли-

ција, јаче усташке и домобраиске снаге, албанска жандармерија, муслиманска милиција и бивша југословенска жандармерија.

Под утицајем масовног тринаестојулског устанка у Црној Гори оружани масовни устанак се преноси и на Санџак, који је почео 14. јула нападом на карабињерску и жандармеријску посаду у Мојковцу. Истог дана ослобођени су Шаховићи и Бродарево и шира подручја тих места.

У бјелопољском срезу се окупило доста бораца и сврстало у чете и батаљоне. Обласни комитет је решио да ослободи Бијело Поље. Формиран је штаб који је руководио борбом за ослобођење Бијелог Поља и свим другим оружаним акцијама на територији овога среза. Командант је био Јагош Рабреновић, политички комесар Рифат Бурџовић Тршо. Према добијеном задатку, устаничке јединице су у току 18. јула блокирале Бијело Поље и град је 20. јула био ослобођен. Ослобођењем тога места био је ослобођен цео бјелопољски срез. Из затвора у Бијелом Пољу ослобођени су таоци које су Италијани били похапсили. Тих дана у Бијелом Пољу формирана је команда места, народна милиција, војни комитет (односно, народноослободилачки одбор). У тим борбама учествовало је око 2.500 бораца. Тако је већ у јулу створена слободна територија између Лима и Таре.

Оружане борбе су почеле 20. јула и у пљеваљском, милешевском и нововарошком срезу, опет нападом на италијанске и жандармеријске посаде у Подпећу и Коминима код Пљеваља. Тако су устаници за неколико дана разоружали све посаде у пљеваљском и милешевском срезу. Око 1.000 устаника ослободило је Нову Варош 4. септембра, када је сломљен отпор усташко-домобранске јединице. Тако је почетком септембра створена слободна територија и између реке Увца и Лима.

Све се то, међутим, одиграло брзо и недовољно организовано, тако да су Италијани предузели офанзиву против устаника. Италијанска дивизија »Пустерија« није имала много тешкоћа, јер није наишла на добро организовану одбрану устаника, па је до 11. авгу-

ста повратила сва изгубљена места између Лима и Таре, као и Нову Варош, те су тако Италијани запосели цео Санџак, сем Новог Пазара и Дуге Пољане, где су и даље остали делови 717. немачке дивизије.

То што су наведена места поново пала у руке непријатељу може да се објасни слабом организацијом устаника (нису имали ни јединствене команде), недовољним искуством комуниста, недовољном политичком и војничком припремљеношћу устаника занесених илузијама брзе победе Црвене армије. Устаници су се разилазили под навалом вишеструко јачег непријатеља. Упркос томе, у герилским одредима су остали комунисти. Они су чинили језгро и руководећу снагу устанка који ће се тек развијати.

Тако је Санџак на крају устаничке офанзиве, навалом јаким непријатељских снага, убрзо остао без својих јединица. Италијани су се надали да ће у таквој ситуацији успети да потпуно разоружају становништво. Строга наредба Пирција Биролија, коју је издао 5. августа 1941. године, о предаји оружја била је узалудна. Народ је пружао отпор окупатору на разне начине.

У том времену новоформиране партизанске чете на десној страни Лима су водиле оружане акције против окупатора и четника. Оне су забележиле видне резултате у борбеним акцијама на путевима Прибој—Пријепоље—Сјеница, те у борбама против Италијана код манастира Милешева и села Седобра, где је 27. септембра 1941. године погинуо Љубиша Миодраговић, један од прекаљених комуниста из илегалних борби КШ и организатор устанка у Санџаку.

Веће оружане борбе у то време вођене су за одбрану Ужичке Републике (од четника), када су погинули одважни омладинци Чедо Зорић и Шућро Мусић. То су били и први губици наших чета.

У свим срезовима западног дела Санџака непријатељ је био дезорганизован: остао је без комуникација, телефонских веза и био збијен у неколико гарнизона, ограђен бодљикавом жицом и утврђењима. Сва села су била у рукама устаника...

Баш те прве оружане акције су најбоље показале колико су народне масе у Санџаку биле спремне да

прихвате борбу против окупатора и квислинга. У тим борбама погинуо је Алекса Билас Бећо.

Немилосрдно гушећи устанак, окупатор, усташко-домобранске и квислиншке албанске снаге су палили и пљачкали устаничка села, убијали и водили у интернацију сараднике НОП-а, затварали таоце. Све је то имало негативних последица на устанике. Међутим, повољне вести о устанку у Србији доносиле су устаницима нова охрабрења.

Народни херој **ЉУБИША МИО-ДРАГОВИЋ**, члан Обласног комитета за Сањак. Погинуо 27. септембра 1941.

Народни херој **АЛЕКСА БИЛАС БЕЋО**, један од организатора устанка у Сањаку. Погинуо новембра 1941. код Слијепач Моста

Устаници се чвршће повезују са устанком у Србији. Обласни комитет почетком октобра 1941. (секретар је и даље био Рифат Бурџовић) повезује се са ЦК КПЈ (од тада је Обласни комитет за Саннак био под његовим непосредним руководством). Тиме је партијска организација Санцака издвојена из састава партијске организације Црне Горе и Боке. У исто време образован је и

Главни штаб НОПО за Санџак који је до формирања 3. пролетерске бригаде био непосредно под командом Врховног штаба. (То је било од изузетног значаја за размах устанка у Санџаку). Командант Главног штаба био је Владимир Кнежевић Волоћа, а политички комесар Воја Лековић. Прво седиште обласног комитета и

*Народни херој ВЛАДИМИР
КНЕЖЕВИЋ ВОЛОЋА Поги-
нуо на дужности команданта Ч.
пролетерске санџачке бригаде
2/3. октобра 1942 код Мрко-
њић-Града*

Главног штаба било је у селу Радоињи код Нове Вароши, тако да је та близина чланова ЦК КПЈ и Врховног штаба пресудно утицала на многе догађаје који су се касније одвијали у Санџаку.

Користећи се искуствима устанка у Србији и Црној Гори, Обласни комитет КПЈ и срески комитети приступили су чвршћем повезивању партијских и скојевских организација и стварању војне организације и органа народне власти. Тако су у току септембра и октобра формиране Златарска, Милешевска, Пљеваљска, Сјеничка и Бјелопољска, а нешто касније и Прибојска партизанска чета. У исто време из дежевског среза око 30 бораца ступило је у партизанске одреде Србије. У току борби све чете су до краја новембра 1941. нарасле на укупно око 800 бораца. Чете су из дана у дан јачале,

тако да су у децембру 1941. године (неке у јануару 1942) преформиране у партизанске ударне батаљоне, а касније у партизанске одреде који су дејствовали између Таре и Лима. При стварању слободне територије створане су и позадинске партизанске јединице. Партија је, поред стварања бројних јединица, до јесени 1941. организовала широку мрежу и општинских народноослободилачких одбора, онако како се то радило на слободној територији Србије.

(У градовима Санцака те јесени биле су следеће непријатељске снаге: главнина 5. алпске дивизије »Пустерија«, 83. пешадијски пук дивизије »Венеција«, а у току децембра 1941. и два батаљона 261. пешадијског пука немачке 113. дивизије. Сем окупаторских снага и албанских квислиншких жандарма, те жандарма бивше Југославије, муслиманске милиције и нешто домобранских снага, до јесени су се умножиле друге квислиншке снаге, нарочито четници. Истина, у неким срезovima у зачетку су те четничке групе ликвидиране од партизанских јединица, али су се оне подршком из Србије поново формирале и постале латентна опасност за партизанске јединице).

Што се источног дела Санцака тиче (дежевски, штавички и сјенички срез), ту се устанак није развијао у истој мери и у исто време као у западном делу. Тај део Санцака био је од почетка устанка изложен већим утицајима разних непријатељевих струја. Немци су били заинтересовани за чвршће држање те територије да би обезбедили руднике у Косовској Митровици и комуникације у долини Ибра. Постојало је и врло изражено настојање да се тај део Санцака припоји тзв. Великој Албанији. Сем тога, партијско-политички рад није био на задовољавајућем нивоу. Малобројни комунисти нису били искусни у раду, поготову не у тако сложеним условима. Виши партијски форуми нису успели да помогну у организовању устанка, а и сама брзина догађаја у почетку оружане борбе није дозвољавала темељигији рад у том делу Санцака мимо којег је прохујала и прва непријатељева офанзива. (Искусни кадрови из Србије слили су се у западни део Санцака после прве офанзиве). Док се у Србији устанак ширио и док су се

у Ибарској долини развијале брзе партизанске акције, у штавичком и дежевском срезу владао је закон пљачке и отимачине стоке и друге имовине између Муслимана и Срба. Прве је подржавала албанска власт која је била тамо успостављена после окупације, а друге четничке формације.

Партија је у тим данима била немоћна да спречи злочине квислинга у том делу Санџака. У почетку су вршена појединачна убиства, а већ у октобру 1941. па даље почела су масовна убиства, пљачке и паљења, у прво време српских, а онда и муслиманских села.² Око Новог Пазара наоружане групе Муслимана и Албанаца убијале су Србе, а са друге стране, четници су то исто чинили с Муслиманима. Копаонички партизански одред је покушао да са четницима организује један напад на Нови Пазар, али услед издаје четника напад није успео. Касније је било више четничких напада и то је трајало све док се четници и муслиманска милиција, под окриљем окупатора, нису нашли на истој борбеној линији против НОВЈ. Ово стање добро илуструје Мирко Њуковић у књизи »Санџак« када каже:

»Догађаји који су се одиграли у дежевском срезу после окупације земље, а нарочито после напада Немаца на Совјетски Савез па до краја 1941. године показују да су окупатор, петоколониши и најреакционарнији елементи могли несметано да спроводе оно што су хтели. Зато је биланс тих догађаја био тежак. Народ се дуго одупирао мрачним намерама домаћих издајника. Он није желео ни хтео да буде увучен у верске и националне сукобе... Муслиманске масе су биле против албанизације становништва. Све ове повољне услове за мобилизацију народа у борби против окупатора и његових помагача напредне снаге нису искористиле. Секретар партијске јединице у Новом Пазару Хакија Зејниловић својим ставом онемогућио је формирање Новопазарског партизанског одреда и ослабио партијске организације. Обласни комитет КПЈ за Санџак учинио је пропуст што није интервенисао чим је био обавештен и упознат о ставу ове партијске организације.«

9

2 Мирко Њуковић: »Санџак«, стр. 176 (Од напада Немачке на СССР 22. VI 1941. до децембра 1941. Резултати братоубилачке борбе у дежевском срезу су приближно следећи: убијено 447 особа, од тога 287 Срба, 136 Муслимана и 144 Албанаца и као жртве терора 115 Срба и 61 Муслиман. Спаљене су 2.792 куће — 2.016 српских и 776 муслиманских.

Нешто касније, иод утицајем Партије и омладине, било је светлих примера када су поједини Муслимани штитили Србе од покоља и, обратно, Срби су штитили Муслимане од четничке каме, али то су били само задоцнели случајеви.

СЛОБОДНА НОВОВАРОШКА ТЕРИТОРИЈА

У току новембра 1941. године вршене су припреме да би се територија између Лима и Таре очистила од непријатеља, ослободила Пљевља и отворио пут јединицама Црногорског партизанског одреда у правцу слободног Ужица које је било угрожено у току прве непријатељеве офанзиве. У исто време, партизанске снаге из Санџака су чистиле територију између Увца и Лима и на тај начин је стварана база слободне Ужичке Републике у Санџаку.

Црногорски партизански одред, који је имао девет батаљона (око 3.690 бораца) напао је 1. децембра 1941. италијански гарнизон у Пљевљима, где се налазило 2.000 добро утврђених и одлично наоружаних војника.

У нападу на Пљевља биле су ангажоване партизанске чете пљеваљског, милешевског и бјелопољског среза. Бјелопољска и Милешевска чета су биле ангажоване за спречавање непријатеља да споља притекне у помоћ италијанској војсци у гарнизону у Пљевљима. Борци пљеваљске чете били су у највећем броју водичи Црногорском одреду за време борби у граду. Италијанима у Пљевљима за време борбе у граду није стигла никаква помоћ из суседних гарнизона. Борба у граду је била жестока, па је за време напада погинуло 208, а рањено 272 партизана, а град није заузет.³ Италијанске јединице које су покушале да из Пријепоља, преко Савина Лакта и Јабуке, притекну у помоћ онима у Пљевљима доживеле су пораз 1. децембра на комуникацијама на прилазима граду. Њихови поновни покушаји 2. и 3. децембра да се пробију истим правцем остали су такође без успеха. Тек четврти пут су двома колонама и уз

3 Богдан Гледовић: Србија у рату и револуцији 1941—1945, стр. 388.

велике губитке успели да се пробију у Пљевља. Исто тако, уз велике губитке Италијани су успели да се 4. децембра пробију ка Пљевљима и комуникацијом Рудо—Пљевља.

После тих борби Италијани су предузели посебне мере за обезбеђење својих гарнизона у Пљевљима и Пријеполју.

Начин извођења, време напада, средства којима је извршен напад на Пљевља и посебно губици партизана штетно су утицали на размах устанка у Санцаку и Црној Гори, иако је и непријатељ прегрпео велике губитке.

И поред неуспеха наших јединица у нападу на Пљевља, концентрација тако јаким партизанских снага у том делу Санцака, на крају прве непријатељеве офанзиве у Србији, спречила је Италијане да поседну леву обалу Увца, када су, под притиском немачких снага ту стигле партизанске јединице, уморне и израђаване у борбама од Ваљева, Обреновца, Горњег Милановца, Краљева, Чачка и Ужица, преко Златибора, до Увца.

Други неуспео напад наших јединица збио се 22. децембра 1941, када су Санџачко-моравички, Таковски и Београдски батаљон напали непријатељеву посаду у Сјеници. Батаљони су претрпели губитке од 100 бораца (што погинулих, што заробљених).

Тако велики губици, какви су били у току децембра у Санцаку, у тако тешкој ситуацији у којој су се у то време налазиле партизанске јединице морали су да негативно утичу на успон народноослободилачке борбе у том делу наше земље. Али, захваљујући борбеним традицијама народа и његовој решености да се истраје до краја, савладане су и те тешкоће . . .

У току прве немачке офанзиве на слободну територију Србије, коју је изводила 342. немачка дивизија уз пуно садејство недићеваца, љотићеваца и четника, Златарска, Сјеничка и Прибојска партизанска чета, које су дејствовале између Увца и Лима, Обласни комитет КПЈ за Санџак, партијске организације и Главни НОП за Санџак спремно су дочекали и прихватили партизанске снаге из западне Србије и Шумадије почетком децембра 1941. Тих дана на слободној територији између

Увца и Лима нашло се око 2.000 бораца који су, под притиском непријатеља, водећи даноноћне борбе одступили из Ужичке Републике.

У току 4. децембра 1941. партизанске снаге из Србије, заједно са санџачким четама, ослободиле су Нову Варош од италијанских фашиста. Тако је Нова Варош постала седиште Обласног комитета КПЈ за Санџак, Главног штаба НОП за Санџак, дела Главног штаба НОП Србије, дела ПК КПЈ Србије. Иако су партизанске снаге из Србије биле у одступању, народ нововарошког среза их је свесрдно прихватио, сместио како је могао, снабдео животним намирницама, а у великој мери и одећом и обућом. Та слободна територија, иако мала, обухватала је 14 села нововарошког среза, добро је дошла уморним партизанима из Ужичке Републике, јер су могли да на њу безбедно одступе и да ту предахну. У то време Нова Варош (и њена околина) била је у извесном смислу наставак Ужичке Републике и центар слободне територије Санџака. На тој територији успешно су радили партијски комитети, срески и градски НОО, команде места, партизанска болница, народна милиција, партизанске радионице, омладинске чете, пионирске организације, установе Обласног комитета, организовани су партијско-политички курсеви, формиран је и Агитпроп. Ту су слушане Радио-Москва, Радио-Лондон и друге стране радио-станице. Доктор Душан Недељковић је уређивао »Вести«. Иначе, Агитпроп је помагао партијску организацију у Новој Вароши у организовању курсева. У свему томе драгоцену помоћ пружио је Иво Лола Рибар.

У току децембра извесно време на тој слободној територији налазио се Политбиро ЦК КПЈ и Врховни штаб, што је било од изузетног значаја за развој оружане борбе у Санџаку. У селима Радоињи и Дренови та два тела донела су неколико важних одлука за развој НОП Југославије, између осталог и одлуку о формирању 1. пролетерске ударне бригаде, 7. децембра 1941.-

У предговору књиге »Санџак« друг Воја Лековић, тадашњи члан Обласног комитета КПЈ и Главног штаба за Санџак, између осталог, каже:

»За рук&водство из Санџака била је од изузетног значаја помоћ коју му је указао ЦК приликом свог боравка у овом крају, после повлачења из Ужица. Та помоћ састојала се у анализи ситуације настале нападом на Пљевља и преласком партизанских снага из Србије у Санџак као и ослобођењу Нове Вароши и стварањем нове слободне територије, а састојала се и у утврђивању конкретних задатака.

На састанку Обласног комитета КПЈ за Санџак (одржан 10. децембра 1941. године, прим. аутора), на коме је присуствовао друг Едвард Кардељ, где су јасно утврђени ставови о свим крупнијим питањима, написано је и посебно писмо Обласном комитету КПЈ за Санџак, у коме су дате детаљне инструкције како треба радити и у коме је нарочито било разрађено како се треба поставити и сарађивати са Муслиманима.

Обласни комитет чувао је то писмо све до краја рата као драгоценост. Ово писмо читано је кад год би било што нејасно и тешко. Читано је с вером да ће оно помоћи да се извуче из моменталне тешке ситуације. Отуда је та помоћ била трајна, имала је изузетан значај, дошла је баш у прави час«.

После одласка батаљона који су ушли у састав 1. пролетерске бригаде, на десној обали Јлама дејствовали су 1. и 2. ужички, шумадијски и чачански батаљон (око 1000 бораца), Златарски ударни батаљон, Милешевска чета и Златарска омладинска и позадинска чета (око 350 бораца). Те јединице су биле под командом штаба Српско-санџачког одреда. На левој обали реке дејствовала су три батаљона од 600 бораца, четири бјелопољска батаљона од 800 бораца и комбиновани и црногорски батаљон од 120 до 180 бораца. Јединице су биле под командом штаба Црногорско-санџачког одреда.

С обзиром на то да су се италијанске јединице налазиле у градовима, иза добрих утврђења, наше јединице су претежно водиле борбе са четницима и муслиманском милицијом који су од првих дана служили окупатору као спољња обезбеђења њихових гарнизона. Окупатор је, колико год је могао, уносио раздор и мржњу и хушкао једне на друге: Србе и Црногорце и српске жандарме против Муслимана, а њих, албанску реакцију и усташе против Срба.

Користећи снажну офанзиву италијанских снага у Санџаку и Црној Гори (после јулског устанка и првих офанзивних дејстава још недовољно организованих

устаничких снага), четници су, уз подршку окупатора, добијали замаха и организовали се. Италијанске команде су оберучке прихватале понућену помоћ од чегничких команди у борби против партизанских снага.

Партизанске снаге на нововарошкој територији нису ни часак мировале, већ су дејствовале офанзивно. Међутим, и непријатељ је, исто тако не губећи време, почео да кује планове за офанзиву ширих размера на слободну нововарошку територију ради уништења партизанских снага на њој. Последњих дана непријатељевих припрема за напад на слободну територију недићевско-четничко-љотићевске јединице биле су с десне стране Увца и држале положаје на линији: село Сјеништа—село Негбина—село Бураћа—село Ојковица—заселак Василићи. Ту је било око 700 непријатељевих војника.

Северно од Сјенице, дуж реке Увца, налазили су се четници из околине и групе Божа Косовића Јаворца, у селу Доње ЈТопише четници Бура Смедеревца, једна група од око 180 и једна од 100 људи била је у селу Дебељи под командом поручника Вука Калајитовића. Четници су били спремни за офанзиву.⁴

За време дејстава партизанских јединица (из правца Нове Вароши у правцу Србије) у Ивањици, Ариљу, Пожеги, Ужицу и Чајетини налазиле су се и бројне немачке снаге. Оне су давале подршку својим сателитима у офанзиви на слободну партизанску територију.

Дакле, за офанзиву на слободну територију припремале су се недићевске, четничке и љотићевске јединице. Према плану за ту акцију, који је био сачињен још у јануару 1942. године, непријатељ је напао на партизанску територију код Нове Вароши из правца Радоиња и Кокин Брода, Дражевића и Горње Бистрице, Пуљаца и Вилова, Радојевића и Дрмановића, Прибоја и Пријепоља, Павловића и Акмачића. Једноставно: на слободну територију непријатељ је насрнуо са свих страна.

Разуме се, руководство партизанских јединица на нововарошкој слободној територији знало је што не-

4 ВИИ. к. 50, бр. рег. 18/2.

пријатељ Смера, те је веома успешно одолевало непријатељевим нападима, тако да се непријатељев план није остваривао онако како се очекивало. Услед дејстава партизанских снага непријатељ је био принуђен да, супротно свом првобитном плану за напад, врши делимичне нападе. Тако су недићевско-четничке и љотићевске снаге прешле у напад у раним јутарњим часовима 5. фебруара 1942. године на фронту дуж реке Увца, од Растока до села Кладнице, па низводно до села Клака и Сјеништа. Међутим, тим нападом нису испуњена очекивања непријатеља — да окружи и уништи партизанске снаге. Постигли су само делимичан успех. Присилили су партизанске снаге да се увече истог дана, под притиском јаким и добро наоружаних непријатељских снага, повуку у правцу Златара, тако да су четници 6. фебруара предвече ушли у Нову Варош. После заузимања града четничке и друге непријатељске снаге су ликовале.⁵

Партизанске јединице су се по врло високом снегу пробијале преко Златара, села Дренове, поред манастира Милешева и Бјелобаба ка Лиму. Ноћу између 7. и 8. фебруара прешле су на леву обалу реке и стигле на Камену Гору, на слободну територију између Лима и Таре. Повлачење са слободне територије изведено је заиста под врло тешким условима. Стога је врховни командант, друг Тито, 18. фебруара одао признање штабу Српско-санначког одреда и свим борцима партизанских јединица за велико јунаштво и самопрегор испољен у повлачењу преко Златара и Лима.

*

У исто време када су вођене борбе на слободној територији око Нове Вароши у току децембра 1941. и 1. јануара 1942. године вођене су и између Лима и Таре, јер је и та територија, сем Пјеваља и Бијелог Поља, била слободна. За вођење борби на том делу Санцака Врховни штаб је 21. децембра 1941. године формирао Црногорско-санцачки НОП одред. Штаб овог одреда су сачињавали: командант Миле Перуничкић, заменик ко-

⁵ ВИИ, кут. 50, рег. бр. 20/2; ВИИ, кут. 127, рег. бр. 9/10.

манданта Велимир Јакић, политички комесар Бошко Буричковић и заменик политичког комесара Јагош Ускоковић, начелник штаба Велимир Терзић и саветник Никица Кнежевић. Врховни штаб је одредио и територијалну надлежност између Главног штаба за Санџак (док се он налазио на левој обали Лима) и Црногорско-санџачког НОП одреда, поставио им оперативне задатке. Тако је оперативно подручје Главног штаба НОП одреда за Санџак обухватало територију од Лима

МИЛЕ ПЕРУНИЧИЋ, умро
2 децембра 1961 Пре пензио-
нисања био секретар Прези-
дијума Савезне народне скуп-
штине

до Западне Мораве и Ибра, а подручје Црногорско-санџачког НОП одреда простирало се између Таре, Дрине и Лима. Оба штаба су била под непосредном командом Врховног штаба, а били су дужни да држе чврсте везе између себе, а нарочито уколико би се водиле борбе у долини Лима.

Једном и другом штабу био је, поред осталог, задатак да у народним масама раде политички са становништвом.

Задатак Црногорско-санџачког одреда био је да на својој територији ликвидира четничке јединице и да прикупља храну за одреде у Црној Гори.

Када је штаб Црногорско-санџачког одреда успоставно везу са јединицама на територији Санџака које су ушле у састав Одреда (Зетски комбиновани батаљон на Каменој Гори, Бјелопољска чета, Пљеваљска чета и Комски одред), Одред је ушао у Колашин (јер су га Италијани напустили између 4. и 5. јануара 1942). Бјелопољски срез, осим Бијелог Поља, био је слободан у децембру 1941. године. Четници се у том срезу још нису били организовали, али су на том организовању, према инструкцијама Драже Михаиловића, радили Борђе Ла-

Народни херој ТОМАШ ЖИЖИЋ, један од организатора устанка у срезу бјелопољском. Погинуо 23 октобра 1942. код Мркоњић-Града

шић у својству команданта четничких одреда Југославије за Црну Гору и Павле Буришић у својству команданта лимско-четничких одреда. Буришић је увео обавезну мобилизацију и позивао у борбу против комуниста. Међутим, четничка мобилизација у бјелопољском срезу у току децембра није успела.

Насупрот тој слабој мобилизацији, у другој половини децембра формиран је 1. бјелопољски партизански батаљон, а убрзо и Бјелопољски партизански одред (командант Саво Дрљевић, политички комесар Томаш Жижић).

Штаб Црногорско-санџачког одреда је од тих дана могао рачунати на бројне и јаке партизанске јединице. Зато је и предузео више акција на путевима у срезу бјелопољском. Као појачање одреду из Колашина је стигао ударни батаљон »Алекса Билас«. Прва већа и веома сложена акција коју је одред изводио била је рушење моста на Лиму у Рибаревини. Мост је било тешко срушити, јер није било Средстава за рушење, а била је велика хладноћа и дубок снег.

Након жестоких борби са непријатељевим јединицама које су браниле мост, 12. и 13. јануара, партизанске јединице су успеле да поруше мост у Рибаревини ноћу између 13. и 14. јануара. Непријатељ није успео да поправи тај мост ни до краја 1942. године. Сличних акција било је и на осталим комуникацијама на којима је дејствовао Црногорско-санџачки одред. Све тога, борбе су вођене даноноћно на свим правцима.

У пљеваљском срезу вођене су сличне борбе као и у срезу бјелопољском. Међутим, устанак се распламсао тек пошто је Срески комитет КПЈ одржао састанак у селу Матаругама половином децембра 1941. Тада је закључено да су услови повољни за наставак народно-ослободилачке борбе.

Ситуација у срезу је била ипак компликована, јер је непријатељ успео да распири међунационалну мржњу. Партија је настојала да у партизанске јединице дођу и Муслимани. Али, ту је било знатних тешкоћа, о чему сведочи и овај пример. Средином децембра у селу Мељаку код Пљеваља одржан је збор мељачке територијалне партизанске чете на коме су присуствовали и чланови Месног комитета КПЈ и 1. пљеваљска чета. На збору је требало решити питање пријема Муслимана у Мељачку чету. Већина бораца Мељачке чете, заједно са Милутином Јеловцем, замеником командира чете, изјаснила се против пријема Муслимана. Тако су се дефинитивно четници одвојили од партизана. Партизани који су се изјаснили за пријем Муслимана, заједно са својим командиром и 1. пљеваљском четом, наставили су борбу против окупатора и њихових сателита четника, усташа и муслиманске милиције.

Друга пљеваљска чета формирана је у селу Крушеву; тако да су тада биле две партизанске чете у срезу које нису биле везане само за свој терен, те се њима могло маневрисати у том делу Санџака. У исто време формирано је више чета на територијалном принципу, али су и оне често употребљаване за борбу ван свог терена. У Пренћанима, у другој половини јануара 1942. формиран је и позадински батаљон, затим матарушки позадински батаљон, па косанички позадински батаљон.

Пошто се у 1. и 2. чету слило много бораца, у Бољанићима је формирана и 3. пљеваљска чета, а 27. јануара од тих чета формиран је пљеваљски батаљон »1. децембар« (штаб батаљона није одређен, њиме је командовао Велимир Јакић, члан штаба Црногорско-санџачког одреда). Тај батаљон и дробњачка чета заузели су Чајниче истог дана када је батаљон формиран. У Чајничу је успостављена команда места, чији је командант био Велимир Јакић. Убрзо је изабран месни народноослободилачки одбор, формирана је партизанска чета; основане су кројачка и обућарска радионица за потребе партизана. Четници су извршили велика зверства над Муслиманима, нарочито у околини Чајнича, тако да су партизани у прво време имали највише посла око заштите Муслимана од даљег четничког масакра. После доласка партизана живот у граду је кренуо новим правцем.

До краја јануара 1942. године штаб Црногорско-санџачког одреда имао је с леве стране Лима бјелопољски и пљеваљски батаљон, батаљон »Алекса Билас« из колашинског среза, зетски комбиновани батаљон и дробњачку чету из Дурмиторског одреда. На територији бјелопољског и пљеваљског среза постојале су и бројне позадинске јединице, али је било неопходно да се у њима политички ради дуже време и да се упоредо воде оружане акције како би се те јединице оспособиле и за теже борбе ван своје територије.

Почетком 1942. године војно-политичко стање у дежевском и штавичком срезу било је врло лоше, јер су до тада многи људи поубијани, села попаљена, и то све у међусобној борби између четника и окупаторске му-

слиманске милиције и албанске жандармерије. Сем тога, за становнике те територије долазили су црни данн велике несташнице хлеба, соли и других животних намирница.

БЛОКАДА ПЉЕВАЉА

Одмах након преласка на леву обалу Лима, на Камену Гору, приступило се сређивању и реорганизацији јединица. Укинут је штаб Српско-санџачког одреда, расформиран Црногорско-санџачки одред, а све санџачке јединице стављене су под команду Главног штаба за Санџак.

Реорганизоване, омасовљене и учвршћене санџачке партизанске јединице — ослонивши се на слободну територију источне Босне (где је био Врховни штаб НОВ и ПОЈ и 1. пролетерска бригада) и на слободни део Црне Горе — наставиле су бескомпромисну борбу под командом Главног штаба за Санџак. У прво време тежнште борби партизанских снага које су се пребациле на леву обалу Лима било је усмерено на део територије северно од Пљеваља и Чајнича, како би се ова територија осигурала и сузбио четнички утицај.

Врховни штаб је наредбом од 20. фебруара 1942. године поново успоставио надлежност Главног штаба НОП одреда за Санџак. Наредбом су у Штабу извршене персоналне измене; командант је и даље остао Владимир Кнежевић Волоћа, за заменика команданта постављен је Миле Перуничкић, за политичког комесара Велимир Јакић и за заменика политичког комесара Бошко Буричковић (тих дана формиран су 1. и 2. ударни златарски батаљон и милешевски ударни батаљон). Главном штабу за Санџак тада су постављени следећи задаци: да се ликвидирају све четничке снаге у Санџаку; да се спроведе блокада Пљеваља; да се спрече испади и пљачке непријатеља; да се од непријатеља заплени што више оружја; да се спроведе блокада Бијелог Поља; да се контролише комуникација Рудо—Пљевља и Пријепоље—Пљевља, јер се тим правцима може очекивати дејство непријатеља у правцу слободне тери-

торије; да се учврсте јединице у војно-политичком смислу и дисциплина у њима.

Са Камене Горе у Чајниче су упућени 1. ужички, 2. чачански и 2. шумадијски батаљон. Кретали су се преко Бабина, Крњаче, Бољанића и Металке и водили борбе. Тада је и 1. златарски батаљон већ био у селу Дабовини, а милешевски у Готовуши, северозападно од Пљеваља. Други златарски батаљон је преко Бољанића послат у село Заборак да, заједно са 1. ужичким и 2. шумадијским батаљоном, разбије четнике на том правцу. Акција чишћења четника у Заборку је извршена 22. фебруара 1942. После ове успеле акције 2. златарски батаљон је остао на Металци и Заборку, а друга два батаљона су пошла у Чајниче.

Крајем фебруара 1942. Главни штаб за Санцак наредио је својим јединицама да блокирају Пљевља. С тим у вези 1. пљеваљски батаљон, позадински пренђански батаљон и мељачка чета посели су положаје на просторији Хоћевина—Шљивенско—Плијешевина; 2. пљеваљски батаљон на просторији Вис—Хоћевина; 2. златарски батаљон је био у Дабовини; милешевски у Готовуши, северозападно од Пљеваља. Тако су те јединице блокирале Пљевља са северне, западне, јужне и југозападне стране и успоставиле контролу на свим комуникацијама сем оне која води из Пљеваља ка Пријепољу. Ту празнину у блокади Италијани су искористили 1. марта, када су из Пријепоља извршили испад у неколико села милешевског среза и запалили 25 кућа. Друга италијанска колона је ишла, заједно са Пачариновом милицијом, преко Сељашнице и Камене горе где су попалили 13 кућа, школу и убили неколико људи. После тих злочина Главни штаб за Санцак наредио је 1. златарском и 2. пљеваљском батаљону да нападну четнике у Жидовићима, Бушњама, Котлинама, Крћу и Готовуши, да им конфискују имовину и запале куће као одговор на њихове злочине претходних дана из правца Пријепоља ка Пљевљима.

На просторији бјелополског среза водиле су се јаке борбе од 27. јануара до 4. фебруара, када је требало да четници Павла Буришића дејствују у долини Лима, за време офанзиве непријатељских снага из Србије на

нововарошку слободну територију. Пошто је Црногорско-санџачки одред разбио четнике, Павле Буришић после тога неуспеха поново прикупља и организује четничке јединице у беранском и андријевичком срезу и 22. фебруара напада Матешево. Четници су тада сломили отпор партизана и заузели Матешево, а сутрадан и Колашин. Истога дана када су напали Матешево, четници су напали партизанске јединице које су се налазиле на положајима према Бијелом Пољу и беранском срезу. Четничке нападе подржавала је италијанска артиљерија из Бијелог Ноља. Четници су на том сектору извршили неколико јуриша, али су их партизани разбили и натерали на повлачење.

Пошто су четници заузели Колашин и Липово, претила је опасност и дурмиторском срезу. Да би се заштитио од те опасности, штаб Дурмиторског одреда формирао је 25. фебруара сињајевински источни сектор у коме је било 470 бораца под командом Бранка Поповића. Борци сектора посели су положаје на правцу ускока.

Међутим, четници су своја даља дејства усмерили у правцу Мојковца, а не у правцу дурмиторског среза. Они су у напад кренули 27. фебруара и следећег дана заузели Подбишће и Поља, а 2. марта и Мојковац. Даље напредовање четника зауставили су делови Бјелопољског одреда између 3. и 4. марта. Те јединице (део колашинског и липовског батаљона, 3. бјелопољски и берански батаљон, две чете батаљона »Алекса Билас« и дурмиторска чета), којима је командовао Саво Дрљевић, зауставиле су четнике на положајима Крстац—Лепеначка коса. У исто време други делови Бјелопољског партизанског одреда водили су борбе против четника који су надирали из правца Бијелог Поља, Равне Реке, Раките и Мајсторовине. Када су четници одступали из Мојковца, 4. марта око 10 часова, на левој страни Таре дочекани су ватром партизанских јединица сињајевинског сектора. Четници су претрпели тешке губитке, а партизани су имали 15 погинулих и 4 рањена борца. Четници су овога пута били протерани све до близу Колашина. (Тих дана за команданта Бјелопољског парти-

занског одреда постављеи је Велимир Терзић, а Саво Дрљевић за команданта Комског партизанског одреда).

Санџачке јединице које су се налазиле према Енјелом Пољу одбиле су четничке нападе, а 5. марта су извршиле противнапад и протерале четнике у Бијело Поље. Сутрадан је извршено чншћење Равне Реке и Мајсторовине, тако да је цела територија бјелонољског среза, изузев града и његове најближе околине, опет била под контролом партизанских јединица.

Блокада Пљеваља онемогућавала је Италијанима у гарнизону да се редовно снабдевају животним намирницама. Чак је понекад саобраћај био више дана потпуно у прекиду. Сви покушаји да се појединачним испадима из Пљеваља ослободе блокаде остали су без успеха. Јачи испад учинили су 8. марта у правцу Бољанића. Тада је из Пљеваља кренуло око 1500 италијанских војника и 200 четника. Ширина фронта напада износила је око 10 километара. Италијанске колоне су подржавали 3 тенка и снажна артиљерија. На том делу у одбрани су се налазили 2. пљеваљски и 1. златарски батаљон, који су имали укупно око 250 бораца. Упркос бројчаној и техничкој надмоћности непријатељ је споро напредовао. Упорна борба је вођена све до после подне када је непријатељ присилио наше батаљоне да се повуку — пљеваљски према планини Ковачу, а златарски у правцу Поблаћа. Истог дана пред вече непријатељ је ушао у Бољаниће, где је запалио све куће и школу и вратио се у Пљевља. Губици непријатеља нису утврђени, али је из Пљеваља јављено да су били велики. У тој борби погинула су три партизана, а један је био рањен. После ове борбе 2. пљеваљски батаљон се вратио у рејон Бољанића у село Хоћевине, а 1. златарски у села Милаковце и Крће. Тако су наши батаљони поново били на прагу Пљеваља.

Италијани су већ 11. марта морали да врше испад у правцу Хоћевине. Пљеваљски батаљон је био обавештен о том италијанско-четничком нападу, па је упутно једну десетину на Бјелово брдо (да организује заседу) и одељење за осматрање. Међутим, четници су тамо стигли пре изласка наше десетине, па су на њу отворили

јаку ватру. Ту је тешко рањен Милан Контић, који је, да не би жив пао у руке непријатељу, извршио самоубиство.

Батаљон је цео дан водио борбу. Када је борцима нестало муниције, предвече се пред много надмоћнијим непријатељем повукао на нове положаје југозападно од Шљиванског. Пошто су непријатељске јединице те вечери запалиле све партизанске куће и школу у Хоћевини, а у близини Хоћевине опљачкале и попалиле Контића куће, вратиле су се у Пљевља. Први пљеваљски батаљон, мада је имао сасвим мало муниције, тукао је непријатељеве јединице које су се враћале у Пљевља.

Четрнаестог марта у селу Мељаку формиран је 3. пљеваљски батаљон и одмах постављен на положај Трновице—Пљешевина—Шљивенско ради чвршће блокаде гарнизона у Пљевљима.

Одмах потом формиран је Пљеваљски НОП одред у чији састав су ушли 1, 2. и 3. ударни пљеваљски батаљон и позадинске партизанске јединице (пренђански и матарушки батаљон и подпећска чета). Штаб одреда су сачињавали Жарко Видовић, командант, Мишо Павићевић, политички комесар, Будо Милићевић, заменик политичког комесара. Касније је за команданта одреда постављен Велимир Јакић, за политичког комесара Будо Милићевић, за заменика политичког комесара Гојко Друловић, а за заменика команданта Велимир Кнежевић.

У току марта 1942. године из дана у дан рећали су се напади непријатеља из гарнизона у Пљевљима, Прибоју, Пријепољу и Бијелом Пољу.

Тако је у другој половини марта непријатељ са четири колоне извршио напад из Пљеваља у правцу Вруље и Маоча. На правцу прве две колоне, које су се кретале ка Вруљи, налазио се милешевски батаљон, а на правцу друге две колоне, које су се кретале у правцу Маоча, налазили су се пренђански батаљон и дурмиторска чета. У току борбе те две колоне су се повукле према Матаругама, где су се спојиле са прве две колоне и продрле у правцу Вруље. Пошто су запалиле неколико кућа, школу и бившу жандармеријску станицу, вратиле су се у Пљевља.

Непријатељ је такође из Бијелог Поља вршио испаде према положајима који су били иакомак гарнизона и дуж комуникација. Нарочито су били под ударом положаји ЈБешница—Церово—Бандера—Бојиште. Положаји су често прелазили из руку у руке. Јачи напад из Бијелог Поља извели су берански и бјелопољски четници 23. марта. Четници су наступали у три правца. Оне који су се кретали ка Бандери сачекали су борци 1. бјелопољског батаљона и засули ручним бомбама са блиског одстојања. У тој борби истакао се Рашко Човић, а погинуо је водник Никодин Шћепановић. Батаљон је био принуђен да се повуче у правцу Чокрлија, али је касније у противнападу одбацио четнике преко Церова.

Четничке положаје на десној страни реке Володера, западно од Пљеваља, у Брвеници, Тикови, на Бјеловом брду и у Орљи напао је 3. пљеваљски батаљон 24. марта 1942. Напад је добро припремљен и четници су брзо напустили положаје.

Тај напад 3. пљеваљског батаљона искористили су 1. и 2. златарски и 2. пљеваљски батаљон, ноћу се приближили селу Саставцима и пред зору напали четнике у селу. После те брзе и невелике акције батаљони су се вратили на своје положаје око Пљеваља.

У другој половини марта 1. пљеваљски батаљон испољио је борбену активност у правцу села Црноборја, одакле је протерао четнике којима је командовао Бошко Лацман.

Око 600 Италијана заједно са четницима и муслиманском милицијом извршили су испад из Прибоја у правцу Прибојских Голеша, 25. марта 1942. Пљачкали су народ у селима кроз која су пролазили, потерали су сву стоку коју су нашли, а са собом су повели и неколико сељака као таоце. Између села Мартића и Калафатовића напао их је милешевски батаљон. Пошто је напад био изненадан, непријатељ се у паничном бекству разбежао на све стране остављајући опљачкану имовину. Батаљон је тада запленио више од 2000 пушчаних метака, 57 ручних бомби и другу војничку опрему. Италијани су у тој борби имали више од 20 мртвих и рањених.

У току марта 1942. године у сиољњем обезбеђењу италијанског гарнизона у Пљевљима налазиле су се четничке групе пљеваљског среза којима су командовали Јован Јеловац, Ратко Буровић, Богољуб Ирић, Бошко Топаловић, Бошко Јацмановић и други. У току 27. и 28. марта штаб Пљеваљског НОП одреда предузео је акцију чишћења терена од тих четничких група. У овој акцији су учествовали 1. и 3. пљеваљски ударни батаљон, пренђански батаљон и косаничка партизанска чета. Главни штаб за Санџак је наредио 2. пљеваљском и 1. златарском батаљону да садејствују овом нападу дејством у правцу Готовуше и Жидовића. Непријатељ је имао више од 20 мртвих, а партизани само 4 мртва.

Око 1500 Италијана и четника из Пљеваља су 30. марта извршили испад у правцу положаја 1. и 2. златарског и 2. пљеваљског батаљона. После кратке и врло оштре борбе у рејону села Готовуше непријатељ је на-теран на иовлачење.

Тих дана у селу Мијаковићима формиран је 4. пљеваљски батаљон. Одмах је посео положаје од Маоча до Матаруга, са обе стране реке Бехотине, да затвори правац од Пљеваља. Батаљон је заједно са 1. пљеваљским батаљоном успешно спречавао многе испаде које је непријатељ често предузимао на правцима Горње Село—Крушево—Драгаш—Омарић; Косаница—Црноборје—Влаховићи; Оџак—Зекавица—Коријен.

У правцу Бољанића, на положајима 2. пљеваљског и 2. златарског батаљона, Италијани и четници су 15. априла извршили испад из Пљеваља. Борба је трајала цео дан. Предвече су оба батаљона прешла у контра-напад и протерали непријатеља до Југова и Жидовића.

Војно-политичка ситуација у бјелополском срезу није се много разликовала од оне у пљеваљском. Према процени штаба Бјелополског НОП одреда, од 9. априла 1942. године, у Бијелом Пољу је било између 2.500 и 3.000 италијанских војника. Четничке јединице су се налазиле на прилазима Бијелом Пољу и Рибаревини.

Сем пет ударних батаљона (1, 2, 3, 4. и 5), у бјелополском срезу постојала су два позадинска батаљона и две чете. Јединице бјелополског среза водиле су оштре

борбе против четника од 16. до 20. априла. Штаб одреда донео је одлуку да се у Мночу и Добрињу ликвидирају четничке формације. Док је трајала борба против четника у тим селима, васојевићки четници под командом Павла Буришића извршили су продор према Шаховићима. Партизани су два дана водили борбу на линији Јабучно—Зелени До—Бојиште. Четници су протерани у правцу Бијелог Поља, претрпевши губитке од 27 мртвих, 6 рањених и 12 заробљених. Губици партизанских батаљона су износили: 6 погинулих и 8 рањених; међу погинулима био је и Милован Јелић командант 1. батаљона. Уместо њега за команданта је постављен Миливоје Томовић, који је после два дана погинуо такође у борби са четницима.

*

Упоредо са свакодневним борбама, на слободној територији између Лима и Таре одвијао се и веома интензиван политички рад од фебруара до краја маја 1942. Народ је све више прихватао борбу против окупатора и њихових сателита. Обласни комитет КП за Санџак распламсао је разне облике активности, при чему су народноослободилачки одбори имали посебну улогу и знатно доприносили да се народ све масовније укључује у борбу против окупатора и његових слугу. У јединственом фронту деловале су партијске и омладинске организације, Народни фронт, АФЖ и одељење за агитацију и пропаганду при Обласном комитету КП. Сем осталих активности, посебна пажња је била посвећена идеолошко-политичкој изградњи чланова КПЈ и СКОЈ-а, те су с тим у вези били формиран и курсеви за већи број чланова Партије и СКОЈ-а у Мојковцу, Шаховићима, Бујацима, Маочу и на Каменој Гори.

Партијске организације у јединицама су, поред рада унутар својих јединица, развијале борбени дух, другарство, неговале дисциплину и правилне односе према народу. То су често радиле у покрету, после борби. Одржавале су зборове, састанке и конференције са народом и на тај начин помагале да народ брже и боље схвати суштину народноослободилачке борбе. Парти-

занске јединице су иомагале позадинским политичким радницима, одборницима итд. При свему томе политички рад је посебно био усмерен на спречавање братоубилачке мржње коју је окупатор развијао на подручју Санцака.

Неуморним радом партијских и других организација, правилним односом партизанских јединица према народу, правилним радом народноослободилачких одбора створена је чврста међусобна веза, узајамно поверење и у великој мери све је то помогло да се избегне још веће крвопролиће између Муслимана и Срба.

Нешто је теже било у неким срезовима због изузетно бруталног деловања окупатора и његових помагача. На пример, у дежевском срезу, у првим месецима 1942. године, настао је још интензивнији прогон Јевреја, Срба и Црногораца. Сви су Јевреји (људи, жене и деца) у току марта 1942. транспортовани у Косовску Митровицу, а одатле, заједно са Јеврејима са Косова и из Македоније, спроведени на Сајмиште у Београд. Хапшење Јевреја помагала је албанска жандармерија, а у пљачки њихове имовине били су први. Настављена је бесомучна хајка против комуниста. Међутим, упоредо с тим и између окупатора и његових слугу заоштравала се борба за превласт у овом делу Санцака. У Новом Пазару и целом штавичком срезу учврстили су се Албанци. Ту је била њихова жандармерија, извршили су реформу школског и уопште просветног система, уведен је албански језик као једини службени, вршено је албанизирање Муслимана, чему су се они жестоко опирали.

С друге стране, недићевци су имали своју политику и своје аспирације. Из Нове Вароши, где се сместио 6. фебруара 1942. године, недићевско-четнички штаб стално је тражио од квислиншке власти у Београду да недићевско-четничке снаге уђу у Сјеницу. Међутим, на то нису пристајали ни Италијани, ни квислинзи Муслимани. Тако је Сјеница остала под италијанском управом. Нешто доцније Италијани су били принуђени да власт предају тзв. управном одбору који се ослањао на више хиљада наоружаних муслиманских милиционера.

Састанци између немачких, албанских и Недићевих представника одржавани су неколико пута како би се у дежевском и још неким срезовима увео ред. Немци су знали своје: њима је била потребна безбедност у том делу Санџака и то су сви морали да поштују.

Због свега тога партијским организацијама је било отежано деловање. У периоду март—април—мај 1942. године било је покушаја од Месног комитета КПЈ за Косовску Митровицу и МК за дежевски срез да оживе партијски рад у дежевском, штавичком и сјеничком срезу. Али ту је готово све остало само на покушају.

ДАНОНОБНЕ ИСЦРПЉУЈУНЕ БОРБЕ НА ТРОМЕБИ СРБИЈЕ, БОСНЕ И ЦРНЕ ГОРЕ

Свакодневне и свестране активности и нарастање партизанских снага у Санџаку, Црној Гори и Херцеговини; долазак Врховног штаба НОВЈ у источну Босну и продор 1. пролетерске бригаде на ту територију одакле су потиснути четници и створена слободна територија на тремеђи Црне Горе, Србије и Босне — задавали су велике бриге окупатору и у источној Босни и у Црној Гори, Херцеговини, Санџаку, Србији и у тзв. Независној Држави Хрватској. Зато је непријатељ тежио да заједничким снагама уништи партизанске јединице на поменим територијама. Тако је дошло до састанка представника оружаних снага Немачке, Италије и НДХ у Опатији 2. и 3. марта 1942. године, где је постигнут договор да операције против партизана почну 15. априла 1942. у источној Босни, а потом да се тежиште пренесе даље на подручје Хрватске.

Пошто су партизанске јединице у Санџаку, Црној Гори и Херцеговини непрекидно нарастале и стално изводиле борбене акције, Италијани су на тим територијама западали у све веће тешкоће. Због тога и нису могли на време да почну операције са свог сектора према источној Босни. Они су кренули у офанзиву тек 22. априла. Дивизија »Пустерија« заједно са четницима и

муслиманском милицијом кренула је из Пљеваља у правцу Бољанића и Чајнича. Непријатељ је бројао око 4000 војника.

Тим непријатељским снагама супротстављали су се 1. и 2. златарски и 2. пљеваљски батаљон — укупно око 350 бораца. Мада су имали мало муниције, нашн батаљони су успешно одолевали надмоћнијем непријатељу који је успео да уђе у Чајниче 23. априла, око 16 часова, али тек пошто су му пристигла појачања из Пљеваља. Од Чајнича су непријатељеве снаге наставиле покрет ка Горажду, с тим што су иеке своје јединице оставиле на Метаљци, Чајничу и Бољанићима.

Други и 3. пљеваљски и 2. златарски батаљон добили су задатак да спрече непријатељу продор низ реку Кехотину у Фочу. Први златарски батаљон је имао задатак да из села Поникве (јужно од Чајнича) прати кретање непријатеља и да координира акције са 2. пролетерском бригадом која је дејствовала на правцу Ивсар—Козара—Чајниче. На простору Градац—Косаница, на левој обали Нехотије, налазили су се 1. и 4. пљеваљски батаљон ради спречавања продора непријатеља на ту страну.

Јединице Бјелопољског одреда су у том времену непрекидно водиле борбе против четника у околини Бијелог Поља (види прилог број 1).

Пошто се део италијанских јединица, стационарних у Пљевљима, ангажовао у операцијама у правцу источне Босне, Италијани нису имали довољно јединица за офанзивне операције у Санцаку и Црној Гори. Због тога су се све више ослањали на четнике и муслиманску милицију из Санцака и на четничко-недићевске јединице из Србије.

Према плану команде санчачког четничког корпуса, тај корпус је имао задатак да наступа од Пријеполја преко Камене Горе ка Шаховићима, где је требало да се повеже са четницима Павла Буришића. Они би одатле заједнички наставили борбу против партизана у Санцаку. Да би остварили тај план, мајор Глишић и капетан Игњатовић су из Нове Вароши отпутовали на договор са командантом дивизије »Пустерија« генералом

Бованијем Еспозитом, који се, на инсистирање Павла Буришића, већ био сложио да четничко-недићевске групе под командом Глишића пређу на леву страну Лима. После обављеног разговора у Пљевљима, Глишић и Игњатовић су продужили пут за Бијело Поље да се договоре с Павлом Буришићем.

Иначе, Буришићеви четници су 4. маја од Колашина преко Бјелашице и Раките извршили напад у правцу Мојковца и око подне ушли у ту варош. Сутрадан је Бјелопољски одред водио огорчене борбе да би поново заузео Мојковац, али им то није пошло за руком пошто је четницима у Мојковцу стигло појачање.

Главни штаб је на положаје испред Мојковца послао и милешевски батаљон. Стигли су ту и чланови Главног штаба Миле Перуничих и Бошко Буричковић. У резерви је био 4. пљеваљски батаљон у рејону Крушице и Вашкова. Напад на четнике који је почео 8. маја у 2.30 часова није успео, јер нису у исто време напад почеле све јединице (командири неких јединица погрешно су разумели када је одређен дан и час напада).

Сутрадан су црногорске јединице извршиле напад са десне стране Таре и после жестоке борбе, 10. маја, четници су се повукли у правцу Колашина.

Док су јединице којима је командовао Главни штаб за Санџак водиле борбе око Бијелог Поља и Мојковца, четничко-недићевске јединице стигле су у Пријепоље из правца Нове Вароши и 9. маја прешле на леву страну Лима. Намеравале суда изврше свој раније добијени задатак — да нападну на партизане на слободној територији, од Јабукe у правцу Камене Горе и Коврена.

Пошто су Буришићеви четници претрпели пораз код Мојковца, Буришић је тражио од мајора Глишића да се део новодошлих четника пребаци у рејон Бијелог Поља. Глишић је то и учинио, те се групација од око 800 четника пребацила у села Недакусе, Ракоње и Крушево. Било је то 10. и 11. маја. Други део својих снага, којима су командовали Никола Бојовић и Никола Кијановић, Глишић је 12. маја оријентисао ка Каменој Гори.

Први пљеваљски и милешевски батаљон извршили су напад на четнике у Колашину 16. маја у 1.45 часова. За време напада на Колашин Бјелопољски одред је имао задатак да чврсто држи положаје на линији Пржиште—Медено гувно—Развршје—Слијепач мост—Јабучно—Градина како би затворио правце ка Мојковцу, Церу и Шаховићима.

Напад на Колашин завршио се неуспехом првенствено због тога што су борци били преморени дотадашњим вишедневним борбама и покретима.

Четници које су водили Никола Кијановић и Никола Бојовић надирали су 15. маја 1942. ка Каменој Гори, а пљеваљски четници од села Отиловића ка селу Обардама. Њима се супротставио 2. златарски батаљон и једна десетина из милешевске чете. Рано изјутра 16. маја четници су били изненађени нападом 2. златарског батаљона. Нешто касније стигао је и 4. пљеваљскн батаљон који је из марша ушао у борбу. Снажан јуриш наших батаљона натерао је четнике у панично бекство.

Главни штаб за Сантдак је још половином маја 1942. закључио да је један од праваца напада непријатеља усмерен од Бијелог Поља ка Мојковцу, а други долином Јима од Пријепоља ка Каменој Гори и Шаховићима. Непријатељ је намеравао да пресече слободну територију. Зато је Главни штаб благовремено наредио 1. златарском и 2. пљеваљском батаљону да се преместе ближе Каменој Гори.

Када су се четници које су водили Кијановић и Бојовић нешто средили и када им је као појачање стигао Пожешки четнички одред, поново су 21. маја пошли да освоје Камену Гору. Сутрадан је дошло до жестоке борбе између четника и 2. и 4. пљеваљског и 1. и 2. златарског батаљона. Четници су се повукли до Пријепоља. У тој борби имали су 30 мртвих. И наши батаљони су имали 11 погинулих и 5 рањених. Поново прикупљени четници Бојовића и Кијановића су се заједно са одредом мајора Баћовића камионима пребацили од Пријепоља до Бродарева, а одатле наставили покрет ка Коврену.

У тако тешкој ситуацији, насталој у току треће офанзиве, 23. маја одржан је заједнички састанак Обласног комитета КП за Санџак и Главног штаба за Санџак у Маочу — источно од Пљеваља. (Том састанку претходило је саветовање одржано под руководством друга Тита на Црном језеру код Жабљака. На саветовању су били и Воја Јтековић, члан Обласног комитета, и Велимир Јакић, командант Пљеваљског НОП одреда. Тада је речено да ће највероватније доћи до повлачења партизанских снага из Санџака, Црне Горе и Херцеговине у правцу западне Босне). На састанку Обласног комитета и Главног штаба донета је одлука да се са бјелопољског сектора повуку све јединице према Маочу, Барицама, Косаници и даље према Тари, држећи чврсту везу са партизанским јединицама на левој страни реке. Одлучено је да се из два златарска батаљона одабере 50 бораца који ће се под руководством Момира Бошковића и Слободана Никачевића вратити на десну страну Лима и тамо политички деловати и изводити борбене акције. Од осталих бораца два златарска батаљона формиран је један батаљон. Такође је одлучено да у Санџаку остану среска руководства КП за бјелопољски, пљеваљски и милешевски срез и извршан број чланова КП и СКОЈ-а који ће политички деловати на терену. Одлучено је да остане и Обласни комитет КПЈ за Санџак. За секретара Обласног комитета одређен је Мишо Цветковић, дотадашњи организациони секретар истог комитета, а за организационог секретара Данило Кнежевић, дотадашњи секретар Обласног комитета СКОЈ-а.

У духу донете одлуке Бјелопољски НОП одред благовремено се повукао са угрожене просторије, тако да су његове јединице 25. маја увече већ биле на просторији Косаница—Глибаћи, а то значи да су биле ван опасности да их четничко-недићевске и италијанске снаге опколе.

Док су четници од Мојковца и Бијелог Поља журили да опколе део партизанских снага, Италијани су

25. маја настављали офанзивна дејства из правца Пљеваља према Мељаку. Са италијанским јединицама наступали су четници. У току ове офанзиве Италијани су попалили Драгаше, Горње село, Крушево, Косаницу, Лађане, Мељак, Глибаће и друга села. Оштре борбе су вођене 28. маја на Косаници и Глибаћима. Непријатељ је претрпео тешке губитке. Међутим, и наше јединице су трпеле губитке, највише милешевски батаљон. Тада су погинули и командант тог батаљона Добрица Баковић и командир чете Стево Пејовић.

Због надмоћности непријатеља, замора наших снага, недостатка муниције и хране наше јединице су морале да се повлаче преко Глибаћа. На западној страни села су заноћиле.

Узалуд је сутрадан непријатељ покушавао да потисне наше јединице са положаја изнад Глибача. Тек предвече Главни штаб је наредио да се повлаче у правцу села Бобова. Златарски батаљон је био у улози заштитнице.

Лево од златарског батаљона налазио се 3. пљеваљски батаљон којег је штаб Пљеваљског одреда послао да затвори прелаз италијанској колони која се кретала преко Црвеног ждрела на планини Љубишњи. Непријатељ је тек 31. маја наступао преко планине. Напао је батаљон и одбацио га са положаја. Батаљон је претрпео веће губитке и повукао се такође у правцу села Глибаћа. Тако су се све партизанске снаге из Санцака почетком јуна 1942. године нашле на просторији Глибаћи—Шћепан Поље.

Партизански одреди и батаљони су без одмора и под врло тешким условима водили тешке борбе за одбрану слободне територије. Јединице су оскудевале у муницији, храни, а биле су слабо обучене и обуване. Услед тешких и исцрпљујућих борби, оскудице у много чему, а поврх свега услед тешке ситуације у Црној Гори, западној Србији и источној Босни и Херцеговини, а притиснути јаким снагама италијанских трупа које су дејствовале концентрично — партизанске јединице су морале да се повлаче из Санцака у Босну.

ФОРМИРАЊЕ 3. ПРОЛЕТЕРСКЕ (САНЦАЧКЕ) БРИГАДЕ

У тако тешкој ситуацији врховни командант, друг Тито, одлучио је да се од санџачких ударних батаљона оснује једна пролетерска ударна бригада, а да се на окупираној територији оставе мање групе партизана и партијски активисти.

Партизанске јединице у Санџаку су се храбро бориле за време непријатељеве офанзиве на слободну територију, јер су иза себе имале већ солидно борбено искуство, идејно-политички рад у њима је био интензиван, те су многи борци идејно и политички сазревали. Сем тога, у јединицама је био знатан број чланова КПЈ и СКОЈ-а. Ипак, било је и оних који нису били довољно припремљени, те су се враћали својим породицама. С друге стране, јединице су претрпеле и губитке у борбама. Зато су након одлуке Врховног команданта о формирању бригада од Пљеваљског и Бјелопољског одреда формирана по два ударна батаљона. Од тих батаљона и од златарског батаљона формирана је 5. јуна 1941 године 3. пролетерска народноослободилачка ударна бригада.

Дакле, бригада је у строју имала пет батаљона: златарски као први — 206 бораца; пљеваљски као други — 170 бораца; милешевско-бјелопољски као трећи — 164 бораца; бјелопољски као четврти — 191 борац; пљеваљски као пети батаљон бригадае — 144 бораца. Бригада је још имала штаб и приштапске јединице у којима је било 83 бораца. Укупно је имала 950 бораца и руководица.⁶

Штаб бригадае и штабови батаљона на дан формирања имали су следећи састав: штаб бригадае сачињавали су⁷ Владимир Кнежевић Волоћа, командант; Владимир Јакић, политички комесар; Воја Лековић, заменик политичког комесара; Рифат Бурџовић Тршо, за-

6 Жарко В'довић: »ТРЕЋА ПРОЛЕГЕРСКА БРИГАДА«, стр. 15, НИЗ, Београд 1972.

7 ТРЕЋА ПРОЛЕТЕРСКА САНЦАЧКА БРИГАДА, Зборник сећања, 2. књига, стр. 407, Београд 1970.

Народни херој ВЕЛИМИР ЈА-
КИЋ, командант 3. пролетерске
бригаде од 3. октобра 1912.
Умро октобра 1946.

ЈЕВСТАТИЈЕ КА АМАГ н, ^ЧИЋ, прота, референт за приволазну
ееру и СЕИД МУСИЋ, хоџа, референт за исламску вероисповест
у 3. бригади

меник политичког комесара од 10. јуна 1942. (на место Воје Јтековића); Миле Перуничкић, заменик команданта; Ратко Мартиновић, начелник штаба. У политодјелу бригаде били су: Живојин Степановић Жиле, руководи-лац политодјела; Мирко Нуковић, Мирко Милојковић, руководиолац СКОЈ-а у бригади; Јован Поповић, др Душан Недељковић, Владета Петровић Шепо, Мијат Вуле-тић интендант бригаде; др Дејан Поповић, референт санитета, лекар у бригадном санитету Јудита Аларгић, политички комесар бригадног санитета, Мијат Томи-чић, заменик интенданта; Жугић Владимир, судија бри-гадног суда.

За верске референте у бригади постављени су Јев-статије Караматијевић — за православну и Сеид Мусић за муслиманску вероисповест.

Штаб 1. батаљона (златарски): Момир Пуцаревић, командант, Гојко Друловић, политички комесар, Че-домир Друловић Чедо, заменик команданта, Јездимир Ловић Јездо, заменик политичког комесара, Јован Грбо-вић Јово, политички комесар од половине јуна исте године, када је Гојко отишао у пљеваљски батаљон, Вуко Мичијевић, интендант, Љубица Пурић Љуба, се-кретар СКОЈ-а, Драгиша Пајевић Пајкан, референт са-нитета.

Штаб 2. батаљона (пљеваљски): Љубомир Медени-ца Љубо, командант, Мирко Пајатовић, политички ко-месар, Мишо Павићевић, заменик политичког комесара, Мирко Старчевић, члан суда при штабу бригаде и за-меник комесара батаљона, Радоје Зорић Рацо, интен-дант, Милија Шћепановић, референт санитета.

Штаб 3. батаљона (милешевско-бјелопољски): Жар-ко Видовић, командант, Живко Жижић, политички ко-месар, Велибор Љујић, заменик политичког комесара, Радомир Јанкетић, заменик команданта, Раде Рудић ин-тендант, Милена Стојадиновић, референт санитета.

Штаб 4. батаљона (бјелопољски): Радисав Луковић, командант (дезертирао између 2. и 3. августа из Шуице и после доласка у родно место отишао у четнике), Ве-селин Булатовић, политички комесар, Велимир Пешић,

Ц/таб 2. батаљона 3. пролетерске бригаде са групом бораца у Маочу код Пљеваља 1943.

заменик политичког комесара, Томаш Жижић, заменик команданта, Илија Булатовић, интендант, Спасоје Журић, заменик интенданта, Божо Митровић референт санитета.

Штаб 5. батаљона (пљеваљски): Велимир Кнежевић, командант, Данило Јауковић, политички комесар, Владимир Дамјановић Владо, заменик политичког комесара, Будимир Милићевић Будо, заменик команданта, Слободан Грбовић Слобо, интендант, Лепосава Добричанин, референт санитета.

Разуме се, овај састав се у току рата мењао, нарочито после пете непријатељеве офанзиве, када је велики број бораца и руководиоца изгинуо. С друге стране, када су формиране 4. ударна санџачка бригада и друге нове јединице у Санџаку, одређивани су другови из 3. бригаде као командни кадар новоформианих јединица. Из треће су одређивани кадрови и за рад на терену. Тако се у бригади, приликом њеног уласка у састав 37.

дивизије, иашло мало оних који су били на руководећим положајима приликом формирања бригаде. Долазили су млади руководиоци који су стасали у борбама и током партијско-политичког рада. Бригада је до уласка у 37. дивизију превалила велики борбени пут: најпре је водила борбе на тремећи Санџака, Босне и Црне Горе; потом је била у саставу групе пролетерских бригада које су 24. јуна 1942. кренуле у поход у Босанску крајину; учествовала је у ослобађању Брадине, Прозора, Шујице, Ливна, Мркоњић-Града, Јајца, Котор-Вароши, Пљеваља, Бијелог Поља, Пријепоља; била је у заштитници у току четврте и пете офанзиве.

У бригади су били Срби, Црногорци, Муслимани и Хрвати, тако да је и по свом саставу била бригада братства и јединства. Трећа пролетерска бригада је најпре била у саставу 1. пролетерске дивизије која је формирана 1. новембра 1942. У њеном саставу је остала до пете непријатељеве офанзиве, када је прешла у састав 3. дивизије и остала до краја пете офанзиве. Неко време, после битке на Сутјесци, била је у саставу 2. дивизије. После пријепољске битке била је под непосредном командом Главног штаба за Санџак све до формирања 37. дивизије, када је ушла у њен састав и остала до краја рата.

Бригада је одликована Орденом народног хероја, Орденом народног ослобођења, Орденом братства и јединства са златним венцем.

Од дана формирања па до краја рата њени борци су били већином млади људи између 18 и 30 година. Само мањи број бораца прелазио је доњу и горњу границу. Политичка и борбена зрелост била је на завидној висини, јер су до формирања бригаде руководиоци и борци стекли велико политичко и војничко искуство у току претходног рада и борби. За све време рата била је позната и по коректном односу према народу. Била је то бригада политичке зрелости и моралне чврстине. Већ половином 1942. године трећина њеног борачког састава била је учлањена у КПЈ и СКОЈ.

БР. 75

ИЗВЕШТЉ ЗАМЕНИКА ПОЛИТИЧКОГ КОМЕСАРА ДРУГОГ
ЗЛАТАРСКОГ БАТАЉОНА ОД 6. МАЈА 1942. О БРОЈНОМ
СТАЊУ И РАДУ ПАРТИЈСКЕ И СКОЈЕВСКЕ ОРГАНИЗАЦИЈЕ¹

Извештај о раду парт. организације у II Златарском
батаљону² од 10. априла 1942. г. до 6. маја 1942. г.

Ч л а н о в и

	1. чета	2. чета	3. чета	Свега
мушких	7	10	11	28
жена	1	1	—	2
сељака	6	4	6	16
радника	1	3	3	7
ђака	1	4	2	7
правосл.	8	10	11	29
муслим.	—	1	—	1
приновљених	—	2	—	2
Свега чл.	8	11	11	30

Сви чланови су млади. Већином им недостаје теоријско знање и смисао за организацију. У борби су сви

¹ Оригинал, писан руком, ћирилицом, налази се у Архиву ЦК СКЈ под рег. бр. 977/1X, 5—9 (42).

² Види док. бр. 64, напомену бр. 2.

храбри, али у раду су иеактивни, не због тога што неће, већ што не умеју, због тога се не осећа живот Партије, рад Партије и због тога партија још не иступа као организациона целина, већ се осећа рад појединаца више. Старији чланови (мислим на године старости), сељаци, склони су да направе понеки иступ, кад је у питању конспирација и ракија. Оданост је врло развијена.

Кандидати

	1. чета	2. чета	3. чета	Свега
мушких	5	5	5	15
жена	—	—	2	2
радника	2	4	1	7
сељака	3	—	5	8
ђака	—	1	1	2
правосл.	5	3	7	15
муслим.	—	2	—	2
принов.	2	1	—	3
Свега канд.	5	5	7	17

Кандидати се нарочито примећују у борби. Скоро сви су радници и сељаци. У науку се не разумеју, те се због тога с њима ради нарочито на пољу теорије. Имамо два скроз неписмена. Одржавају се радни и теоријски часови. На њима се ради:

1. час: Значај и примања за кандидата, особине комуниста.
2. час: Организација Партије, опширно о особинама комуниста.
3. час: О улози Ком. партије и у нар. осл. борби.
4. час: Вишак вредности и експлоатација радника и сељака.
5. час: Држање пред класним непријатељем.
6. час: Партијност и будност.
7. час: Данашња народноосл. борба и период грађанског рата.

Давати им да читају, иостављати им задатке, контролисати им и лични живот. Сви партијци не могу да воде кандидате. Због тога извесни другови који умеју да воде канд. имају као сектор рада само вођење кандидата. Да ли је то погрешно?

Рад у јединицама

Одржано састанака парт. организација				
	1. чета	2. чета	3. чета	Белија при штабу
радних	4	2	4	1
теоријских	2	2	1	2
Свега	6	4	5	3

У јединицама се прораћивало			
1. чета	2. чета	3. чета	Белија при штабу
1) Историја СКП(б) 2) Ком. партија и ко су све савезници окупатора 3) Народноослободилачка борба и организационо питање Партије	1)Историја СКП(б) 2) Н. О. борба и организационо питање Партије	Теорија Партије	1) Друштвени развистак 2) Теорија Партије

Рад у четама

Одржано	1. чета	2. чета	3. чета
конференција	1	2	—
полит. конф.	16	10	—
предавања	4	1	2

Рад на терену

Одржано	1. чета	2. чета	3. чета	Свега
конферен.	5	1	4	10
сијела	1	–	3	4

Бат. комитет одржао један састанак 25-IV-42. где је подељен рад по секторима:

- 1) партијски сектор
- 2) омладински сектор
- 3) политички сектор
- 4) културно-просветни рад
- 5) економски
- 6) хигијена.

Одговорни другови подносе извештај о раду на својем сектору.

Бројно стање на лицу места 117.

Организованих на лицу места 102.

Неорганизованих на лицу места 15.

Другови који су у расходу дуже времена код Гл. штаба [за Санџак] и у болници, са којима немамо прилику да радимо, а нису организовани: 12.

Скојевци

	1. чета	2. чета	3. чета	Свега
мушких	14	16	18	48
жена	3	2	2	7
сељака	10	8	14	32
радника	3	7	5	15
ђака	4	3	1	8
правосл.	16	17	20	53
муслим.	1	1	–	2
принов.	1	–	–	1
Свега ск.	17	18	20	55

Скојевци су међу најбољим војницима. Увек се у борби истичу, али слабо раде у организацији. Један друг кад је видео да је погођен непријатељским куршумом тако да није могао даље, рекао је друговима који су одступали: »Другови, узмите пушку, да не падне разбојницима«. Други је бос (ранији слуга), без опанака и чарапа, учествовао у борби и читав километар јурио далеко од борбене линије да ухвати рањеног четника. Има пуно дивних примера њихове борбености. Постоје активи по водовима од по 10 чланова и бат. комитет од одговорних по четама у бат. ком. и по двојица најбољих из чета. Свега 10. За последњих месец дана четворица су из СКОЈ-а примљени за кандидате. — Тешкоће у раду су покрети и борбе скоро свакодневне (али се они баш ту челиче) и неискуство другова партијаца у раду.

Дајте нам упутства, савете, контролу и материјала. Приметио сам да ми не добијамо неки парт. материјал који добијају други бат., рецимо Први златарски бат. То ви сигурно заборавите или нам га неко не донесе. Другови, поведите рачуна да добијемо сваки расположиви материјал и упутство, јер нам је свако словце добродошло и драгоцено.

Питаћемо, тражићемо и досадићемо. Слаћу чешће извештаје по могућству.

6. мај 1942. г.

Положај

Зам. политкома II Зл. бат.
Милојко Друловић

У бригади је био развијен богат политички и културно-забавни живот.⁸

8 Зборник, том IX, књ. 1, док. 126, стр. 468.

Из извештаја руководиоца СКОЈ-а 3. пролетерске бригаде о раду од 15. јула до 20. августа 1942.

»Наша бригада ушла је у Прозор 14. јула, ту смо одмах издали први број младог борца«. . . У Прозору смо одржали саветовање СКОЈ-а . . . Дев ж ред је био: 1) Политичка ситуација, 2) Извештај о раду, 3) Задаци СКОЈ-а, 4) Евеитуалије . . . После овог саста ка одржали смо саста ак одговорних другова за културни рад по батаљонима . . . Други батаљон је приредио културну приредбу у Прозору на којој је присуствовало поред Прозорске чете и око 80 грађана . . .

По доласку наше бригаде из Прозора, наши батаљони су одржали низ приредби за време покрета. Први батаљон у пролазу одржао је приредбу у Равнама, Рилићу, Горњем Маловану и Доњем Маловану. Други је одржао приредбу у Шуици ..

Доласком наше бригаде у Пролог одржао сам састанке са свим батаљонским руководиоцима СКОЈ-а ... На тим састанцима поставили смо плански рад за недељу дана и то: одожавање редовних састанака актива, батаљонска конференција СКОЈ-а, васпитне редовне састанке, скупни рад по мањим групама, усмече новине са темом: Како је дошло до покоља Срба у Хрватској и ко је крив за то. Забавчо вече као и редовне пробе за културне приредбе, издавање зидних односно логорских новина. Тај план је углавном испуњен сем мањих изузетака ... Гостовали смо код другова Далматинаца са програмом који је успешно приказан. Сусрет је био врло срдчан ...

У Прологу смо издали трећи број »Младог борца«. Од 15. јула до 20. августа СКОЈ је предложио за Партију 20 омладинца који су примљени за кандидате. СКОЈ се све више осећао као организација и дисциплина омладинаца све више расте ...

Смрт фашизму — Слобода народу!

1942. г.

Поздрав

(Оп. аутора: Мирко Милојевић)

Мирко (мали)«

Из извештаја заменика политичког комесара 3. пролетерске бригаде од 30. августа 1942. о стању и раду партијске организације.

»Прва партијска конференција одржана је у селу Градницама у току јуна 1942. године одмах после формирања 3. пролетерске и у току припрема покрета бригаде за централну и западну Босну. После тога, кад су прошла два месеца покрета и борби ...

1) Партијски живот у већини партијских организација је нормализован. Партијске организације су са нешто изузетка делале нормално, разумије се узимајући у обзир тешкоће живота приликом покрета ...

Све организације постављају план свог рада ... Чланови Партије су заиста стекли доста искустава за тај рад и прилично се осамосталили ...

2) Политички рад по батаљонима се спроводи доста добро ...

3) Војничком оспособљавању наших партизана партијске организације су покључиле доста пажње. На свим састанцима ћелија и бироа, као и на партијским конференцијама, војничком оспособљавању партизана поклањала се дужна пажња. У ћелијама другови командири су одговорни за војнички рад. На сваком састанку они подносе извештаје о раду и приједлозима за даљи рад ...

4) Рад скојевских организација постављен је доста добро. СКОЈ је обухватио готово све младе партизаче. Партијске организације поклањају доста пажње скојевским организацијама ...

Данас у бригади имамо 218 чланова Партије, 44 кандидата ..

Борбеност и морал партизана је добар ... На нашу бригаду се може рачунати и за најтеже акције«.

(Оп. аутора: Рифат Бурџовић)

Тршо«

ЧЕТНИЧКО ДИВЉАЊЕ НАКОН ОДЛАСКА 3. БРИГАДЕ
ИЗ САНЦАКА

После повлачења 3. пролетерске бригаде у Босну Санцак је остао без већих партизанских јединица, те је тако и НОП на тој територији запао у врло тешку ситуацију. Окупатор је после офанзиве био изузетно окрутан према становништву, нарочито према онима који су помагали паргизаску војску. Хапсио је и одводио људе у логоре, стрељао. Окупатор је 27. маја 1942. сазвао одбор својих најбољих помагача међу домаћим издајницима. Изабрана је квислиншка власт — тзв. Национални комитет за пљеваљски срез. Главни задатак му је био да води борбу против комуниста до коначног истребљења.

На крају офанзиве четничке јединице су се размилеле по селима бивше слободне територије у пљеваљском, милешевском и нововарошком срезу. Четници, муслиманска милиција и албанска жандармерија завели су суров терор. На све стране су пљачкали и палили партизанске куће, хапсили, затварали, стрељали припаднике и симпатизере НОП-а.

У дежевском и штавичком срезу, укључујући и Нови Пазар, муслиманска милиција и албанска жандармерија су заједно са Немцима прогонили и убијали народ у овом крају. Ове јединице служиле су окупатору за тзв. шуц-полицију и за диверзантске групе. Четници су, с времена на време, упадали у села тих срезова, палили и пљачкали муслиманске куће, а муслиманска милиција и албанска жандармерија је то радила у српским селима.

Када је Санцак остао без већих партизанских јединица, четници из Црне Горе и Србије су то искористили, те су од 30. новембра до 2. децембра 1942. године одржали састанке у Шаховићима, где су потврдили своју решеност да униште Муслимане. То им је постао први задатак. Одмах после тог састанка четници су, под командом Павла Буришића, запалили 33 муслиманска села у бјелопољском срезу, 5. и 6. јануара 1943. убили 400 људи и 1000 жена, старца и деце.

Од 5. до 7. фебруара 1943, заједно са источnobосанским четницима, извршили су злочин и у западном Санцаку (у пљеваљском и прибојском срезу и југоисточној Босни, чајничком и фочанском срезу), где су убили око 1.200 одраслих и наоружаних Муслимана, 8.000 жена, деце и старца (захваљујући развоју НОП-а и раду партијских организација, многа муслиманска чељад, нарочито жене, старци и деца, избегла су четничку каму склонивши се под кров српских и црногорских породица).

У рано пролеће, после многобројних злочина у 1943. години, четници Драже Михаиловића су почели да спроводе општу мобилизацију с намером да ојачају своје јединице које су се припремале за одлазак на Неретву ради спречавања продирања НОВЈ. Мобилизација је спроводена под терором четничких команди и њихових патрола, које су и присилно доводиле људе у четничке команде.

Упркос страшном терору и великим губицима, а захваљујући подршци народа, у Санцаку се све до повраћака јединица НОВ из Босне, у пролеће 1943, одржало око 200 партизана, већином чланова Партије и СКОЈ-а, партијски комитети и Обласни комитет КПЈ за Санцак.

Партијске организације и партизанске групе оцрпале су чврсте везе са народом у тим најтежим цанима у Санцаку, развијајући политички рац и разбијајући лалсну непријатељску пропаганду која је у то време била срачуната на »цоказивање« како су партизани уништени у току послецње офанзиве. Истина, партијске организације и герилске групе ни политичким рацом на терену нису успеле да спрече четничку мобилизацију, али је она у великој мери била умањена. У речове четника је унесена цеморализација и нецисциплина. С друге стране, каца су се враћали са Неретве, разбијени и незацовољни, били су по групама разоружавани оц герилских партизанских група или су и сами бацали оружје и бежали својим кућама.

После годину цана борби, које је воцила ван Санћака, бригаца се вратила на ту територију априла 1943. Трећа пролетерска бригаца је била у саставу 1. проле-

Мај 1943. негде у Санџаку — приредба за борце 3. пролетерске бригаде

терске дивизије. После четврте непријатељске офанзиве 1. и 2. дивизија су у заштитници групе дивизија и рањеника. Оне су успешно форсирале реку Дрину и избиле на широку просторију између Дрине, Таре и Лима. Прва пролетерска дивизија је избила на Лим и Лепешницу, где се припремала за напад на Мојковац и Бијело Поље.

Доласком 1. пролетерске дивизије створени су повољни услови за понован полет НОП-а у Санџаку. Народ је са великим одушевљењем прихватио борце 1. пролетерске дивизије. Она се на том терену за кратко време попунила новим борцима, нарочито 3. пролетерска бригада која је 15. маја имала око 900 бораца. Поново су на ослобођеној територији успостављени месни, општински и срески НОО, команде места ...

На тој територији био је и Врховни штаб НОВ и ПОЈ. У западном делу Санџака налазиле су се 3. далматинска бригада и 7. баијска дивизија и партизанска болница са око 3000 рањеника и болесника.

Поновни снажан полет народноослободилачке борбе у том делу Санџака ирекинула је пета непријатељска офанзива, која је захватила и већи део Санџака. Ту је 3. пролетерска бригада 15. маја почела да води тешке борбе против немачког 724. ловачког пука, бугарског 61. пука, делова италијанске дивизије »Тауринензе« и санџачких четника. Бранећи се на узастопним положајима под притиском неупоредиво бројнијих непријатељских снага, она се 29. и 30. маја повукла на леву обалу Таре и са положаја на Дурмитору пружала жилав отпор јединицама 1. брдске немачке дивизије. Према наређењу Врховног штаба 3. јуна је ушла у састав 3. ударне дивизије. Задатак дивизије је био да штити Централну болницу.

Пробијајући се из непријатељског обруча, дивизија је разбијена 13. јуна 1943. на Сутјесци, када је погинуо и њен легендарни командант Сава Ковачевић. Трећа бригада је у бици на Сутјесци претрпела велике губитке: 282 погинула борца и руководиоца, међу којима је био и комесар бригаде Божо Милетић и заменик команданта бригаде Мома Станојловић. Рањених, изнемоглих, болесних било је много више и они су се са главноном бригаде по групама пробијали ка Санџаку и у правцу источне Босне.

За 3. бригаду то су биле најтеже борбе које је водила у току НОБ-а. У историјској бици на Сутјесци бригада је храбро и до краја извршила задатак. Борци су после битке били исцрпљени, али су се до августа опоравили, прикупили и поново отпочели борбе на територији Санџака. Партијска организација је у току августа 1943. обновила свој рад на територији западног дела Санџака и у прикупљеним деловима бригаде.

После битке на Сутјесци у Санџаку су се задржале јаке окупаторске снаге: делови 118. немачке ловачке дивизије, италијанска дивизија »Тауринензе« и делови дивизије »Венеција«, те делови бугарске 24. дивизије, муслиманска милиција и албанска жандармерија. Оне су се неко време одмарале и уједно по селима вршиле злочине. Четници су се дали у хајку за рањеним и из-

немоглим партизанима, па су успели да тога лета убију око 100 бораца 3. пролетерске бригаде и сарадника НОП-а.

Немци су успели да у првој половини 1943. мобилишу неколико стотина Муслимана који су у току 1943. и 1944. завршили војну обуку у Немачкој и Француској, а затим сврстани у 13. СС дивизију и 21. СС дивизију »Скендербег«. Ове дивизије су ратовале на источном и западном фронту, а потом у Босни, Санџаку, Црној Гори и Србији где су вршиле стравичне злочине над становништвом крајева кроз које су пролазили. Поред тих јединица, Немци су у Санџаку створили »шуц-полицију« у којој су биле санџачке усташе (то су били школовани немачки агенти и диверзанти који су као познаваоци језика, људи и терена добро служили Немцима).

До јесени 1943. Немци су успели да мобилишу и доведу у Санџак и око 3000 четника из Црне Горе, Санџака, Србије и источне Босне с циљем да ту територију претворе у војну и политичку базу у борби против НОП-а. У исто време окупатор је повлачио своје снаге из Санџака, а власт је предао четницима: у Новој Вароши, Пријепољу, Бијелом Пољу. У септембру Немци су повукли 118. дивизију, а Пљевља су предали муслиманској милицији.

После крвавих борби и страховитих злочина окупатора, у току пете офанзиве и после ње требало је доста труда и напора да се народ опорави. Нарочито је било важно повратити поверење у неуништивост Народноослободилачке војске, јер је непријатељ, после битке на Сутјесци, ширио вести да је наша војска уништена заједно са Врховним штабом. У тим гласинама предњачили су четници и муслиманска милиција. Упркос тим лажима и врло тешким условима отпочело је прикупљање тек опорављених бораца 3. пролетерске бригаде који су успели да се пробију из кањона Сутјеске.

Већ у току јула 1943. ти делови бригаде почињу активна борбена дејства. Повезани са герилским групама на терену, држећи чврсте везе са њима и добро

усклађеним дејствима одмах су иостизали уснехе. На несрећу златарска герила тих је дана изгубила свог руководиоца Слободана Никачевића у борби против четника, а погинуо је и секретар Обласног комитета за Санџак Јездимир Ловић.

*Народни херој ЈЕЗДИМИР
ЛОВИЋ, помоћник политичког
комесара 1. златарског батаљо-
на, заменик комесара 3. проле-
терске бригаде и секретар Обла-
сног комитета за Санџак. Поги-
нуо средином 1943 у с. Крупице
код Пљеваља*

ФОРМИРАЊЕ 4. САНЏАЧКЕ БРИГАДЕ УОЧИ ПРИЈЕПОЉСКЕ ТРАГЕДИЈЕ

Пошто су наше јединице пробиле непријатељев обруч на Сутјесци и кренуле у источну Босну, Врховни штаб је одржао саветовање у току јула 1943. Анализирана је војно-политичка ситуација и стање на нашем и савезничким ратиштима. Констатовано је да се на целој територији Југославије непријатељу наносе велики губици и да Црвена армија незадрживо наступа ка западу. На источном фронту Немци полако али сигурно губе тло под ногама и трпе велике губитке. Речено је да је фашистички режим у Италији близу слома. После

тако процењене ситуације закључено је да предстоје значајни догађаји који не би смели да изненаде Народноослободилачку војску.

Очекујући брзу капитулацију Италије, неке јединице НОВЈ су биле усмерене ближе италијанским гарнизонима (7. банијска дивизија на Банију, 1. далматинска у Далмацију, 14. и 15. словеначка дивизија у шири рејон Љубљане, 1. пролетерска дивизија, без 1. бригаде, у западну Босну). Задатак 1. хрватског корпуса и 13. дивизије био је да активним дејствима на Кордуну, у Лици и Горском котару не дозволе продор Немаца на јадранску обалу. Врховни штаб је јединице 2. пролетерске дивизије оријентисао у правцу Херцеговине, Црне Горе и Санцака. Задатак им је био да борбеним дејствима туку окупатора и квислиншке формације и да на тој просторији створе слободну територију, прикупе борце који су се са Сутјеске пробили у том правцу, мобилишу нове борце, формирају нове јединице. Задатак им је, такође, био да повежу своја борбена дејства са дејствима Народноослободилачке војске и партизанских одреда Србије, Косова и Албаније. То су биле и припреме да се наше јединице приближе италијанским гарнизонима, како би у погодном моменту могле брзо да интервенишу при капитулацији Италије (разоружавање њихових јединица или да се придобију за нашу борбу). Тада су се на поменутој територији налазиле италијанске дивизије »Венеција« и »Тауринензе«.⁹

Извршавајући свој задатак, 2. пролетерска дивизија је 3. септембра 1943. године стигла на Дрину. Њеном појавом наомак Санцака биле су дефинитивно разобличене окупаторове и квислиншке лажи о уништењу Народноослободилачке војске на Сутјесци.

После пристизања 2. пролетерске дивизије у рејон Фоче према директиви Врховног штаба 10. септембра је формиран 2. ударни корпус НОВЈ од 2. пролетерске дивизије (2. пролетерска бригада, 2. далматинска брига-

⁹ Ослободилачки рат народа Југославије 1941—1945, књ. I, стр. 460—549; Зборник, том II, књ. X, док. 60, 64, 124, 125, 126 и 131.

да и 3. пролетерска санџачка бригада) и 3. ударне дивизије (4. и 5. црногорске и 10. херцеговачке бригаде).

Од почетка септембра 1943. до капитулације Италије 3. пролетерска бригада се налазила прикупљена у селу Крупицама, где је тих дана била реорганизована, постављен је нови штаб бригаде (командант Жарко Видовић, политички комесар Милија Станишић). Ушла је у састав 2. пролетерске дивизије. Њеним доласком још више је био убрзан развој борби у овом делу Санџака. Разбијене су четничке снаге у рејону Коврена и околини Пљеваља и разоружана муслиманска милиција у Пљевљима, па су јединице 2. дивизије без борбе ушле у Пљевља 22. септембра. У даљим борбама бригаде су између Таре и Увца разбиле четнике из Санџака, Црне Горе и Србије, ослободиле Пријепоље 5. септембра, Бијело Поље између 29. и 30. септембра, Нову Варош 12. октобра. Наступајући из правца источне Босне, 5. крајишка дивизија ослободила је 29. октобра Прибој. Тако је у току септембра и октобра 1943. био ослобођен западни део Санџака (од тадашњих осам срезова било је ослобођено пет).

У току септембра обновљен је Главни штаб НОВЈ и ПО за Санџак. Нагли прилив нових бораца неминовно је наметао обнављање ранијих одреда и стварање нових. Обновљени су Пљеваљски, Нововарошки, Прибојски и Златарски одред. У ослобођеним градовима образоване су команде места, а у Пљевљима и команда подручја. Образовани су НОО за милешевски и прибојски срез. У селима и општинама поново су изабрани општински и сеоски (месни) НОО. Интензивно се радило на развијању политичког, културно-просветног и привредног живота на слободној територији. У Пљевљима се у то време налазио Обласни комитет Партије, штаб 2. корпуса и Главни штаб за Санџак. На ослобођеној територији формиране су партизанске радионице, радне чете, културно-просветне и здравствене установе итд.

У Пљевљима се окупило 250 делегата који су изабрани у среским НОО (у пет слободних срезова). Они су изабрали Земаљско антифашистичко веће народног

ослобођења Санцака, ЗАВНОС, као највише политичко, законодавно и извршно тело народне власти у Санцаку. Изабрана су 62 већника, извршни одбор и делегација за Друго заседање АВНОЈ-а.

Све те активности запазио је и непријатељ. Уколико је у септембру и октобру на слободној територији Црне Горе, Херцеговине и Санцака политичка ситуација постојала све повољнија, утолико је и непријатељ све брже и опсежније вршио припреме за нову офанзиву на наше снаге које су дејствовале на тој просторији. Током последња два месеца у години непријатељ је предузимао више нападних дејстава у правцу слободне територије Црне Горе и Санцака. Тако је 15. октобра почео добро припремљену операцију »Балкански кланац« (»Валкански кланац«) и до 20. октобра Немци су заузели Матешеву и ушли у Андријевицу. У току даљих седмодневних борби непријатељ је успео да овлада горњим током Лима и да заузме Беране, Мојковац и Колашин. Иако су наше снаге на том правцу биле доведене у доста тешку ситуацију, 3. дивизија је убрзо прешла у противнапад на 118. немачку дивизију и већ 26. октобра поново ослободила Колашин и Мојковац. Нападне операције непријатељ је предузимао и у источној Босни против 3. корпуса НОВ. На оба правца операције су завршиле неуспехом, па је немачка Врховна команда одлучила да на тлу Балкана крајем 1943. и почетком 1944. изведе више нових офанзивних операција.

У то време у источној Босни и Санцаку били су прикупљени 2. ударни и 3. источnobосански корпус, 5. крајишка и 16. војвођанска дивизија. Када би се те наше снаге пробиле у Србију, окупатор би доспео у озбиљне тешкоће. Поред те опасности, окупатор се прибојавао од евентуалног искрцавања савезника на јадранску обалу.

Налазећи се у додиру с поменутих нашим снагама, непријатељ је испољавао изразиту активност. Током октобра 1943. вођене су жестоке борбе против србијанских и санчачких четника у нововарошком и прибојском срезу, а нарочито у селима Штиткову, Божетићи-

ма, Доњем и Горњем Трудову и Буковику.¹⁰ Из правца Сјеице нападали су немачка легија »Кремер« и муслиманска милиција. У одбрани Пријепоља, у селу Дренови, 25. октобра погинуо је Гојко Друловић, заменик политичког комесара 3. пролетерске бригаде.

Народни херој ГОЈКО ДРУЛОВИЋ, заменик политичког комесара 3. пролетерске бригаде. Погинуо 4. новембра 1943. у с. Дренова код Пријепоља

Почетком новембра 1943, из правца Прибоја преко Новг Вароши ка Сјеници, наступала је 5. крајишка дивизија, а 2. пролетерска дивизија је водила борбе у правцу Сјенице. Њене бригаде, налазећи се у борбеном контакту са непријатељем, биле су у следећем распореду: 3. пролетерска санџачка на положајима села Штитково—Радијевићи и на комуникацији Пријепоље—Сјеница; 2. далматинска и 2. пролетерска биле су на просторији од села Трудова, преко Кокина Ерода до Борове

¹⁰ У Зборнику 3. пролетерске бригаде, књига 2, стр. 145, у чланку »Батаљон у великој опасности« каже се да је у борби на Штиткову погинуло 30 бораца, а треба да гласи: »Избаче о из строја 30 бораца«. Погинула су 24 борца из три чете: Златарског батаљона 3. пролетерске бригаде и једне чете (4. чете) 2. пролетерске бригаде, а рањено је 6 бораца. У књизи »Сачаџак« пише да је погинуло 17 бораца, јер је аутор, пишући о Санџаку, узео губитке само 3. бригаде.

Главе према Златибору. На тим положајима вођење су даноноћне борбе против јединица 1. брдске дивизије, муслиманске милиције, делова бугарске 24. дивизије и четника који су били под командом Воје Лукачевића. Прва и друга дивизија браниле су слободну територију Санцака и стварале услове за преношење тежишта ратних операција у Србију.¹¹

У исто време јединице 2. корпуса настављале су успешне борбе у Црној Гори и Херцеговини, садејствујући са 2. пролетерском и 5. крајишком дивизијом које су се бориле у Санцаку.

У току новембра 1943. године од делова италијанске дивизије »Тауринензе« и »Венеција« формирана је дивизија »Гарибалди«. Имала је три бригаде, а њен састав су чинили они италијански војници и официри који су после капитулације Италије изјавили да се желе борити против Немаца.

Напади из правца Сјенице бивали су сваким даном све снажнији. Када се штаб 2. дивизије уверио да, због пристизања нових непријатељевих снага у Сјеницу, неће моћи одржати дотадашње положаје, наредио је да се њене јединице између 17. и 18. новембра пребаце на леву обалу Лима и да поседну положаје од Бродарева до Пријепоља. Са тих положаја дивизија је одбијала повремене нападе непријатеља све до 30. новембра. Тада је штаб дивизије одлучио да се њена 2. бригада поново врати на десну обалу Лима, на положаје Кошевина—Милошево и Ивање—Делови.

После вишедневних тешких борби у Пријепоље је из Србије 29. новембра 1943. стигла 1. шумадијска бригада. У њој је било 350 бораца, који су после одмора на слободној територији имали задатак да, заједно са осталим јединицама које су се налазиле у Санцаку, продуже борбе.

¹¹ Зборник, том II, књ. II, док. 8, стр. 21; Билтен Врховног штаба од 3. новембра 1943. године; Ослободилачки рат народа Југославије, књ. II, стр. 11—63.

Пошто је ситуација иа том делу ратишта била неповољна за непријатеља, штаб 2. оклопне немачке армије добио је задатак да изради план за извођење зимске операције против снага НОВ и ПОЈ које су биле на овом правцу.

Према плану који је сачињен, та операција је названа »Кугелблиц« (лимско-дринска операција). Општа замисао непријатеља је била: да немачке јединице из Сарајева, Тузле, Зворника, Ужица, Златибора и Кремне брзо продру до линије Сарајево—Хан-Пијесак—Власеница—Сребреница—река Дрина, да поседну погодне положаје на тој линији и да их чврсто држе. У исто време 1. брдска дивизија је из Сјенице једном колоном требало да наступа правцем Пријепоље—Пљевља—Горажде, а другом Нова Варош—Прибој—Вишеград и 7. СС дивизија требало је да надире из правца Херцеговине, тако да потисну јединице НОВЈ северно од линије Вишеград—Пале и тамо да их униште (2. пролетерску дивизију, 5. крајишку дивизију, 17. и 27. дивизију).¹²

Према немачком плану, ова операција је требало да се заврши до краја децембра 1943. Немци су ту офанзиву припремили и изводили на широј просторији Санцака, источне Босне, јер су будно пратили јединице 2. корпуса које су изводиле успешна дејства у Црној Гори, Херцеговини и Санцаку (Врховни штаб је још раније усмерио 5. крајишку дивизију ка источној Босни, тако да је она већ у октобру ослободила Рудо и Прибој). Трећи босански корпус је дејствовао у источној Босни и све се више оријентисао ка Вишеграду. Ова дејства јединица НОВ, која су била усмерена ка Санцаку, омогућила би да се брзо створе услови за реализовање замисли Врховног штаба: да Санцак постане оперативна основица за продор наших већих јединица у Србију.

У току припреме Немаца за ту офанзиву слободна територија у Црној Гори, Херцеговини и Санцаку, на којој су дејствовале јединице 2. корпуса, обухватала је просторију од 13.000 квадратних километара на којој је било 14 слободних градова (Пљевља, Прибој, Пријепоље, Нова Варош, Бијело Поље, Беране, Андријевица,

¹² Исто.

Колашин, Жабљак, Шавник, Мојковац, Гацко и Билећа).¹³

Уиркос томе што се након пете офанзиве распламсала народноослободилачка борба у Санџаку, што су обновљени Пљеваљски и Бјелопољски одред и што су формиран новии одреди (Милешевски, Прибојски и Златарски — укупно око 1.400 бораца) — војна ситуација у Санџаку се нагло погоршала. Крајем новембра 1943. године, непосредно уочи формирања 4. санџачке бригаде, немачке снаге су продрле из Сјенице ка Пријепољу, те су наше јединице на том правцу биле принуђене да се повлаче ка Пријепољу, а Немци су се утврдили на Каћеву на самој комуникацији Сјеница—Пријепоље.

У тим неповољним приликама приступило се формирању 4. санџачке народноослободилачке бригаде на основу наредбе штаба 2. ударног корпуса од 3. новембра 1943.

На основу ове наредбе¹⁴ формирана је 1. децембра 1943. у Пљевљима нова бригада под званичним називом: »Четврта санџачка ударна бригада«. У њен састав ушли су бории из тамошњих партизанских одреда. На дан формирања имала је 570 бораца и руководиоца српске, црногорске и муслиманске националности.¹⁵ Од наоружања је имала 4 тешка митраљеза, 12 пушкомитраљеза, 1 тешки минобацач и 400 пушака. Командант је био Милан Абрамовић, политички комесар Живко Жижић, заменик политичког комесара Вељко Мариновић, омладински руководиоца Павле Делевић (касније је њега заменио Мидо Миликић),¹⁶ обавештајни

13 Зборник, том III, кн>. VI, док. 65, стр. 128 (Обавештење 2. ударног корпуса НОВЈ од 9. новембра 1943. године Главном штабу НОВ и ПО Македоније о ситуацији на територији Црне Гооце, Боке, Санџака и Херцеговине и стеченим искуствима у стварању НОВЈ).

14 Зборник, том I, кн>. 16, док. 56, стр. 162.

15 Архив ВИИ, кут 1255/Ф, "бр. 17—13 ф

16 Грешком је у Мо"ографији 4 санџачке бригаде изостављено да је Мидо Миликић б о омладински руководиоца ове бригаде. Такође је у Мо"ографији на 42. страни попуш о исписа а лега да испод фотографије, јео нпје рапоот предао команда 'т Мчлач Абрамовић, већ, у његовом одсуству, Раде Рудчћ са комесаооч Живком Жижићем, јер је Абрамовић у бригаду дошао нешто касније.

официр Радоје Тошић, саинтетски референт Весеволд Братухин Сива, интендант Мухарем Тирак и заменик интенданта^ Владо Носовић.

Командант 1. батаљона био је Владимир Лечић, политички комесар Радован Секулић, референт санитета Наталија Церовић, интендант Момчило Бојовић. Командант 2. батаљона — Раденко Кљајевић, политички комесар Слободан Лучић, заменик политичког комесара Душан Томовић, интендант Данило Зековић. Командант 3. батаљона — Маријан Ковачевић, политички комесар Миле Јушковић, референт санитета Полка Булатовић, интендант Јокан Смолковић. Командант 4. батаљона — Шпиро Ракочевић, политички комесар Добрило Петровић, референт санитета Милена Јушковић, интендант Урош Цвркота.

Након првих месеци борбе у штабу бригаде и у штабовима батаљона било је кадровских промена.¹⁷

Приликом формирања бригаде у њој је остало доста формацијских празнина, а ни партијски рад није сасвим заживео (у бригади је било само 16 чланова КПЈ и врло мали број чланова СКОЈ-а).¹⁸ У бригади није био формиран ни посебан политодјел, већ је један обављао послове за 3. и 4. бригаду.¹⁹ Због тога је Главни штаб за Санцак у њен састав као помоћ послао Велибора Љујића (за партијско-политички рад) и Владимира Жугића (за војни сектор).

Бригада такође није имала формацијски орган за снабдевање и санитетско збрињавање, већ се у том погледу ослањала на централне установе које су биле добро организоване у ослобођеним градовима Санцака. Међутим, ови формацијски проблеми тешко су погодили нову бригаду када су Немци предузели напад у току »Кугелблиц« (лимско-дринска операција) на Пријепоље.

Пошто су овладали Пријепољем и положајима на десној обали Лима Немци су уз подршку тенкова про-

17 0 изм.мама кадоа, почев од фебруара 1944. до краја рата Мо 10-граф ја 4. са цачке бригаде.

18 Зборник, том IX, кн>. V, док. 51, стр. 315.

19 Исто, док. 49.

дирали ка Пљевљима. У тим критичним часовима 4. санџачка бригада се извукла из Пљеваља у правцу Мељак—Челебић 4. децембра 1943. Тако је после изненадног и брзог продора јединица 1. брдске немачке дивизије тек формирана 4. санџачка ударна бригада добила и свој први борбени задатак: требало је да поседне положаје на десној обали горњег тока Дрине и да тако затвори правац који са запада и југозапада води ка Пљевљима. Тај покрет бригаде, по великој хладноћи и дубоком снегу, изведен на брзину и без припрема, оставио је тешке последице на борачки састав бригаде ...

Извршавајући планом предвиђени задатак у лимско-дринској операцији («Кугелблиц»),²⁰ 1. брдска немачка дивизија (98. брдски ловачки пук, пук »Бранденбург« и легија »Кремпер«) добро наоружана и добро припремљена кренула је у напад ноћу између 3. и 4. децембра 1943. На правцу њеног наступања (Сјеница—Каћезо—Пријепоље) налазиле су се 2. пролетерска бригада (на правцу Каћево—Пријепоље), 3. пролетерска (на правцу Бродарево—Комарани) и 4. крајишка бригада (на правцу Нова Варош—Прибој; на овом правцу су дејствовали још и Пљеваљски, Милешевски и Златарски одред).

Пре сванућа 4. децембра 1. немачка дивизија је својом главнином (98. пук и пук »Бранденбург«) изненада напала батаљоне 2. пролетерске бригаде који су били на положају на Кошевинама, источно од Пријепоља. После тог изненадног удара Немци су форсирали крилне нападе на Пријепоље заобилазећи Кошевине. Они су напали и 1. шумадијску бригаду која је у Пријепоље стигла тек 29. новембра из Србије (борци су били уморни од даноноћних борби пробијајући се ка Санџаку).

Друга пролетерска и 1. шумадијска бригада су у току ноћи 4. децембра 1943. натчовечанским напорима и изузетним јунаштвима покушавале да зауставе Нем-

20 Ослободилачки рат народа Југославије, књ 2, стр 11—63; Срећко Милошевић, »Пријепољска бчтка«, Нолит, Београд, 1954; Зборник, том III, књ. 6, док 125, стр. 248 (Извештај обавештајног центра 2. корпуса од 2. децембра 1943).

це. И поред великих губитака које су претрпеле бригаде нису успеле да спрече непријатеља да се сутрадан пребаци преко Лима и настави наступање у правцу Пљеваља, где је ушао предвече 5. децембра.

Помоћне снаге непријатеља, потпомогнуте четницима, нападале су ка Новој Вароши. Оне су одбациле 4. бригаду 5. крајишке дивизије и заузеле град. Дејствујући преко Прибоја, Немци су принудили целу 5. крајишку дивизију да се 10. децембра повуче на леву обалу Дрине.

Трећа пролетерска бригада одолевала је нападима 1. немачке дивизије на правцу Бродарева цео дан, 4. децембра. Непријатељу су непрекидно пристизала појачања и садејствовала му је и муслиманска милиција. Трећа бригада је тада имала око 450 бораца. Између 4. и 5. децембра предузимала је противнападе на непријатеља који се већ био пребацио на леву обалу Лима око 1.500 војника. Противнапади су само успорили напредовање непријатеља, али Бродарева бригада није могла задржати у својим рукама.²¹ Бригада се у току те ноћи повукла на просторију Бијов граб—Зечја глава—Брајковац. У вечерњим часовима 5. децембра штаб бригаде је обавештен о непријатељевом пробоју у Пљеваља. Штаб 2. дивизије наредио је штабу 3. бригаде да поведе јединицу ка просторији села Маоче—село Мијаковићи—Коврен—Мојковац. Бригада је извршила тај задатак. До краја децембра водила је жестоке борбе на просторији између Лима и Таре, у правцу Пријепоља и Пљеваља, и до 21. децембра овладала Косаницом. После тих борби ова јединица је вршила снажан притисак на непријатељске снаге које су браниле прилазе Пљевљима.

Пријепољска битка је била врло тежак ударац за НОВЈ и НОП у Санцаку. Велике губитке су претрпели 1. шумадијска и 2. пролетерска бригада, Пријепољски, Златарски и Пљеваљски одред. (Неки подаци говоре да је у бици у Пријепољу погинуло између 500 и 600 бораца; према другима, губици су износили око 400 бораца; немачки подаци говоре да су у Пријепољу убили

21 Зборник, том I, књ. 16, док 85.

200 комуниста; доста другова се подавило у ЈТиму при покушају да препливају реку; Немци су такође имали доста губитака, али се није могло тачно сазнати колико). Сем бораца и старешина изгинули су и многи политички радници на терену, слушаоци неколико курсева у Пријепољу, где су се припремали кадрови за 4. санџачку бригаду која је тек била формирана и за 5. санџачку бригаду која је требало да убрзо буде формирана.

Непријатељ је ову операцију припремао дуже времена, јер су га на то гонили вој.чо-политички успеси НОВЈ на том, за њих, врло осетљивом правцу. Немци су из правца Сјенице, у октобру и новембру, почели супротстављати нашим јединицама претежно муслиманску милицију и четнике, а онда и делове 1. немачке брдске дивизије. Може се рећи да су на том правцу мајсторски дејствовали. У току припрема применили су тактику прикривања својих намера.

Тако су с времена на време дејствовали на правцу Бродарева, на положаје 3. пролетерске бригаде, понекад су јаче надирали ка Новој Вароши, ка положајима

Крој 1943. Делови 37. дивизије на маршу ка Бродареву

5. крајишке дивизије. Међутим, на иравцу Каћева, где су извршили главни удар на Пријепоље, Немци су данима остајали у дефанзиви, али су жилаво бранили поседнуте положаје. Преко своје шпијунске и обавештајне мреже они су из дана у дан убацивали дезинформације о дану и часу почетка напада на овом или оном правцу. На тај начин су отупљивали будност наших штабова, па и стварали утисак као да и немају веће офанзивне намере према слободној територији у Санцаку. Вероватно због таквих непријатељевих поступака обавештајни центар 2. корпуса у свом извештају долази до закључка да Немци немају офанзивне намере у правцу Пријепоља и Нове Вароши. У том извештају се, између осталог, каже:

»Да су имали иеке веће офанзивне намере у правцу наше слободне територије не би дозволили да им поново узмемо Нову Варош и Бродарево и да останемо господари Лимске долине. Задњи подаци које смо добили, а који још нису проверени, говоре да се Немци концентришу у Сјеници ради евентуалног напада на нас. Међутим, то би могло бити осигурање пруге, која иде преко Рашке у правцу Македоније, што и потврђује стално пребацивање немачких трупа тим правцем у Сјеницу«.

Таква погрешна процена обавештајне службе у 2. корпусу навела је штаб 2. корпуса и 2. пролетерске дивизије да погрешно закључе и да на основу њих донесу и одлуку да се на десну обалу Лима (на положаје Ивање—Оборци—Делови, где се налази 1. батаљон) пребаци и 2. батаљон 2. пролетерске дивизије. Са сектора Жупе (на левој обали Лима) 2. далматинска бригада пребачена је на сектор Пљевља—Бољанићи, тако рећи у празан простор.

Немци су све своје одлуке и акције на том правцу предузимали на основу података војнообавештајне службе »Абвер« која је на овом терену имала јако развијену мрежу преко муслиманске милиције. Немци су чак успели да у Пријепоље убаце групу војника, чији је задатак био да извиде сва осигурања, размештај јединица по граду и да у датом моменту заузму мостове на Лиму и Милешевци. Групе су биле обучене у народну ношњу, а снабдевене аутоматским оружјем. Неке од тих група

оиле су толико дрске да су ирисуствовале приредои која је била приређена у граду у част доласка 1. шумадијске бригаде.

После заузимања Пљеваља, Бродарева и Нове Вароши 1. брдска дивизија је наставила дејства према Чајинчу, Вишеграду и Бијелом Пољу које је заузела 7. децембра, али су га већ 10. децембра поново ослободиле јединице 4. црногорске бригаде и Бјелопољски одред.

Из Херцеговине, у правцу источне Босне, дејствовала је 7. СС дивизија.²² С обзиром на правац наступања те дивизије, затим на дејства 1. брдске немачке дивизије (посебно на правац њеног 99. брдског пука — преко Нове Вароши и Прибоја у правцу Вицеграда) и на правац дејства 24. брдске дивизије (Ужице—Кремена—Вишеград) — штаб 2. дивизије је у првим данима непријатељеве офанзиве имао утисак да непријатељ ствара исте услове који су претходили бици на Сутјесци. Штаб 2. дивизије је стога смотрао да се треба извући са просторије око Челебића, па је од Врховног штаба тражио дозволу да изврши покрет према Србији.²³ Врховни штаб је предлог прихватио и оријентисао 2. дивизију у правцу Ивањице и Ибарске долине. Дивизија је 11. децембра 1943. извршила покрет у том правцу, а на просторији око Челебића остала је 4. санџачка бригада.

Стање у 4. бригади је, иначе, било доста тешко. Када је остала усамљена у рејону Челебића, Главни штаб за Санџак тражио је од штаба 2. корпуса да се она што пре врати ближе Пљевљима, јер је већ било јасно да непријатељ са тог правца неће наступати у правцу Санџака, већ је хитао у правцу Власенице и Хан-Пијеска, како би ударио у бок 5. крајишкој дивизији која је на том правцу водила жилаве борбе против Немаца и 24. бугарске дивизије.

Штаб 2. ударног корпуса је 15. децембра 1943. наредио Главном штабу за Санџак да 4. санџачка бригада

22 Зборник, том IV, књ. 20, док. 195, стр. 691—695 (Заповест борбене групе »Петерсен« од 2. децембра 1943).

23 Зборник, том I, књ. 16, док. 93, стр. 257 (Извештај штаба 2. прол дивизије од 10. децембра 1943. штабу 2. ударног корпуса).

и италијанска бригада »Гарибалди« поседну просторију у захвату комуникације Пљевља—Бурђевића Тара. Задатак им је био да очисте терен од четничких група, да руше мостове, да нападају немачке колоне и да врше мобилизацију нових снага.²⁴

Четврта бригада је посела положаје на линији села Трновица—Шљиванско—Какмужи—Влаховићи. Десно од ње налазила се 3. пролетерска бригада. Пошто се бригада »Гарибалди« већ налазила у селима Вишњици, Мељаку и Шљукама, она је тамо и остала и затварала правац који од Челебића води ка Пљевљима.

У 4. бригади се приступило темељном партијско-политичком раду. Предузете су опсежне мере за отклањање недостатака у снабдевању храном, одећом и обућом, у санитетском збрињавању болесних и рањених. Приступило се и попуни бригаде партијско-политичким и војним кадром. Највише руководилаца за 4. бригаду дала је 3. санџачка пролетерска бригада. Захваљујући предузетим мерама 4. санџачка се врло брзо опоравила. Тако је она са тих положаја почела да изводи мање, али успешне акције против четника који су били на обезбеђењу Пљеваља. Касније су уследили напади на немачке јединице на комуникацији.

У току лимско-дринске операције слободна територија у Санџаку се знатно смањила: обухватала је простор између Лима и Таре. Бијело Поље је постало центар те територије, па су се у њему налазили Обласни комитет Партије и СКОЈ-а; Извршни одбор ЗАВНОС-а, Команда војног подручја и среске установе. Главни штаб за Санџак налазио се у селу Борову источно од Пљеваља. На поменутој слободној територији тада су били једна пролетерска, једна ударна бригада, два партизанска одреда, Команда подручја, три команде места, три сеоска НОО, три среска одбора АФЖ-а и УСАОЈ-а, петнаест општинских и неколико месних НОО. Тако је на том подручју поново почео да буја интензиван рад, при чему су сви субјективни фактори настали да што пре отклоне последице непријатељеве офанзиве. Највећи проблеми извирали су из оскудица хра-

24 Зборник, том I, књ. 16, док. 1102, стр. 278.

ном, одећом и обућом, санитарским и другим материјалом. Зато су све снаге НОП-а на том простору слободне територије усредсредиле своје напоре да се одупру свим тим тешкоћама и да поново разгоре бакљу ослободилачке борбе и револуције. Крајње се напрежући и довијајући на разне начине, оне су то и успеле.

Крајем децембра 1943, када је јасно видело да Немци хитају у правцу источне Босне, штаб 2. корпуса донео је одлуку да прегрупише своје снаге. У вези с том одлуком штаб 3. дивизије добио је наређење да 7. Црногорску и 1. италијаску бригаду упуту на десну обалу Лима, источно од Бијелог Поља и Берана, да затварају правце од Сјенице и Пећи. Пошто се већ на том терену налазила 4. пролетерска бригада, под њену команду су привремено стављене две поменуте бригаде. Друга пролетерска дивизија није могла да се цаље пробија кроз Србију, па се поново вратила ка Санцаку. Врховни штаб је поново оријентисао 5. крајишку дивизију такође ка Санцаку.

Оцлуком Врховног штаба оц 21. јануара 1944. 3. пролетерска бригада је изашла из састава 2. пролетерске дивизије и стављена поц команду 3. ударне дивизије. То је било потребно, јер је та дивизија цејствовала цесном и левом обалом Лима ка Броцареву и Пријепољу, а на правцу Рожаја и Тутина нагомилале су се јаке непријатељеве снаге које су сваког часа могле испољити своја цејства ка Беранама и Бијелом Пољу.

Оц почетка јануара по краја фебруара 1944. 3. бригада је воцила борбе на правцу Пљеваља, Пријепоља, Јабукe и Броцарева, оцбијала напаце непријатеља на правцима Пљевља—Коврен, Пљевља—Косаница и Броцарево—Коврен и вршила поновне напаце на јака непријатељева упоришта у ЈБућу, Комарану и цругим местима на прилазима Пљевљима и Пријепољу.

Четврта санначка је била уз леви бок 3. бригаде. Близина 3. пролетерске бригаде и чињеница што је протутњала непријатељева офанзива повољно су утицали на распламсавање политичког раца у бригаци, на војну обуку и васпитање бораца и старешина. Главни штаб за Санцак цао је зацатак штабу бригаде ца организује војни курс. На њему су проучавана искуства из борби,

Крај 1943. Комора 3. пролетерске бригаде на маршу преко Камене горе

стицане су основе из оријентације на зедљишту и из читања топографских карата, одржавана су предавања из тактике (напад, одбрана, заседа, препади итд.). Настава је била повезана с праксо^м, јер је непријатељ из Нљеваља често правио испаде и препаде према нашим положајима, а полазници курса су учествовали у одбијању тих напада. Овај курс су завршавали командири чета и водова, а виши официрски курс формиран је наредбом штаба 2. корпуса 12. јануара 1944. На њему су оспособљавани команданти батаљона, а трајао је месец дана.

Током јануара 1944. непријатељ је предузимао че-шће и јаче нападе на положаје 4. санџачке, 3. пролетерске и италијанске бригаде »Гарибалди«. Борци 4. бригаде, с обзиром на њихово мало борбено искуство, калнили су се у тим борбама. Тако, на примср, бригада је између 15. и 18. јануара водила борбе против Немаца и четника у рејону села Врбице, Лаћана, Шумана, Ома-рића и Какмуже. Борбе су биле жестоке, а положаји су често прелазили из руку у руке.

На нападе Немаца и четника 4. бригада не само да је одговарала противнападима, већ је и она вршила нападе на четничка упоришта у ближој околини Пљеваља. Тако је између 17. и 18. јануара 1944. напала на четничка упоришта, у селу Шуманима и селу Љућима. Упоришта је бранила пљеваљска четничка бригада која је бројала око 800 четника..²³

Пошто је 3. ударна дивизија 2. корпуса (од Берана и Бијелог Поља десном страном Лима) била усмерена ка комуникацији Сјеница—Пријепоље и пошто су 2. пролетерска и 5. крајишка дивизија такође стигле у Санџак, непријатељ се томе супротставио тако што је на правац који из Санџака води у Србију доводио јаке снаге — да спречи продор наших јединица у Србију. Стога је крајем јануара и почетком фебруара 1944. предузео више и других мера како би довео у Санџак што више јединица.

Главни штаб за Санџак доставио је штабу 2. корпуса исцрпан извештај о распореду непријатељевих јединица у Санџаку и о масовној мобилизацији за четничке јединице и јединице муслиманске милиције.

Немци су у овај рејон довели и јединице Српског добровољачког корпуса.²⁴ Поред осталог, почели су да формирају нове војне формације »шуц-полиције«. Нмали су у том погледу успеха у Новом Пазару и Сјеници, а у осталим местима врло мало. У тим јединицама били су претежно Муслимани, али је било и нешто Срба.

Крајем фебруара 1944. на овом терену су биле врло јаке квислиншке формације. На пример, у Пљевљима је, сем око 1.500 немачких војника, било и око 600 четника пљеваљске бригаде и око 250 припадника муслиманске милиције. Борбена дејства су се углавном одвијала у рејону Пљеваља. Иницијатива је била час на једној, час на другој страни, али је све више прелазила на страну наших јединица на тој територији.²⁵

23 Архив ВИИ, кут. 1855/ф, рег 17-13 'ф.

24 Архив ВИИ, кут. 149, 3/2 (У јуну 1944 Павле Ђуришић формира у Санџаку »Српски добровољачки корпус«).

25 Пету коајкшу и 2 протегерску дивизију је у то време Врховни штаб оријентисао за продор у Србију.

Четврта санџачка бригада је већ била консолидована и попуњена кадровима. Одржани су разни курсеви и семинари и стечена драгоцене искуства у борбама. Борци су се оспособили за вођење борбе у различитим условима. Тако сређена и борбено способна, бригада је 4. марта 1944. ушла у састав новоформиране 37. ударне дивизије.

Осма црногорска бригада формирана је 24. фебруара 1944. на основу наређења штаба 2. ударног корпуса.²⁸

»НАРЕДБА ПОВ. БР. 155 Штаб 2. ударног корпуса за 24. фебруар 1944. године.

Одлуком овог штаба формира се Осма црногорска ударна бригада Народноослободилачке појске Југославије. За руководиоце штаба ове бригаде одређујемо: 1. Штаб бригаде: командант бригаде мајор Блажо Марковић, досадашњи заменик команданта 4. пролетерске бригаде; политички комесар друг Јагош Благојевић, досадашњи заменик команданта 3. батаљона 4. пролетерске бригаде; заменик команданта друг Никола Поповић, досадашњи командант Ловћенског одреда; начелник штаба капетан Војин Иоровић, досадашњи заменик команданта 1. батаљона 3. пролетерске бригаде; за обавештајног официра поручник Радосав Распоповић, досадашњи заменик команданта 3. батаљона 2. ударног корпуса НОВ и ПОЈ; за вршиоца дужности референта санитета друг Момир Јауковић, досадашњи референт санитета 5. батаљона 4. пролетерске бригаде; заменик штегента друг потпоручник Милован Дрљевић, досадашњи заменик интенданта 4. пролетерске бригаде.

Штаб бригаде ће сам одредити и формирати свој пратећи вод јачине: водник, политички делегат, 20 бораца, економ, 2 куvara, 2 болничара и своју курирску групу јачине: командир и 10 курира.

2. Штаб 1. батаљона: командант друг Миливоје Максимовић, досадашњи заменик команданта батаљона у 5. црногорској бригади; заменик команданта капетан Ново Матијевић, досадашњи референт санитета 5. црногорске бригаде; политички комесар друг Вељко Челебић, досадашњи командант батаљона у Зетском НОП одреду; заменик политичког комесара друг Василиј Кљајевић; референт санитета друг Милан Шановић; интендант друг Воја Радуловић.

3. Штаб 2. батаљона: командант друг Раде Раичевић, досадашњи заменик команданта 5. црногорске ударне бригаде; заменик команданта друг Јово Ковачевић, досадашњи заменик команданта 4. батаљона 5. црногорске ударне бригаде; политички комесар друг Владо Лакић, досадашњи политички комесар 1. батаљона 7. црногорске бригаде; заменик политичког коме-

28 Зборник, том III, к. 167, док. 71.

сара друг Андрија Ракочевић, досадашњи заменик политичког комесара Колашинског одреда; референт санитета друг Блажо Шкатарић; интендант друг Петар Божовић.

4. Штаб 3. батаљона: командант друг Милан Павловић; заменик команданта поручник Бојида (Боца) Јововић, досадашњи командант батаљона у Ловћенском НОП одреду; политички комесар друг Перо Раичевић, досадашњи политички комесар чете у 5. цуногорској ударној бригади; заменик политичког комесара друг Милован Милачић; референт санитета друг Владимир Дедовић; интендант друг Драгољуб Драљевић.

5. Штаб 4. батаљона: командант друг Милисав Буровић, досадашњи заменик команданта 3. батаљона 5. цуногорске ударне бригаде; заменик команданта друг Божидар Зоговић; политички комесар друг Владо Мрваљевић, досадашњи комесар чете у 5. црногорској ударној бригади; заменик политичког комесара другарица Миласић Дара, досадашњи заменик политичког комесара пратећег батаљона Главног штаба за Црну Гору и Боку; референт санитета другарица Десанка Милошевић; интендант друг Радован Поповић, досадашњи интендант пратећег батаљона Главног штаба Црне Горе и Боке».

Она је у фази формирања ушла у 37. дивизију и остала у њеном саставу све до формирања 5. санџачке ударне бригаде.

У бригаду су дошли борци из ових одреда:²⁹ 150 из Дурмиторског, 150 из Ловћенског, 180 из Комског, 140 из Зетског и 100 из Никшићког. У састав бригаде ушао је и комплетан пратећи батаљон Главног штаба НОВ и ПОЈ за Црну Гору и Боку.

На дан формирања бригада је имала око 820 бораца. У формацијском саставу 37. дивизије 8. бригада је остала до 6. септембра 1944. године, када је ушла у састав 1. пролетерске дивизије. У састав 37. дивизије већ је била ушла 5. санџачка ударна бригада која је била формирана 22. августа. Тако је тих дана дивизија била чисто санџачка.

29 Зборник, том III, књ. 7, док. 44.

ФОРМИРАЊЕ 37. УДАРНЕ ДИВИЗИЈЕ

У данима формирања 37. дивизије војно-политичка ситуација у Санџаку, после трагичног биланса у бици за Пријепоље, постепено се побољшавала, мада је слободна територија била мања у односу на ону пре 3. децембра 1943.

У то време у Југославији је дејствовало око тридесет дивизија НОВЈ. Велики делови Југославије били су слободни. До тада су у Југославији извојеване велике политичке и војничке победе, а највеће су свакако биле битке на Неретви и Сутјесци, када се ситуација коначно окренула у корист народноослободилачких снага. Након тога дошло је до велике политичке победе, до постављања чврстих темеља Демократске Федеративне Југославије и до све ширег њеног међународног признања и угледа у свету. Тада се потпуно афирмисала НОВЈ као стратешки фактор антихитлеровске коалиције.

На источном и западном фронту савезничке армије су непрекидно напредовале: јединице Црвене армије су се приближавале границама Румуније, Бугарске и Мађарске, а англо-америчке трупе су у току 1944. наставиле операције према средњој Италији. Тако су непријатељеве снаге на Балкану из дана у дан долазиле у све тежи положај. Немцима је требало доста снага за борбе у Србији, против новоформираних дивизија, а њихов страх од искрцавања савезника на јадранску обалу постајао је још већи.

У тако повољној војно-политичкој ситуацији коц нас и на савезничким фронтовима приступило се фор-

мирању 37. ударне дивизије, при чему су у пуној мери коришћена искуства стечена при формирању претходних дивизија.

Приликом формирања 37. дивизије, јединице које су ушле у њен састав налазиле су се: 8. црногорска бригада у рејону Беране—Бијело Поље, 3. пролетерска бригада на Каменој Гори, укључно комуникација Пријепоље—Пљевља—село Мељак, а у рејону Хоћевина—Шљивенско—Мељак налазила се 4. санџачка бригада. Испред тих бригада биле су јаке непријатељеве снаге. На сектору Беране—Бијело Поље налазиле су се јединице муслиманске милиције и мањи број Немаца, у Пријепољу је било 300, а у Пљевљима 1.500 Немаца, око Пљеваља и Пријепоља и у селу Комаранима налазиле су се четничке снаге и муслиманска милиција као обезбеђење градова и комуникација.³⁰

Још у току лимско-дринске операције (VI непријатељева офанзива) непријатељ је почео убрзано да врши припреме за нову офанзиву на слободну територију Санџака и Црне Горе. Почетком марта 1944. Немци су почели појачавати своје гарнизоне у Пљевљима, Пријепољу и Прибоју. Основни циљ непријатељевих снага на овом правцу првенствено је био да спречи продор НОВЈ у правцу Србије, Други важан задатак непријатељевих снага је био да сачувају комуникације које воде ка јадранској обали, где се очекивало искрцавање савезничких снага . . .

У наредби 12. ударног корпуса НОВЈ од 29. фебруара 1944. године — о формирању 37. ударне дивизије и о именовању штаба се каже:³¹

I

»Решењем Врховног штаба НОВ и ПОЈ уследило је формирање XXXVII ударне дивизије

Дивизија има следећи формацијски састав:

- а) Штаб дивизије
- б) III санџачка ударна бригада
- в) IV санџачка ударна бригада
- г) VIII црногорска ударна бригада.

30 Архив народноослободилачког рата, кут. 872, бр. рег. 1/3.

31 Зборник, том III, књ. 7, док. 74, стр. 193.

II

Наредбом Врховног штаба НОВ и ПОЈ постављени су:

— за команданта XXXVII ударне дивизије мајор Жарко Видовић досадашњи командант III санџачке ударне бригаде,

— за политичког комесара XXXVII ударне дивизије Мило Јовићевић, досадашњи помоћник политичког комесара Главног штаба НОВ и ПО за Црну Гору и Боку,

— за начелника штаба XXXVII ударне дивизије друг Раде Кнежевић, досадашњи оперативни официр Главног штаба НОВ и ПО за Црну Гору и Боку.

III

Остали чланови штаба 37. ударне дивизије одредиће се накнадно.

Штаб дивизије формираће се одмах и отпочети рад. При штабу формирати пратећу чету јачине: командир, политички комесар, заменик командира и заменик политичког комесара и 40 бораца и своју курирску групу јачине: командир и 12 курира.

XXXVII дивизија улази у састав овог корпуса под чијом ће се непосредном командом налазити».

Штаб новоформиране 37. дивизије актом пов. бр. 1 од 4. марта 1944. године саопштава јединицама које су ушле у њен састав да је формирана 37. дивизија. У наредби се такође каже да је наредбом 2. ударног корпуса за обавештајног официра 37. ударне дивизије постављен друг Љубо Радосављевић, дотадашњи обавештајни официр Главног штаба за Санџак, а за референта санитета дивизије другарица Ирина Кнежевић, досадашњи референт санитета 3. пролетерске санџачке бригаде.³²

Организацијско-формацијски састав 37. дивизије био је следећи: штаб дивизије са приштапским деловима, три бригаде, пољска болница, две батерије топова и пионирски батаљон — укупно 2.500 бораца.

Сем командног састава штаба дивизије, који су са чињавали командант, политички комесар и начелник штаба, у штабу су постојали оперативни, обавештајни, санитарски и интендантски орган и помоћни делови: заштитни, за везу, извиђачки, пионирски, артиљеријски и болничарски.

32 Архив народноослободилачког рата, к. 1255, рег. бр. 1—7.

Што се тиче организације КПЈ у дивизији, она је била и према начину организовања, и према бројности, снази свог утицаја приближно онаква каква је била и у осталим дивизијама НОВЈ. Политички комесари и партијске организације постављени су по принципу: једна чета — једна ћелија, један комесар, једна организација СКОЈ-а, а затим — политодјели, културне екипе, агитационо-пропагандна одељења. »Партијска организација у оружаним снагама није била само васпитна и просветитељска организација, већ првенствено борбена политичка снага, одговорна за целокупну војничку и политичку изградњу...«³³

Оваквом организацијом КПЈ је спроводила политичку линију и свој утицај на војнике и командни кадар, а преко њих и на народ на територији где су јединице пролазиле и бориле се.

Савез комунистичке омладине (СКОЈ) у 37. дивизији имао је велику улогу у подизању борбене способности и морала бораца. Обавештајна служба, као орган штаба дивизије, прикупљала је многе податке који су били веома значајни за доношење одлука. У штабу дивизије, бригада и батаљона постојали су обавештајни официри и њихови помоћници. Штаб дивизије имао је и извиђачку јединицу која је служила обавештајној служби за прикупљање података (и у бригадама су биле извиђачке чете).

Одмах након формирања 37. дивизије формиране су дивизијске прихватне болнице, хируршка екипа, болничка чета и апотека. На челу дивизијског санитета био је референт као саветодавни орган команданта и комесара, а био је непосредни руководиоца свих санитарских установа и органа у дивизији и у бригадама.

Служба снабдевања у дивизији је своје задатке обављала преко својих органа. Снабдевање јединица 37. дивизије вршено је на истоветан начин као и у осталим јединицама НОВЈ. Разлика је једино у томе што је у данима формирања 37. дивизије систем снабдевања у НОВЈ представљао спрегу војно-позадинских органа,

³³ Милија Станишић: »КГО у изградњи оружаних снага револуције 1941—1945«, стр. 271, издање ВИЗ 1973. године — Београд.

органа народне власти и масовних организација у Једну интеграциону целину која је успешно обављала тај сложени задатак.

Снабдевање 37. дивизије у прво време било је повезано са великим тешкоћама, нарочито у току зиме између 1944. и 1945, када су велики снег и вејавица затрпали и иначе лоше путеве. Снабдевала се са терена на коме су се налазиле њене јединице довлачењем потребног материјала из позадине, а врло ретко дотуром материјала који је стизао од савезника.

Тридесет седма дивизија је имала инжињеријски батаљон, а бригаде су имале инжињеријске чете.

Дивизија је одмах након формирања успоставила радио-везу између свог штаба и штаба 2. корпуса, а убрзо су у радио-мрежу укључене и бригаде. Коришћене су и телефонско-телеграфске везе када су се јединице налазиле на ослобођеној територији. V дивизији је постојао вод за везу, а у бригадама одељења.

ПРВИ ЗАДАЦИ ДИВИЗИЈЕ

Јединице које су ушле у састав 37. дивизије биле су: 8. црногорска ударна бригада на положајима од Берана до Бијелог Поља, 3. пролетерска санџачка бригада на положајима од Бијелог Поља до села Маоча, 4. ударна санџачка бригада на положајима Влаховићи—Какмужи—Шљивенско—Градац—Мељак—Челебићи.³⁴ Задатак им је био да бране слободну територију између ЈТима и Таре.

Штаб 37. дивизије је наредио бригадама да и даље остану на својим дотадашњим положајима. Сем што су и даље браниле слободну територију, јединице су имале задатак да самоиницијативно дејствују на својим секторима, да ометају саобраћај непријатељу и мобилизацију четника и муслиманске милиције. Разуме се, задатак штабова бригада је био да учвршћују и изграђују своје јединице у војностручном и морално-поли-

34 Архив НОР, кут. 872, рег. бр. 1/3.

*Уроиг Вучета, Лазар Секулић и Бранко Марковић, на Јабуци 1944.
са водом излазе на положај*

тичком смислу.³⁵ Наредбама 2. ударног корпуса и штаба 37 дивизије било је регулисано како да се води администрација у јединицама дивизије. Такође су предузете мере у погледу организовања санитетске службе у јединицама корпуса и у позадинским војним установамаTM

35 Исто и Зборник, том I, књ. 16, док. 129, стр. 365.

36 ВИИ, кутија 1253, бр. рег. 2/7.

»I Трупни санитет: на челу трупног санитета 2. ударног корпуса формиран је санитетски одсек штаба ударног корпуса ...

II Сачитет корпус^е војне области: на челу санитета корпусне војне области формиран је Санитетски одсек те области под руководством шефа сачитета и његовог санитета ... Под непосредним руководством санитетског одсека стоје санитетски одсеци подручја и то: при команди подручја у Шаховићима, Бијелом Пољу, Биочу ј Берачама ...

При свакој команди места налази се референт санитета који руководи — према директивама Одсека командне подручја ...

III Цив"лни сачитет: организацију цивил ог са штета извршиће сам ЗАВНО Црне Горе и Боке, односно Санџака.

IV Евидечција санитетског материјала и лекова.

При са штетском одсеку Корпусне војне области оргачизује се санитетско слагалиште и апотека Корпусне војне области ...«

После више мера у вези с учвршћењем јединица, сређивањем формацијског стања дивизији су предстојали следећи задаци: да разбије четничке групе око Пријепоља и Пљеваља и муслиманску милицију у Комарану, да милицију протера на десну обалу Лима, те да заузме Бродарево и избије ка Лиму на сектору Пријепоља и да се тако лево крило 37. дивизије наслони на 2. пролетерску дивизију. С тим у вези штаб 37. дивизије је 8. марта 1944. године својим јединицама издао одређене задатке: Осма црногорска бригада је имала да пребаци један батаљон северно од потока Љешнице, а његов задатак, поред осталог био је да одржава везе са Бјелопољским одредом и да интервенише уколико би уследио напад на Бијело Поље од правца Пештера.

Четврта санџачка бригада је имала да упути један батаљон у село Мијаковиће, а задатак му је био да затвори правац Пљевља—Маоче и да врши притисак на Пљевља правцем Коријен—Илино брдо. Задатак 3. бригаде је био да чисти Комаране, да заузме Бродарево, а након тога да њена два батаљона чисте Жупу и да на тај начин врше притисак ка Пријепољу дејствујући ка комуникацији Пријепоље—Пљевља.³⁷

Све три бригаде су известиле штаб дивизије да су извршиле задатке који су им били постављени и да и даље на својим секторима организују нападе и притиске у одређеним зонама и правцима.³⁸

Штаб 3. пролетерске бригаде је 15. марта 1944. известио Штаб дивизије да је бригада 13. и 14. марта нападала непријатеља који је држао положаје на линији Гостун—Оштра стена—Јасен—Балићи—Бродарево—Комарани.³⁹ На том сектору непријатељ је располагао јаким снагама од око 800 припадника муслиманске милиције, једним батаљоном милешевског четничког одреда, једном групом четничког Пљеваљског одреда и једном четом Немаца у Бродареву. Напад на Бродарево организован је из четири правца, али бригада није успела да заузме то место, па су у зору 14. марта бата-

37 Зборник, том I, књ. 16, док. 129 и 130, стр. 364 и 365.

38 Зборник, том I, књ. 16, док. 131, 132, 133, 134, 135, стр. 369—376.

39 Зборник, том I, књ. 16, док. 135, стр. 375—378.

љони повучени: 1. батаљон у Миоче, 3. у Кичаву, 4. у Граб и 2. у Козице. Повлачење је уследило и због интервенције Немаца из Пријепоља. У тој борби непријатељ је имао губитке од 9 погинулих четника, 8 милиционера и једног четничког командира. Заробљена су 2 милиционера. Један борац из бригаде је погинуо, а тројица су лакше рањена.

На одређеним секторима бригаде су, с већим или мањим успехом, водиле борбе све до 17. марта 1944, када је стигла наредба штаба 37. дивизије којом су бригаде добиле нове задатке.⁴⁰

Четврта бригада имала је задатак да, заједно са Пљеваљским партизанским одредом, напусти дотадашње положаје и да крене ка комуникацији Пљевља—Бољанићи—Ковач—Метаљка, да ту комуникацију држи под контролом и да стално одржава везе са 2. пролетерском и 5. крајишком дивизијом које су почеле операције у правцу Србије. Бригада је 19. марта кренула ка Бољанићима. При преласку реке Нехотине није се сударила с непријатељем, али 22. марта бригаду је напала пљеваљска четничка бригада (око 600 четника) на линији село Готовуша—село Веље Брдо—село Крће—село Глисница—село Бољанићи. У току трочасовне борбе 4. санџачка бригада је успела да одбије нападе и да потисне четнике ка Југову и Готовуши.

Трећа бригада се 19. марта пребацила на просторију Камена Гора—Обарде—Влака—Виково брдо. Задатак јој је био да дејствује против непријатеља на правцу Пљевља—Пријепоље и да помогне продор 2. пролетерске и 5. крајишке дивизије преко ЈТима у правцу Србије. Само је њен 1. батаљон задржан, заједно са Бјелопољским одредом, на положајима Кичева—Граб—Миоче, а имао је задатак да нападом везује снаге непријатеља на простору Гостун—Бродарево—Комарани. Извршавајући свој задатак, 1. и 3. батаљон су у току ноћи између 20. и 21. марта продрли на комуникацију Пљевља—Пријепоље, где су готово 24 часа непрекидно

⁴⁰ Зборник, том I, књ. 16, док. 136, стр. 379; Архив народноослободилачког рата, кут. 872, рег. бр. 2/3.

водили жестоке борбе против иадмоћије немачке моторизоване колоне. У тој борби непријатељ је имао 43 војника избачена из строја, а наши батаљони 11 бораца.⁴¹

Према истом наређењу штаба 37. дивизије 8. бригада је имала задатак да најхитније пребаци две чете правцем Беране—село Штитари—Бијело Поље. Једна чета је посела положаје код села Оброва (изнад Бијелог Поља), а друга код Расова. Задатак им је био да бране Бијело Поље од напада непријатеља из правца Сјенице. Остале јединице бригаде и надаље су браниле Беране од непријатеља из правца Рожаја и Бихора.

Све јединице 37. дивизије су доследно извршавале наређење штаба дивизије од 17. марта 1944. Водиле су сталне борбе пуних шест дана. Међутим, непријатељ је настојао да по сваку цену ослободи комуникацију коју су биле поселе наше јединице. Уследили су јаки против-напади здружених немачких и четничких снага, нарочито на сектору 3. пролетерске бригаде, на положајима Јабука—Обарде—Камена Гора, али је непријатељ био одбијен 22. марта 1944. претрпевши велике губитке. Само у борбама на комуникацији Пљевља—Пријепоље око 90 непријатељевих војника је било избачено из строја, док су наши губици износили 20 мртвих и рањених.⁴²

У међувремену су стизала појачања у гарнизоне Пљевља, Пријепоље и Прибој. Такође и на правцу наступања 2. пролетерске и 5. крајишке дивизије појачавани су гарнизони у Кремнима, Ужицу, Чајетини, Палисаду, Пожеги и Ивањици, где су стигли Бугари и недићевске трупе. Циљ им је био да спрече продор двеју наших дивизија у Србију.

У тој ситуацији штаб 2. ударног корпуса наредио је 23. марта штабу 37. дивизије да појача притисак на непријатељеве снаге у рејону Пљевља—Пријепоље—Прибој.⁴³

41 Жарко Видовић: »Трећа пролетерска бригада«, ВИЗ 1972, стр. 294

42 Зборник, том I, кн>. 16, док. 139, стр. 385.

43 Зборник, том I, књ. 16, док. 137, стр. 382.

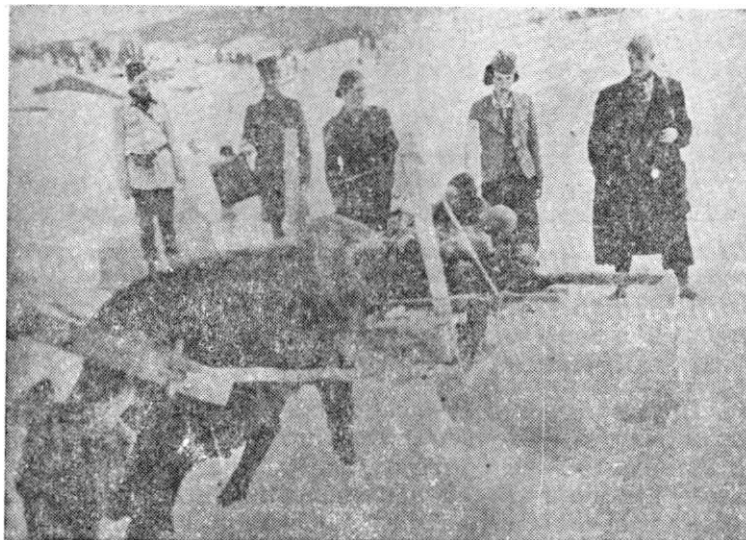
Зима 1944. Јединица 37. дивизије (4. батаљон бјелопољски) на маршу ка Каменој гири. На челу чете Милош Влаховић, лево Милан Новаквић, партијски руководицац батаљона. У колони Душан Радојевић, Бошковић...

Према тој наредби 4. санџачка бригада је имала задатак да се хитно упуту у правцу Прибоја са задатком да врши што јачи притисак на непријатељеве снаге у рејону Прибоја. Трећа пролетерска бригада имала је задатак да врши што јачи и енергичнији притисак на непријатељеве јединице у Пријепољу на комуникацији Пријепоље—Пљевља. За ту прилику бригада је ојачана батаљоном из 1. бригаде дивизије »Гарибалди«.

У међувремену, 2. пролетерска и 5. крајишка већ су се пробиле на десну обалу Лима и дејствовале ка Златибору. Водиле су тешке борбе против Немаца, Бугара, Недићеваца и четника.

Четврта бригада није одмах пошла на задатак који јој је постављен наређењем штаба корпуса од 23. марта, јер је наредба касно стигла у штаб 37. дивизије који је већ био наредио 4. бригади да крене у правцу супротном од онога који је одредио штаб корпуса и да стигне

на јужну страну Пљеваља, у села Лнјеска и Подкрајце. Бригаду је 25. марта тек ту стигло накнадно наређење штаба 37. дивизије, те је према том наређењу јединица морала да се врати натраг, истом маршрутом преко Вукова брда и комуникације Пријепоље—Пљевља.⁴⁴ Тек ноћу између 29. и 30. марта бригада је стигла на Вуково брдо, а затим продужила покрет и прешла комуникацију Пљевља—Пријепоље између Јабукe и Михај-

Зима 1944. Изношење рањеника са положаја

ловице. Сутрадан је извршила покрет из села Бабине ка селу Тоци, где се сукобила са групом од око 100 четника. Пошто их је разбила наставила је покрет ка Голешима, где је напала Прибојску, Вишеградску и Сребреничку четничку бригаду,⁴⁵ које су имале задатак да

⁴⁴ Зборник, том I, књ. 16, док. 140, стр. 389—391.

⁴⁵ Архив ВИИ, кут. 166, рег. 39/4 и кут. 146, рег. 25 ф. 5, кут. 193, рег. 51/41.

дејствују у леђа нашим двома дивизијама које су надирале територијом Србије. Четници су били изненађени и бригада их је убрзо потиснула ка Бучју и Прибоју. Ове четничке снаге бројале су око 1100 људи (четници су претрпели губитке од 40 мртвих и око 40 рањених). После те успешне борбене акције бригада је, преко Саставака и Ритошића, извршила покрет у рејон Пљеваља.

*

У Санцаку су се почетком априла 1944. концентрисали четници и муслиманска милиција у свим градовима и увелико се припремали за офанзиву на слободну партизанску територију између Таре и Лима. Другог априла штаб 37. дивизије доставио је извештај штабу 2. ударног корпуса о непријатељским снагама на просторији коју покривају јединице ове дивизије и деломично на суседним просторијама. У извештају се, између осталог, каже: да просторију Рожај—Бихор поседају снаге муслиманске милиције; да у Пријепољу стационира 800 Немаца; у Комарану се налази 700 припадника муслиманске милиције; на просторији Велика Жупа и Бабине четничке јединице са око 600 људи. Затим, на комуникацији Пријепоље—Пљеваља једна чета Немаца са једним тенком и једним артиљеријским оруђем; на Михајловици једна чета Немаца и на Вијенцу 200 четника. Јачина немачких снага у Пљевљима у последње време кретала се од 1300 до 1500 војника. На положајима око Пљеваља, као непосредно обезбеђење града, налазили су се четници Пљеваљске четничке бригаде јачине око 800 људи. Из правца Фоче, Челебића, Чајнича и Рудог дејствовало је око 1500 четника Дринског четничког корпуса.⁴⁵⁻¹ Истовремено на десној обали Лима налазиле су се јаке снаге Немаца, четника и муслиманске милиције, које су биле ангажоване у борбама са 2. пролетерском и 5. крајишком дивизи-

45а Зборник, том III, књ. 7, док. 138, стр. 346—348; Архив ВИИ, књ. 166, рег. бр. 39/4.

јом.^{45h} После пробоја ових дивизија ка Ивањици и долини Ибра ове непријатељске снаге остале су на десној обали Лима, а делимично се пребациле и на његову леву обалу. Са овим снагама у наредном периоду водиле су борбу јединице 3. ударне дивизије, које су наступале низ долину Лима ка Бродареву и Пријепољу и ка комуникацији Сјеница—Пријепоље. Нешто касније и јединице 37. дивизије су са овим снагама водиле борбу било на левој или десној обали Лима.

ОДБРАНА СЛОБОДНЕ ТЕРИТОРИЈЕ У САНЦАКУ И ЦРНОЈ ГОРИ 1944.

Штаб 2. корпуса и њему потчињени штабови непрекидно су пратили активност непријатеља и закључили да одмах после лимско-дринске операције (шеста непријатељева офанзива) непријатељ припрема нову офанзиву на правцима својих дејстава према Црној Гори и Санцаку. Разуме се, и штаб 37. дивизије је стално пратио активност, мобитизацију и груписање непријатељевих снага на фронту испред својих јединица. Штаб је предузимао и одговарајуће мере и прилагођавао дејства својих јединица како би што спремније дочекале напад непријатеља. Фронт дивизије био је несразмерно широк и дубок у односу на расположиве снаге, што је, поред осталог, отежавало везу и командовање. Зато је штаб дивизије организовао командовање по одсечима, дајући командантима потчињених јединица више слободе и могућност за испољавање иницијативе. На бјелополском одсеку Беране—Бијело Поље—Миоче—Кичава—Граб дејствовала је 8. црногорска бригада ојачана Бјелополским одредом и једном ита-

456 Архив ВИИ, књ. 167, рег. бр. 8'5 (На десној обали р. Лима налазиле су се следеће непријатељске снаге: у Негби и Златиборски корпус 500 четника; у рејону Нове Варош и Јаворски корпус 550; у Радошцима и Путошима 2. мчлешевски Пожешки четнички корпус 1200 људи; у Пријепољу Лимски корпус; у рејону Прибоја Немци; 2 црногорске четничке бригаде, Прибојска бригада и 750 добровољаца под командом Павла Ђуришића и Ариљска четничка бригада која је стигла као појачање.

лијанском бригадом. Он је био подељен на два пододсека: берански (на линији Беране—Бабино—Горажде—Штитари) који су поселе 8. црногорска бригада (њена непуна три батаљона) и италијанска бригада (без једног батаљона); тим јединицама, чији је задатак био да затворе правце који воде ка Рожају и Бихору, командовао је Блажо Марковић, командант 8. бригаде). Други је био бјелопољски пододсек (на просторији Бијело Поље—Миоче—Кичава—Граб), где су положаје посели два батаљона из 8. бригаде, Бјелопољски одред и један батаљон из италијанске бригаде. Задатак им је био да затворе правце који воде ка Сјеници и Комаранима; те јединице су биле под командом начелника штаба 8. бригаде Војина Коровића (под његову команду стављен је и један инжињеријски вод италијанских војника, чији задатак је био да руше комуникацију Бродарево—Бијело Поље).

На широј просторији Пријепоље—Пљевља предвиђено је да оперишу 3. пролетерска и 4. санџачка бригада. Биле су под непосредном командом штаба 37. дивизије који се тих дана налазио у Шаховићима.⁴⁶

Четврта санџачка бригада (имала је између 350 и 400 бораца) била је на положајима село Трновица—село Плијешевина—село Шљивенско—село Хочевина. На овим положајима водила је борбу 4. априла 1944, пружајући жилав отпор јаким четничким снагама (око 800 људи). Тада је убијено 20 четника, а око 30 њих били су рањени. Из бригаде је 15 људи избачено из строја.

Трећа пролетерска бригада, која је тада имала око 600 бораца, контролисала је све правце који од линије Бродарево—Пријепоље—Пљевља воде на слободну територију. Ноћу између 9. и 10. априла 1. и 3. батаљон 3. бригаде и 4. батаљон 4. бригаде напали су четничко упориште у селу Љући (упориште је бранила Пљеваљска четничка бригада јачине од око 700 четника). Батаљони су потиснули спољна обезбеђења, али нису заузели упориште. Упркос томе четницима су нанесени осетни губици: око 60 мртвих и око 50 рањених (међу погинулима био је и четнички командант Јован Јело-

46 Зборник, том I, к. 16, док. 145, стр. 406.

вац). Успех наших батаљона био би већи да је између њих било више координације у току борбених дејстава. После борбе батаљони су се повукли на своје раније положаје. Десетог априла после подне Пљеваљска четничка бригада је извршила напад на положаје наших батаљона, али је он био брзо и лако одбијен.⁴⁷

Пошто су се концентрисале у рејону Пљевља, Пријепоље, Бродарево, Прибој и Рожаје, немачке, четничке, недићевске, љотићевске снаге и муслиманска милиција (укупно око 6.000 људи) кренули су 11. априла око 8 часова у концентричан напад на слободну територију Санцака — седма непријатељева офанзива. (Током офанзиве непријатељу су пристизала појачања, тако да је на његовој страни било и до 8.000 војника, док 37. дивизија, заједно са италијанским јединицама и партизанским одредима који су били под командом штаба дивизије, није имала више од 2.500 бораца).

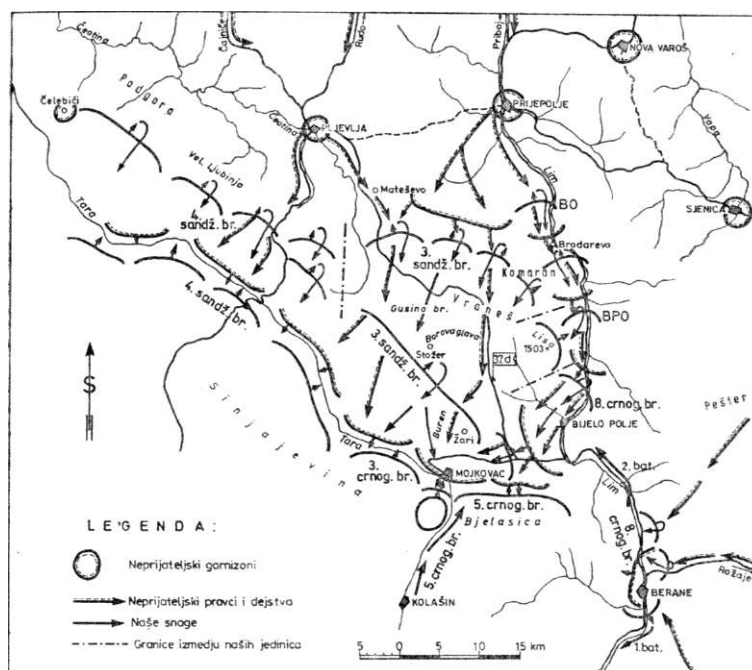
Јединице које су биле под командом штаба 37. дивизије и браниле слободну територију у Санцаку и североисточном делу Црне Горе биле су развучене на фронту од око 100 километара.

Непријатељеве снаге, које су биле под јединственом немачком командом, наступале су из неколико праваца: од Пештера и Рожаја ка Бијелом Пољу и Бродареву; од Пријепоља, преко Бродарева, долином Лима, моторизованим јединицама ка Бијелом Пољу; од Пријепоља, преко Коловрата, Карошеvine, Камене Горе, Павина Поља и Шаховића ка Мојковцу; од Пљевља, преко Илини Брда, села Оцака, села Влаховића, села Глибаћа ка реци Тари и Жабљаку.⁴⁸

Главни удар непријатељ је нанео правцем Пријепоље—Бродарево—Бијело Поље—Мојковац—Колашин. Циљ непријатеља је био да заузме Мојковац и Колашин и да тако пресече слободну територију и раздвоји наше снаге на два дела, да један део наших јединица по-

47 Архив ВИИ, кут. 142, рег. бр. 1/5.

48 Радован Вука"овић: »Ратни пут треће дивизије«, стр. 272 — издање ВИЗ, Београд, »Непријатељ овога пута није ни покушао да се преко Левер Таре пробије ка Жабљаку, већ је све снаге оријентисао ка Мојковцу«.

Напад непријатеља на слободну територију Санџака и Црне Горе у прољеће 1944.

тисне на Сињајевину, а други на Дурмитор и кањон Таре и да их тако по деловима уништи.

На бјелопољском правцу непријатељу се супротставила 8. црногорска бригада. Мада су се упорно бранили и претрпели велике жртве, 1. и 4. батаљон 8. бригаде били су окружени код Мокрог дола. Због жестоког притиска и продора непријатеља на бјелопољском правцу у току ноћи између 11. и 12. априла наредено је да се 2. и 3. батаљон 3. бригаде усиљеним маршем пребаце од Потпећа и Зекавица на положаје код Лековине и Шаховића. Задатак им је био да дејствују у бок и позадину непријатеља и да на тај начин олакшају 8. бригади одбрану правца ка Мојковцу. Интервенција тих ба-

таљона иије успела због велике надмоћности непријатеља. Непријатељ је 13. априла заузео Бијело Поље и још жешће наваљивао на свим правцима, а нарочито из правца Бијелог Поља ка Мојковцу (непријатељу су непрекидно стизала појачања, док штаб 37. дивизије није имао никакве резерве којом би могао интервенисати).

У почетној фази одбране 3. пролетерска бригада држала је положаје на линији Маоче—Лиса—Камена Гора—Козица—Зекавице—Подпеће. Непријатељ је 11. априла на 3. бригаду наступао двома колонама: једном преко Камене Горе, а другом преко Обарда према положајима 4. батаљона и двома четама 1. батаљона. Четврти батаљон је одбацио Милешевску четничку бригаду до Камене Горе, док је Нововарошка четничка бригада успела да потисне две чете 1. батаљона ка рејону Горње Вруље (ту су чете око 18 часова заузеле нове положаје за одбрану). Други и 3. батаљон бригаде, на положајима Коријен—Подпећ, одолевали су нападима пуних 16 часова.

Положаје 4. санџачке бригаде (Хоћевина—Какмужи—Драгаши—Горње Село—Влаховићи) напале су јаке четничке снаге 11. априла 1944. у 8 часова.⁴⁹ Напад је изведен у три колоне: прва од села Љућа, друга од села Брвенице и трећа од села Комина. Бригада се на поменутих положајима упорно бранила пуних 10 часова. У 18 часова под притиском јаких снага повукла се на другу одбрамбену линију Влаховићи—Мандовац. Непријатељ је у почетку споро напредовао, али пошто су у борбу уведене и немачке јединице, батаљони 4. бригаде су били принуђени да се повуку и са друге линије одбране. Око 20 часова непријатељеве јединице су успеле да одбаце бригаду преко Влаховића ка селу Косаници.⁵⁰

Дванаестог априла 4. санџачка бригада је са нових положаја: село Богданица—село Водно—село Перотин—село Борово—село Пандурица одбијала јаке на-

⁴⁹ Операцијски дневник 4. бригаде.

⁵⁰ У тој борби погинуо је обавештајни официр Радоје Тошић и још 4 борца из бригаде.

паде непријатеља који је надирао од Пљеваља и Косанице. Према наређењу штаба дивизије, 1. и 2. батаљон бригаде кренули су истог дана предвече ка Марену, Грабу и Коврену. Кренули су у сусретну борбу против 2. милешевског четничког корпуса јачине око 500 људи. Командант корпуса је био Вук Калаитовић, који је надирући од села Вруља угрожавао леви бок 3. пролетерске бригаде у рејону Камене Горе. Поменута два батаљона 4. бригаде и 1. батаљон 3. бригаде сударили су се са четничким корпусом 13. априла око 16 часова. Сукоб је био жесток. Четници су у тој борби изгубили 25 људи и били потиснути ка Козици и Вруљи.⁵¹

Штаб 37. дивизије је предузимао све што је могао како би се зауставили напади непријатеља. Углавном су наше јединице одолевале нападима. Међутим, криза на бјелопољском сектору повећавала се из часа у час, нарочито пошто је непријатељ заузео Бијело Поље и створио себи повољне услове да продужи напад ка Мојковцу. Делови 8. бригаде на том правцу били су у тешком положају. Њима нису могли помоћи ни дејства 3. бригаде преко Шеховића, ни дејства још једног батаљона 8. црногорске бригаде који је из рејона Берана 12. априла стигао на бјелопољски одсек, у Штитаре. Упркос свим предузетим мерама да се непријатељу спречи продор ка Мојковцу наше јединице нису у том успеле.

Непријатељ, бројно и технички надмоћнији, није испуштао иницијативу. Он је продужио наступање на свим правцима. Истина, његове јединице приликом напада повијале су се ка свом левом крилу, односно он је следио покрете наших снага које су скраћивале свој прешироки фронт и повијале га ка свом десном крилу. У том повијању и скраћивању фронта наше јединице су оставиле непокривен правац Пљевља—Жабљак, преко Бурђевића Таре и Левер Таре ка Жабљаку. Ту празнину непријатељ је могао да искористи, али, изгледа, да у почетној фази напада није имао довољно снага да продужи надирање и на том правцу. С друге стране,

51 Зборник, том I, књ. 16, док. 156, стр. 428; Операцијски дневник 4 салтачке бригаде.

тежио је да што пре постигне успех на мојковачком правцу и да пресече наше снаге.

Ноћу између 13. и 14. априла 1. и 2. батаљон 4. бригаде добили су наређење да напусте дотадашње положаје на Марену и Коврену и да се рокирају улево, у састав бригаде. Пошто су 3. и 4. батаљон били потиснути са положаја Богданица—Водно—Борово—Крупнице, посели су нове положаје на линији Стожер—Присоје—Снежник, где су већ стигли 1. и 2. батаљон.

Четрнаестог априла у 11.45 часова штаб 37. дивизије издао је наређење 8. црногорској бригади да повуче 1. и 4. батаљон на леву обалу Таре. Истог дана, водећи тешке борбе, батаљони су се повукли: 1. се пребацио преко моста у Мојковцу, а 4. са дивизијском болницом пребацио се на леву обалу Таре на одсеку Добриловина—Бистрица.

Главнина 8. бригаде и један батаљон 9. црногорске бригаде организовали су одбрану на левој обали Таре, код Мојковца. Петнаестог априла стигла су и два батаљона 5. црногорске бригаде на мојковачки фронт.⁵²

Трећа и 4. бригада биле су у полуокружењу, па су се, према наређењу штаба 37. дивизије од 14. априла, повукле под борбом и 15. априла пребациле се на леву обалу Таре код Бавољих лази и Добриловине.⁵³

У току борби 13. априла 1944. штаб 2. ударног корпуса известио је Врховни штаб о ситуацији на положајима у Санџаку и Црној Гори. У извештају се, између осталог, каже:

»Уједињене реакционарне снаге: четници, недићевци, муслиманска милиција, албанске квислиншке јединице, заједно са Немцима имају намеру да избаце наше снаге из Санџака и Црне Горе и тим путем ликвидирају нашу слободну територију...« »Прво са правца Санџака непријатељ је отпочео офанзиву са 5.000 Немаца, четника и муслиманске милиције. Друго, Арбанаси са муслиманима врше концентрацију на правац Берање—Андријевица. Треће, Немци у Подгорици добијају појачања из Албаније. Четврто, један пук Немаца и око 2.000 четника, концентришу се на просторији Грахово—Вилуси ...«

52 Жарко Видовић: »Трећа пролетерска бригада«, стр. 302, ВИЗ, Београд 1972.

53 Зборник, том I, књ. 16, док. 151, стр. 416.

У истом извештају о плану својих дејстава штаб 2. корпуса каже:

»Прво, разбити офанзиву у Санцаку са 37. дивизијом и деловима 3. дивизије. Упутити две бригаде на сектор Пљевља—Рудо у циљу олакшања ситуације 2. пролетерске и 5. крајишке дивизије. Створити сигурније базе у Санцаку ... На сектору Мојковца—Шаховићи још увек су у току тешке борбе. Непријатељ трпи тешке губитке. Спремамо се да са 37. дивизијом и 5. црногорском бригадом пређемо у противнапад«.⁵⁴

За време те непријатељеве офанзиве народ западног дела Санцака био је изложен разним опасностима, јер је та мешовита руља непријатеља, под директном командом Немаца, била спремна на разне репресалије — од пљачки до силовања. Зато су се са јединицама 37. дивизије на леву обалу Таре повукли и партијски комитети, органи народне власти и један број партизанских породица. На територији Санцака, којом је поново овладао непријатељ, народ је трпео велике жртве и страдања. Већи део становништва се, и поред велике хладноће, склањао у шуме, планине и пећине кањона Таре. У Пљевљима, Бијелом Пољу, Новој Вароши, Пријепољу и Прибоју ухапшен је већи број људи и жена и депортован у немачке логоре.⁵⁵

Упорне борбе до Мојковца и чврсто организована одбрана после пребацивања на леву обалу Таре омогућила су штабу 2. ударног корпуса да регрупише снаге и припреми их за противнапад у правцу изгубљене слободне територије у Санцаку.

ПРОТИВНАПАДИ ДИВИЗИЈЕ

Од почетка те непријатељеве офанзиве штабови 2. корпуса и 37. дивизије настојали су да задрже иницијативу, па су наше јединице, кад год су им то услови дозвољавали, организовале мање противнападе. Јачи и организованији противнапад преко Таре, ка Бијелом Пољу, Шаховићима и Пљевљима извршен је ноћу изме-

54 Збврник, том III, к. 7, док. 163, стр. 403, док. 170, стр. 414.

55 Богдан Гледовић: »Трећа пролетерска бригада«, стр. 108.

Први противнапад преко Таре

ђу 16. и 17. априла 1944. у 21 час. На основи заповести штаба 2. ударног корпуса од 16. априла напад је извршен двама колонама.⁵⁶

Десна колона којом је командовао Вујадин Поповић, а сачињавали је два батаљона 5. бригаде и један

56 3-борник, том III, књ. 7, док 179, стр. 433.

батаљон 8. бригаде, нападала је правцем: Ланишта—Бјелојевићи—Бреково—Медено Гувно—Развршје—Пале—Јабучна.

Лева колона, коју су сачињавали два батаљона 8. бригаде, један батаљон 5. бригаде и један батаљон 9. црногорске бригаде нападала је правцем: Подбишће—Мојковац—Лепенац—Цер—Обод—Потрк.

Десна колона је пошла у напад у тачно одређено време и после жестоке борбе у току ноћи збацила непријатеља са положаја Пржиште—Медено Гувно—Бреково—Развршје. Колона је успешно продужила напад и 17. априла. Наступајући правцем Развршје—Жари—Рамо—Скок, допрла је до Љубовије, одакле је један ојачан батаљон наставио дејства према Ракити и Мајстеровини, а остали ка Равној Реци.

Лева колона се у току исте ноћи пребацила преко моста у Мојковцу на десну обалу Таре и продужила наступање правцем Мојковац—Шаховићи.

Ноћу, између 16. и 17. априла, 3. пролетерска и 4. ударна санџачка бригада прелазиле су Тару у рејону Мојковац—Бавоље лази. Два батаљона 3. бригаде нападали су преко Сиге ка Шаховићима, а друга два су наступала десно од њих и водила борбу против четника Беранске бригаде на Градини и Мокром долу. Наши батаљони су потискивали четнике ка Шаховићима.

Трећи и 4. батаљон 4. бригаде, који су са 3. пролетерском бригадом прешли на десну обалу Таре, наступали су на левом крилу бригаде и сукобили се са четницима на линији: Развршје—Забрће—Жари. После краће борбе успели су да их потисну ка селу Барицама и селу Стожеру.

Тако се у току првог дана противнапада ситуација развијала повољно на свим правцима. Јединице су избиле на линију Ракита—Мајсторовина—Дијо—Слијепач Мост—Тустово—Лијеска. У тако повољној ситуацији штаб 37. дивизије је 18. априла пре подне издао заповест за даље наступање свих јединица на мојковачком фронту.⁵⁷

⁵⁷ Зборник, том I, књ. 16, док. 153.

Упркос жестоким нападима наших јединица и релативном успеху непријатељ се вешто супротстављао нападима и, најзад, 18. априла око 12 часова прешао у општи противнапад.⁵⁸ Обе наше нападне колоне биле су потиснуте са дотадашњих положаја. На правцу Пошћења, где се борила 4. санџачка бригада, непријатељ је извршио јак притисак, те је претила опасност да непријатељ изврши продор у бок и позадину снагама десно од положаја 4. бригаде, па је и то условило брже повлачење свих наших јединица ка Тари. У току ноћи између 19. и 20. априла донета је одлука да се јединице повуку на леву обалу Таре и на северозападне падине Бјеласице.⁵⁹

На левој обали Таре и на падинама Бјеласице требало је да се борци одморе и јединице попуне муницијом. Пошто муниције није било у нашим резервама, штаб 2. корпуса је предузео све мере код енглеске војне мисије да се муниција и други материјал допреме у рејон Никшића, што је убрзо и учињено.

Осма бригада је организовала одбрану на положају Подбишће—Мали Препран—Доња Штитарица, а један батаљон у селу Сјерогоште.

Трећа бригада је у одбрани распоредила своја три батаљона на просторији Горња и Доња поља до Добриловине, а један у Бистрици. Задатак им је био да по сваку цену спрече продор непријатеља преко реке Таре, а нарочито на правцу Мојковац—Колашин, на коме су преко моста код Мојковца нападале најјаче снаге непријатеља.⁶⁰

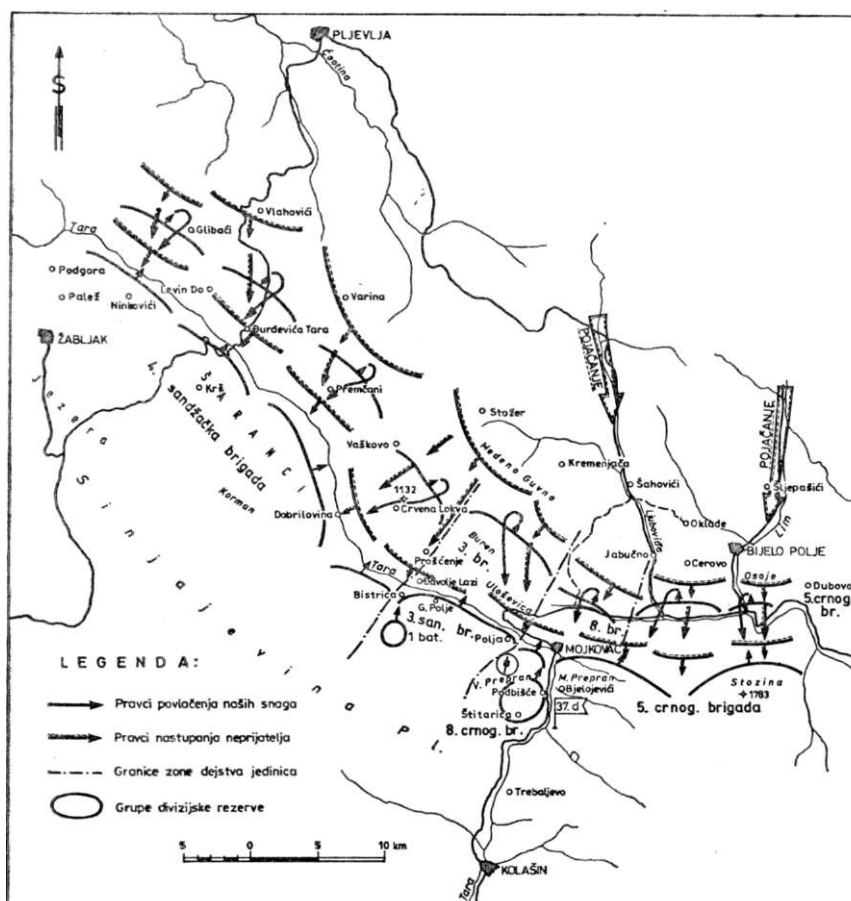
У вези с тим, бригада је на Боровњачком кршу изградила на више места заклоне за митраљезе и пушкомитраљезе, а код самог моста, који је бранио 2. батаљон, у најближој кући на левој обали Таре постављена је послуга пушкомитраљеза и послуга једног лаког бацача. На самом мосту постављене су препреке од бодљикаве жице.⁶¹

58 Архив ВИИ, кут. 1253, рег. бр. 28/1.

59 Зборник, том I, књ. 16, док. 154.

60 Зборник, том I, књ. 16, док. 154.

61 Жарко Видовић: »Трећа пролетерска бригада«, стр. 306.

Противнапад непријатеља и повлачење дивизије на леву обалу Таре

Четврта санџачка бригада је бранила прилазе на Тари од Добриловине до Левер Таре са јачим груписањем на левом крилу.

Непријатељ је покушавао да пређе Тару на више места дуж фронта 37. дивизије, нарочито је био под ударом мост код Мојковца који је непосредно бранила

чета 2. батаљона, која је, поред осталог, имала тешки митраљез, 4 пушкомитраљеза и један тешки бацач.

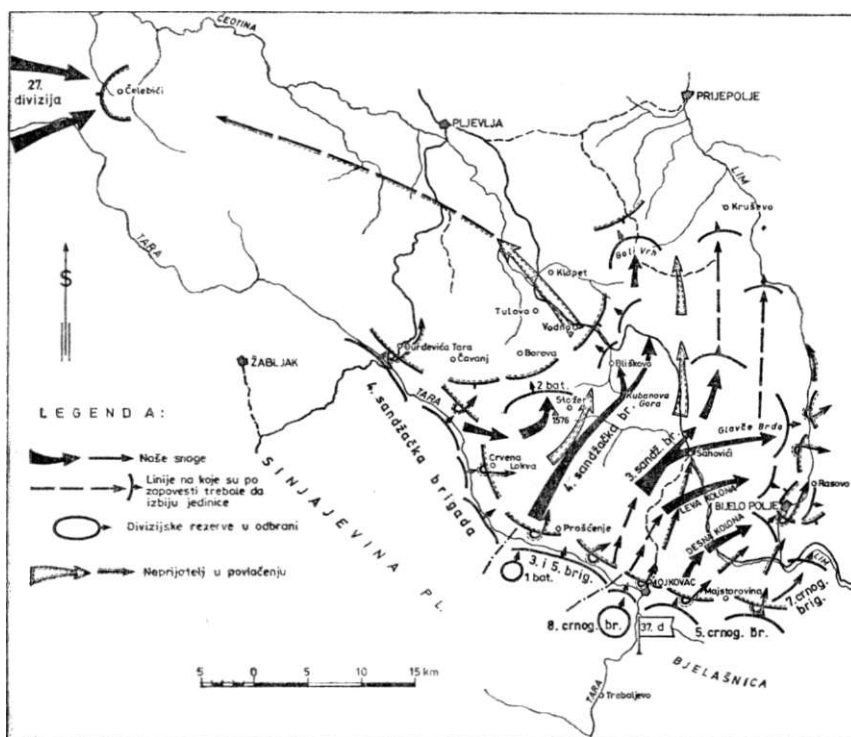
Непријатељ је најпре извршио јаку ватрену припрему која је почела 21. априла у 16 часова. Са Улошевине је тукло положаје код моста 5 тешких бацача, од Лепенице су дејствовале 2 хаубице, а са положаја северно од Мојковца тукла су 2 брдска и 1 противколски топ. Истовремено је непријатељ дејствовао и врло снажном ватром по Боровњачком кршу из свих пешадијских оружја. После ове непријатељ је извео још једну кратку, али снажну припрему 22. априла и кренуо у напад. На мост је јуришало више од 300 четника Павла Буришића. И поред великих губитака, кише која је непрестано падала (ровови су били пуни воде) и ураганске артиљеријске ватре — сви борци су и дању и ноћу чврсто бранили своје положаје и одбијали све јурише четника.⁶² Сви њихови напади су одбијени, а онај на мосту дочекан је јаком ватром и непријатељ се уз велике губитке дао у панично бекство. Истина, и наши губици су били велики (11 погинулих и рањених). Тако је спречен најопаснији напад непријатељеве групације од Мојковца у правцу Побихћа и Колашина.

С обзиром на то да су се напади непријатеља ломили о чврсту и јуначку одбрану наших јединица, штаб 2. корпуса је разрађивао план прегруписивања, одмора, попуне и осталих припрема за други противнапад преко Таре. Сем јединица које су учествовале у првом, за други противнапад ангажовани су још два батаљона 7. црногорске бригаде и два батаљона 1. италијанске бригаде дивизије »Гарибалди«.

Штаб 2. корпуса издао је заповест 22. априла у 17 часова.⁶³ Предвиђено је да се општи противнапад изврши у току ноћи између 23. и 24. априла 1944. Противнапад је требало извршити у две колоне. Десну су сачињавали 5. пролетерска црногорска бригада и два батаљона 7. црногорске бригаде, укупно 6 батаљона под ко-

⁶² Исто, стр. 307.

⁶³ Зборник, том III, кн>. 7, док. 199; (Заповест штаба 2. корпуса од 22. 4. 1944 Радова [Вукааовић: »Ратни пут 3. дивизије«, стр. 280. ВИЗ, Београд 1970.

Други противнапад преко Таре

мандом Радована Вукановића, команданта 3. дивизије. Општи правац напада: Ланиште—Пржиште—Брсково—Медено гувно—Развршје—Слијепач Мост—Јабучно—Жута коса—Бијело Поље. Истог дана командант десне колоне издао је заповест.⁰⁴

Према тој заповести 5. црногорска бригада је нападала правцем Ланиште—Пржишта—Брсково—Медено гувно—Развршје—Слијепач Мост—Јабучна—Жута коса—Бијело Поље. Њен задатак је био да брзим и нај-

64 Зборник. том III, књ. 7, док. 201, стр. 465—468.

енергичнијим дејством у одређеном правцу разбије непријатељеву одбрану и да створи могућност јединицама леве колоне да пређу мост код Мојковца. После избијања на Развршје бригада је требало да правац напада помери нешто североисточније, да овлада Ракитом, селима Дијо и Јабучном. После овога један батаљон је требало да остане на просторији Мајестеровине или села Дијо, а три остала батаљона да што пре разбију непријатеља на правцу Жуте косе и да заузму најподесније положаје и распоред за напад на Бијело Поље.

Батаљони 7. бригаде наступали су правцем Турјак—Мајестеровина. Након избијања у рејон Мојковца и ликвидирања непријатеља у том упоришту батаљони су имали задатак да што пре избију на комуникацију Бијело Поље, Беране и на Лим, одакле је требало да спрече повлачење четника уз Лим. Одређено је да јединице десне колоне крену у напад 23. априла у 21 час.

У одређено време јединице десне колоне пошле су у напад. У току ноћи између 23. и 24. априла савладале су жилав отпор непријатеља на положајима у рејонима Бјелојевића, Пржишта, Развршја, Улошевине, Бркова, Меденог гувна, Мучнице. Потом су продужиле гоњење непријатеља и до подне 24. априла избиле на линију Пале—Скок—Слијепач Мост—Ракита—Дијо—Мајестеровина. Два батаљона 5. бригаде прешла су мост на Љубовији код села Пале око 21 час и продужила напад, тако да су током ноћи и следећег дана (25. априла) овладали Јабучном, Кулином, Бандером и Церовом. Остали делови ове бригаде прешли су Љубовију код Слијепач Моста. Током ноћи 25. априла и наредног дана (26. априла) 5. бригада је савладала последњи непријатељев отпор у рејону Мушин крш и Кулина и у току ноћи заједно са 2. батаљоном 8. бригаде извршила напад на Бијело Поље. Тај напад се завршио неуспехом услед закашњења неких јединица и слабог садејства јединица које су биле уморне. Упркос томе непријатељ се под притиском наших снага повукао преко моста на Лиму у Бијелом Пољу. Тако је грац поново ослобођен 29. априла 1944.

У међувремену, батаљон 7. бригаде, који су наиадали правцем Турјак—Мајестеровина, одбацили су непријатеља од Турјака 25. априла, а затим истог дана прешли у напад на положаје на линији Мајестеровина—Оштрељ, одакле су такође протерали непријатељеве јединице.

Непријатељ је на правцу дејства десне колоне имао 300—350 мртвих и рањених, док су губици јединица наше десне колоне за време тих борби од 23. до 29. априла износили 25 мртвих и 63 рањена.⁶⁵

Јтева нападна колона: 3. пролетерска, 8. црногорска бригада и 2 батаљона 1. италијанске бригаде дивизије »Гарибалди« — укупно 10 батаљона под командом Жарка Видовића према заповести штаба 2. ударног корпуса од 22. априла 1944. имала је да наступа општим правцем: Мојковац—Јтепенац—Цер. После избијања на Цер снаге те колоне имале су следеће задатке: 8. бригада да наступа правцем Обод—Соколовица—Потрк—Шаховић—Гранчарево, одбаци непријатеља у правцу Кање—Бродарево, потом врши притисак са северне стране на Бијело Поље и онемогући сваку интервенцију непријатеља (за време напада на Бијело Поље) из правца Бродарева и Комарана.

Трећа пролетерска бригада дејствује правцем Бурен—Крупице—Боровно и потискује непријатељеве снаге на том правцу према Пљевљима.

Један италијански батаљон (имао је доста аутоматског оружја и бацача) требало је да буде на Бурењу и да са тог важног положаја интервенише на правиу где се укаже потреба.

Други италијански батаљон заједно са једним водом бораца из 3. бригаде имао је задатак да поседне положаје на Боровњачком кршу и да на том положају служи као ослонац (а и за евентуални прихват) јединицама леве колоне које су упућене у напад.

Четвртој санџачкој бригади и комбинованом Дурмиторском партизанском одреду, који се налазио под њеном командом, наређено је да се пребаце преко Та-

65 Исто, док. 225.

ре и да за време извођења иаиада осталих јединица дејствују правцем Косаница—Боровно, садејствујући с 3. пролетерском бригадом.

Једна батерија брдског дивизиона (2 топа), под командом капетана Душана Секулића, имала је задатак да се постави на положај у рејону села Подбишћа и да, за време напада наших јединица, дејствује према усменом наређењу команданта десне колоне и да подржава ове нападне колоне.

Према заповести штаба 2. корпуса, почетак напада ове колоне одређен је час касније од времена напада десне колоне (22 часа), која је требало да на себе привуче део непријатељевих снага.

На основу заповести штаба 2. корпуса, штаб 37. дивизије је издао заповест⁶⁶ за дејство леве колоне. Према тој заповести, 1, 2. и 3. батаљон 3. бригаде из рејона Боровњачког крша пошли су у напад у правцу Мојковца, Улошевине, Бурења и Цера, а 4. батаљон од Бавољих лази у правцу Павлова брда и Бурења.⁶⁷

На положајима Мојковац—Улошевина—Крстац (где су нападала три батаљона 3. пролетерске бригаде) непријатељ је имао око 1000 војника, док су три поменути батаљона бројала око 400 бораца. Батаљони су, сем пушака, имали два тешка бацача, 6 тешких митраљеза и 20 пушкомитраљеза.

Други батаљон, у енергичном и брзом налету, прешао је преко моста, одбацио непријатеља преко Мојковца и успоставио мостобран који је касније чврсто држао и обезбедио прелазак 1. и 3. батаљону и осталим јединицама. Одмах после пребацивања 1. и 3. батаљона сва три батаљона су напала четнике на Улошевину и Крстару.

Трећи батаљон је заједно са 8. црногорском бригадом учествовао у врло оштрим борбама на Улошевини и Бојној њиви, где је сломљен отпор четничких и недићевских снага. У исто време, брзим обилазним маневром између Улошевине и Слатине 1. и 2. батаљон су

66 Зборник, том I, кн>. 16, док. 158.

67 Исто, док. бр. 159, 165.

овладали Комом, Бумбуловим брдом и Сигом и већ падом мрака избили на Бурењ. Дејствима са Бурења у правцу Лепенца и Цера 1. и 2. батаљон су угрозили десно крило и позадину непријатељевих снага на Улошевини, Бојној њиви и Развршју. Јединице 8. и 5. црногорске и 3. батаљона 3. пролетерске бригаде после упорне борбе разбиле су непријатељеве снаге на тим положајима и одбациле их преко Лепенице и Равне Ријеке ка Шаховићима и Бијелом Пољу.

У тој борби 3. батаљон је имао 7 избачених из строја, међу којима и командира чете Бранка Дучића, који је погинуо на Бојној њиви. Непријатељ је само на положајима где је нападао 3. батаљон 3. бригаде оставио 50 погинулих и заробљених четника.

Истовремено, 4. батаљон 3. пролетерске бригаде, извршавајући свој задатак између 23. и 24. априла пребацио се преко Таре код Бавољих лази и Прошћења и избио на Павлово брдо и Бурењ, где се спојио са главнином бригаде.

Осма црногорска бригада и два батаљона италијанске бригаде из дивизије »Гарибалди«, дејствујући на десном крилу своје нападне колоне, пошли су у напад у предвиђено време. Нападали су правцем Мојковац—Улошевина—Лепенац—Цер—Обод—Потрк—Шаховићи—Градина—Плавче брдо. Први сукоб са непријатељем имали су у Мојковцу, одмах после преласка моста. Даље су борбе вођене на положајима Улошевина—Бојна њива—Развршје. Непријатељ је био несразмерно бројно и технички јачи. Батаљони бригаде су енергично нападали, али је непријатељ чврсто држао своје положаје и на неким одсецима по неколико пута одбацивао наше јединице. Упорним наваљивањем наше јединице су принудиле непријатеља да у зору напусти положаје Улошевина—Бојна њива—Развршје и да се у току 24. априла 1944. повлачи у паничном бекству.

Лево од 3. пролетерске бригаде, која је нападала у центру зоне напада 37. дивизије, нападала је 4. санџачка бригада. Наређење за противнапад ова бригада је добила са закашњењем (24. априла 1944). Према том наређењу предвиђено је да 2. и 3. батаљон, заједно са

комбинованим теренским батаљоном,⁶⁸ прећу на десну обалу Таре, код села Прошћења, а 1. и 4. батаљон код Лазовог камена, низводно од Левер Таре. Њихов задатак је био да разбију четничке снаге на Косаници (четници су овде у то време вршили мобилизацију да би попунили своје јединице).⁶⁹

Други и 3. батаљон бригаде и комбиновани теренски батаљон прешли су реку 25. априла до 6 часова. Њихов правац дејства је био: село Пренђани—село Пушоњски До—Црни врх—село Чувањ—село Мучањ—село Борово—Косаница. Пошто је прешао Тару 3. батаљон је наступио правцем Ланиште—Котлајићи—Суводол, а 2. батаљон правцем Селце—Пушоњски До, где је наишао на јак отпор четника и после извесног времена био потиснут.

Ради успешнијег садејства са 2. батаљоном, 3. батаљон се рокирао улево, како би што пре избио на Црни врх и обухватно дејствовао на непријатељеве снаге око Пушоњског Дола. После оштре борбе, батаљони су у први сумрак успели да потисну Прибојску и део Пљеваљске четничке бригаде (око 400 четника и 150 Немаца).⁷⁰ Четничке снаге су, сем пушака, имале и 6 тешких митраљеза, 10 пушкомитраљеза и 1 тешки минобацач. Немци су имали доста аутоматског оружја, а једни и други су били снабдевени великим количинама муниције, за разлику од наших јединица које су оскудевале у наоружању. Непријатељ је у тој борби имао 6 мртвих и 6 рањених.

Прелаз 1. и 4. батаљона код Лазова камена био је изузетно тежак због непроходности терена.⁷¹ Једини пут (вододерина) водио је из кањона Таре ка селу Шаранцима, али је и он у то време био затрпан великим наносима снега. После напорног пењања које је трајало

68 Зборник, том III, књ. 7, док. 197, стр. 431; »Ослободилачки рат«, књ. 2, стр. 219 — Комбиновани батаљон, у ствари, Дуомиторски партизачки одред који је привремено био под командом 37. дивизије

69 Зборник, том I, књ. 16, док. 158, стр. 436.

70 Зборник, том I, књ. 16, док. 166, стр. 465.

71 Операцијски дневник 4. санџачке бригаде.

четири часа, батаљони су тек предвече стигли у то планинско село, где су се борци неколико часова одмарали. Затим су наставили марш правцем село Алуге—село Међужваље—село Нинковићи—село Подгора.

Требало је да народни одбор и његова позадинска чета направе импровизовани мост код Лазовог камена. Међутим, мост није био завршен до доласка батаљона у тај рејон, тако да су у изградњи моста учествовали и борци из ова два батаљона. Због тога су батаљони прешли реку тек око 10 часова. Поново су борци маршевали посве беспутним и врлетним тереном, преко Бунетине и око 16 часова избили у село Глибаче, одакле су, после краћег предаха, кренули ка селу Косаници.

Појава наших батаљона у Глибаћима изненадила је четнике у Косаници, тако да су се на брзину укрцали у 14 немачких камиона и одступили ка Пљевљима. Истовремено, од Црног врха су наступили 2. и 3. батаљон, тако су обе наше колоне скоро једноремено избиле на комуникацију Пљевља—Косаница—Жабљак, а затим продужиле дејства ка селу Влаховићима.

Три батаљона италијанске бригаде имали су следећи распоред: један батаљон је упућен на Бурењ, а имао је задатак да извића терен, да одржава везу са 8. црногорском бригадом и да прихвати остале наше јединице уколико не успе њихов напад; други батаљон, ојачан једном десетином из 3. санџачке бригаде, посео је положаје на Боровњачком кршу а задатак му је такође био да у случају потребе прихвати јединице које су нападале; трећи батаљон је добио задатак да најхитније сагради мост на Бавољим Лазима и да ту остане и обезбеђује мост до следећег наређења.⁷²

У току ноћи 23. априла и током наредног дана јединице 37. дивизије (5. црногорска бригада и два батаљона 7. црногорске бригаде 3. дивизије) успеле су да разбију четничке, недићевске и муслиманске снаге и мање немачке јединице на мојковачком сектору и на десној обали Таре и да их одбаце према Бијелом Пољу, Коврену и Пљевљима. У току 24. априла наше снаге су на-

72 Зборник, том I, књ. 16, док. 158, стр. 436.

предовале на свим правцима и избиле на линију Оштрељ—Слијепач Мост—Јабучна—Ујниче—Лиса—Блишкова—Стожер.

Четврта бригада се истовремено приближавала линији Глибаћи—Косаница и пресекла комуникацију Пљевља—Бурђевића Тара—Жабљак.

За даља дејства 3. пролетерска бригада је оријентисана према Пљевљима и Пријепољу. У току ноћи 25/26. априла она је већ избила у рејон Коврена, где је разбила једну немачко-четничку колону при чему је непријатељ имао око 30 војника избачених из строја.

Други батаљон бригаде сукобио се 26. априла око 15 часова са једном непријатељском колоном јачине око 150 Немаца и милиционера. После оштре борбе на Грапском брду и Биоковцу разбио је непријатеља и потиснуо према Комарану. Непријатељ је имао 37 војника избачених из строја, а међу погинулима био је и злогласни командант муслиманске милиције Хусеин Ровчанин. У овој борби и 2. батаљон је претрпео тежак губитак: погинула су два храбра руководиоца — командант батаљона Саво Цвијовић и заменик командира чете Душан Јеловац, а три борца су била рањена.

После те борбе непријатељске снаге, јачине око 300 Немаца и милиционера, задржао се на положајима у рејону Бијовог гроба и Бијелим прлима. Ту их је у току 28. априла напао 1. батаљон 3. бригаде и потиснуо у правцу Комарана. Батаљон је потпуно изненадио непријатеља, јер је тог дана била слаба видљивост услед кише и магле. У овој борби непријатељ је имао 15 мртвих, 10 рањених и 7 заробљених војника.

Штаб 37. дивизије наредио је 8. црногорској бригади да још у току 26. априла оријентише своје јединице ка Бијелом Пољу. При томе један њен батаљон имао је да буде на положајима Мокри Дол—Окладе и да одржава везу са 5. бригадом. Један батаљон требало је да буде у рејону Прегановаца, а остале јединице да оријентишу своја дејства ка Црном брду и Голом брду све док не стигну јединице 3. бригаде, капа цела 8. бригада треба да напада у правцу Бијелог Поља.⁷³

73 Зборник, том 1, књ. 16, док. 161, стр. 444.

Штаб 37. дивизије издао је (25. априла) наређење штабу 4. санџачке бригаде да одмах крене ка просторији Влаховићи—Глибаћи и да затвори правце који воде од Пљеваља и села Бобова ка Косаници. У истом наређењу се сугерише да бригада, уколико то ситуација дозвољава, продужи дејства ка непријатељевом гарнизону у Пљевљима. Наређење је издато када је 4. санџачка већ била достигла линију Косаница—Глибаћн—Влаховићи. У току даљих дејстава бригада је на свом десном крилу имала везу са комбинованм батаљоном на просторији Тулово—Подкрајци—Мијаковићи. Десно од комбинованог батаљона била је 3. пролетерска бригада.

Тако су јединице 37. дивизије и 3. ударне дивизије између 28. и 29. априла поново ослободиле Бијело Поље и продужиле наступање ка Бродареву, Пријеполју и Пљевљима. До краја априла 1944. године потпуно су сломили непријатеља, те је тако у Санџаку поново створена слободна територија.

.

За све време пролећне офанзиве и одбране слободне територије јединице 2. корпуса у Црној Гори, Херцеговини и Црногорском приморју одбијале су нападе непријатеља из Подгорице, Никшића и других гарнизона у Херцеговини и дуж Приморја. Пошто су непријатељеве јединице биле бројно јаче, неупоредиво боље наоружане и опремљене, штаб 2. корпуса је морао вешто маневрисати, премештати јединице с једног на други положај. Али захваљујући моралиој чврстости наших бораца, њиховом јунаштву и огромној жељи да се извојује слобода — јединице 2. корпуса су поразиле непријатеља који је био надмоћнији у свему сем у борбеном моралу.

Сасвим је сигурно да 37. дивизија, с обзиром на своју малу бројност и слабу опремљеност, није могла сама учинити оно што је учињено за два месеца борби у Санџаку да није било непосредне помоћи јединица 3. ударне дивизије. Оне су маневрима из долине Зете

долазиле на простор где се борила 37. дивизија и помагале јој и у одбрани и у противнападима из правца Колашина и Мојковца у правцу Санцака.

За време другог противнапада јединица 37. дивизије у правцу Санцака успеху је допринела и 27. дивизија, јер је дејствовала из источне Босне, преко Челебића у правцу Санцака. Непријатељ је морао да одвоји део снага да затвори тај правац, чиме је смањен број јединица које би се иначе супротставиле јединицама 37. дивизије.

*

У пролеће 1944, док је непријатељ припремао и изводио офанзиву на територији Санцака и Црне Горе, ударна група дивизија (2. пролетерска и 5. крајишка) водила је борбе против непријатељевих снага (јачине око 10.000 војника) у рејону Рудо, Прибој, Златибор и даље ка Ибарској долини. С друге стране, непријатељ је по сваку цену настојао да спречи продор групи дивизија у правцу Јабланице и Косова. После неуспелих настојања 2. пролетерске и 5. крајишке дивизије да пређу реку Ибар, намеравале су да се врате ка западној Србији преко ваљевског подручја. Да би се ове две дивизије даље успешно пробијале у правцу Санцака, Врховни штаб је посредством штаба 3. корпуса њима у сусрет упутио 16. војвођанску и 17. дивизију. Требао је да се оне ноћу између 28. и 29. априла преко Дрине пребаце у западну Србију на сектору Дрињача—Бажина Башта, где би се спојиле са 2. и 5. дивизијом. Међутим, услед снажног притиска 13. СС немачке дивизије од Власенице и Зворника дивизије нису успеле да пређу на десну обалу Дрине. Због тога су 2. пролетерска и 5. крајишка дивизија одустале од првобитне замисли — да продиру ка Ваљеву — већ су се вратиле ка Санцаку и Црној Гори. Истовремено, штаб 2. корпуса је предложио Врховном штабу да 2. пролетерску и 5. крајишку дивизију хитно оријентише на сектор Пљевља—Пријепоље, да ударе у лећа непријатељу који је био у офанзиви у Санцаку и Црној Гори. Такође је

упућен захтев 3. корпусу да 27. дивизију оријентише ка Фочи и Горажду и да дејствује у десни бок непријатељских снага у Санџаку.

После пребацивања 2. и 5. дивизије на леву обалу Лима, у рејон Бродарево—Бијело Поље, 2. пролетерска дивизија је извршила покрет ка Беранама, Андријевици и Рожају, а 5. крајишка дивизија низ леву обалу Лима, ка Бродареву, Пријепољу и Пљевљима.

*

На крају двомесечног периода, од формирања 37. ударне дивизије и значајних и тешких догађаја који су се одиграли у тим кратким али бурним данима на територији Санџака, нарочито у његовом западном делу и североисточном делу Црне Горе, ваља нешто рећи о политичком раду, о снабдевању храном и другим потребним материјалом.

Политичко-партијски рад у јединици и на терену, у масама, био је интензиван, разноврстан и свакодневан. Тај рад знатно је допринео победи наших јединица у дотадашњим борбама. Цео живот и рад био је проткан оживотворивањем линије КПЈ. Идејни рад био је организован у ћелијама по четама, батаљонским бироима, бригадним и дивизијским комитетима. Партијски и скојевски састанци су се одржавали кад год се указала потреба и то је увек била, готово би се могло рећи, гаранција да ће се задаци извршити потпуно и на време.

Здравствено стање изузев рањеника, у тим данима било је задовољавајуће, јер се томе такође поклањало онолико пажње колико се могло. Зато је, поред осталог, морал бораца и народа, упркос великим губицима, био на завидној висини.

Исхрана је била болна тачка у животу, раду и борбама наших јединица на тако скученом простору. Многи извештаји из јединица су говорили о томе да храна не само што је лоша него је често није ни било, а оскудевало се у одећи, обући, санитетском и другом материјалу.

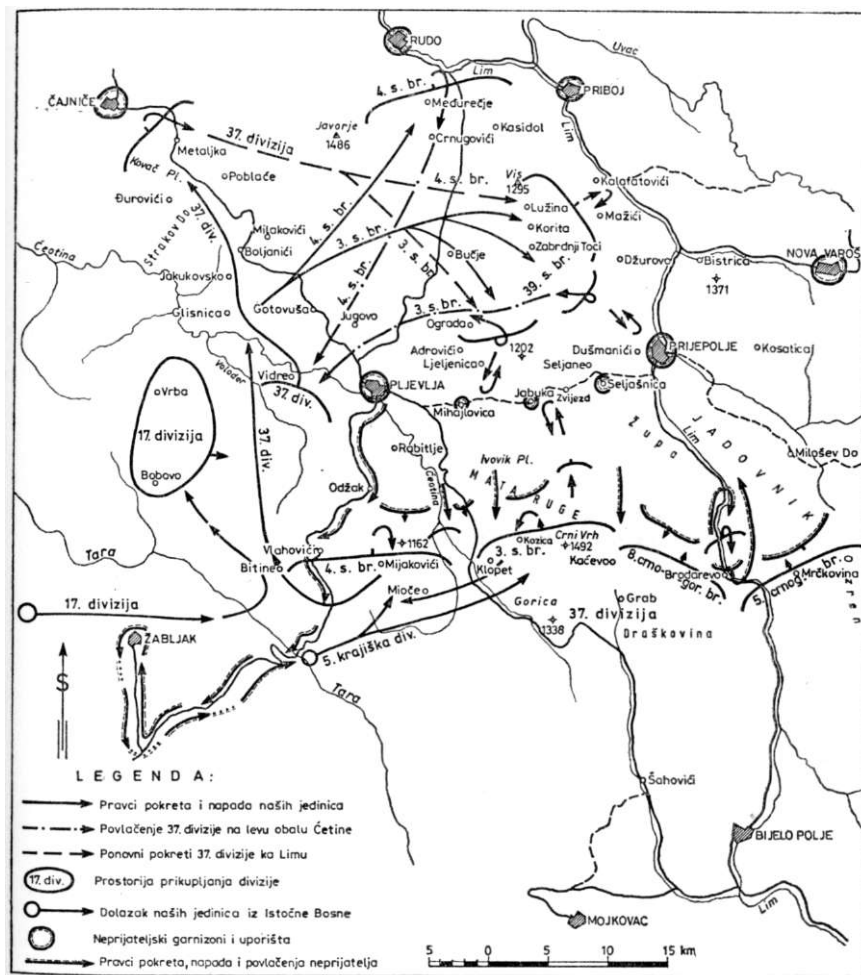
Помањкање муниције био је посебан проблем за наше јединице, јер у то доба још није било довољно помоћи од савезника. Но, упркос свим тешкоћама, у тим врло драматичним данима оптимизам код бораца и народа није јењавао.

САБИЈАЊЕ НЕПРИЈАТЕЉА У УСКА ПОДРУЧЈА ГРАДОВА

После слома непријатељеве офанзиве у току мојковачке операције и поновног ослобођења Бијелог Поља (29. априла 1944) јединице 37. дивизије су биле усмерене ка Бродареву, Пријепољу и Пљевљима. Задатак им је био да држе непријатеља у најужим рејонима градова, а у долини Лима, на одсеку Бијело Поље—Бродарево—Жупа, да непријатеља протерају на десну обалу реке.

У вези с тим задатком, штаб 37. дивизије наредио је⁷⁴ 29. априла 1944. да се 8. црногорска бригада пребаци на просторију Кање—Добриње—Кичева. Задатак: затворити правац Пријепоље—Бијело Поље, рушити комуникацију између Гостуна—Добракова и организовати извићање у правцу Бродарева. Трећа пролетерска санџачка бригада имала је задатак да поседне просторију Граб—Адиловићи—Горица—Козица и да извића у правцу Комарани—Камена Гора—Матаруге и да штити слободну територију од евентуалног продора непријатеља из правца Бијелог Поља. Четврта санџачка, заједно са комбинованим батаљоном, имала је да са просторије Влаховићи—Подкрајци—Тулово затвори правац ка Пљевљима и организује извићање. Један њен батаљон требало је да остане на Косаници, а комбиновани батаљон да остане на својим дотадашњим положајима — на споју између 3. и 4. бригаде. Италијанска бригада је имала задатак да одмах пребаци свој батаљон из села Потрка правцем Стожер—Косаница, а затим да пребаци и остале своје батаљоне на просторију Косаница—Глибаћи. Бригада је требало да затвара

74 Архив НОР, к. 1'253, бр. рег. 46/1, (наређење штаба 37. дивизије, од 29. IV 1944).

Борбе дивизије у мају и јуну 1944.

правце Глибићи—Бобово и Косаница—Какмужи (у Бобову, Ограђеници и Челебићу биле су веће групације босанских четника). Бригада је такође имала задатак да успостави тешњу везу са 4. санџачком бригадом.

Према заповести штаба 37. дивизије од 2. маја 1944. године⁷⁵ јединице су кренуле на извршење задатака. Тако су 8. и делови 5. црногорске бригаде ушле у Бродарево ноћу између 2. и 3. маја 1944, али су га морале напустити због интервенције немачких тенкова од Пријепоља. Но, убрзо, у поновном нападу на Бродарево, 8. и делови 5. црногорске бригаде успели су да га ослободе 5. маја 1944. око 9.30 часова и да одбију напад једне немачке моторизоване колоне која је покушала да поново овлада тим гарнизonom. У овим борбама непријатељу су нанесени велики губици. Један део муслиманске милиције претеран је на десну обалу Лима, а други део се повукао ка Пријепољу. У Бродареву је иза непријатеља остао богат плен: 1 тенк, 3 оклопна аутомобила, 1 камион са противколским топом, 2 тешка митраљеза са доста муниције, 1 тешки баџач, 2 немачка пушкомитраљеза и доста друге ратне опреме.

Првог маја 3. пролетерска бригада је ступила у брзе акције. Њен 2. батаљон (око 120 бораца) извршио је енергичан противнапад на Пљеваљску четничку бригаду (око 600 четника) на положајима Козица—Вуково брдо. Батаљон је поразио четнике и протерао их ка Матаругама. У овој борби имао је 3 погинула (међу њима и командир 2. чете Периша Терзић). Непријатељ је имао 20 мртвих и рањених.

Међутим, убрзо после овога у рејон Вукова брда сконцентрисале су се Милешевска четничка бригада и један батаљон Пљеваљске четничке бригаде (укупно опет око 600 четника). Подржавала их је немачка артиљерија са Михајловице. У снажном налету, пред зору 2. маја, 1, 3. и 4. батаљон 3. пролетерске бригаде (око 380 бораца) изненадили су непријатеља и у оштрој борби разбили четнике, наневши им тешке губитке: 62 мртва, 30 рањених и 4 заробљена (међу погинулима

75 Зборник, том I, књ. 16, док. 168 и 181.

налазио се и заменик команданта Милешевске бригаде Јован Шарановић). Наши батаљони су имали 1 погинулог и 2 рањена борца.⁷⁶

После тако великих губитака на Козици и Вуковом брду и њиховог слома у мојковачкој операцији настало је осипање у редовима четничких јединица у Санцаку. Тако су у то време потпуно разбијене, деморалисане и растројене Прибојска, Милешевска, Нововарошка и Бјелопољска четничка бригада и сведене на по 100 до 150 чегника.⁷⁷ Узалуд су Немци покушавали свим силама да их реорганизују, одрже на окупу и искористе у даљој борби против НОВЈ. Још се у Санцаку добро држала само Пљеваљска четничка бригада која је бројала око 600 четника.

После борбе на Вуковом брду, 3. пролетерска бригада је усмерила своја дејства на просторију Велика Жупа—Камена Гора, везивала непријатеља за себе и на тај начин помагала напад 8. и деловима 5. цуногорске бригаде за време ослобађања Бродарева. Осма и 3. бригада су успевале да одбију све покушаје непријатеља да се поново пробије ка Бродареву.

У том времену 4. санџачка бригада, заједно са комбинованим батаљоном, и даље је дејствовала основним снагама ка Пљевљима са јужне стране, а делом снага је чистила терен од четничких група. Сви батаљони су били у покрету. Први је био упућен у Бобово да тамо растера четничке групе, а затим да руководиоци батаљона одрже састанке са народом тих села и упознају га са најновијим догађајима (јер је тамошње становништво те зиме, нарочито током непријатељеве офанзиве, напросто било одвојено од света и збивања у њему). Током тог задатка у селима Мештровцу и Бобову дошло је 2. маја до сукоба између батаљона и једне четничке групе од око 80 четника. Четничка јединица је била разбијена и потиснута ка Челебићу, оставивши на попришту борбе 3 погинула.⁷⁸ Други батаљон 4. санџачке бри-

⁷⁶ Исто, док. 181, стр. 509.

⁷⁷ Зборник, том III, књ. 7, док. 231, 241.

⁷⁸ Операцијски дневник 4. санџачке бригаде (АВИИ, к. 1253, рег. бр. 9/1).

гаде је 1. маја, око 22.00 часова кренуо ка Оградама, Шљивенском и Хоћевини. Очистио је тај терен од четничких група, а сутрадан, преко села Хоћевине и села Пустог Поља, учествовао заједно са 4. батаљоном у нападу на четничко упориште у Ључама.⁷⁹ Трећи батаљон бригаде чистио је од четника села Зеницу и Шумане. Другог маја 1944. 4. и 2. батаљон су напали четничко упориште у селу Љућама. Пошто је село било добро утврђено, батаљони нису успели да га заузму, па су се пред зору вратили на полазне положаје.

На секторима све три бригаде (3, 4. и 8) наставиле су се интензивне офанзивне акције у току 6. маја и ноћу између 6. и 7. маја. Трећа бригада је водила врло оштре борбе на положајима Влака, Вијенац и Јаблановица против удружених немачких и четничких снага. Осма бригада је наступала од Комарана ка комуникацији Пријепоље—Јабука.⁸⁰ У садејству са 3. бригадом нападала је левом обалом Лима, ка Пријепољу.

Један батаљон 5. црногорске бригаде је имао задатак да одмах крене правцем Завинограђе—Бурово брдо—Буковик и да постави заседу на путу Пријепоље—Бродарево. Задатак једног батаљона је био да остане код Бродарева и контролише обалу Лима од Гостуна до Бродарева. После разбијања непријатеља на правцу Пријепоља јединице 5. бригаде су имале задатак да остану на положајима Гостун—Балићи—Бродарево—Завинограђе—Буковик.

Све борбене акције 37. дивизије у тим данима биле су усредсређене на притиске на непријатеља у Пријепољу и Пљевљима и на контролу комуникација Пријепоље—Пљевља (та комуникација је била од посебног значаја за непријатеља — повезивала је Србију, преко Санџака, са Босном).

Трећа ударна дивизија, дејствујући у то време десном обалом Лима ка Пријепољу и Сјеници, била је у прилици да контролише ту деоницу.

Непријатељ је оценио да наше јединице опасно угрожавају комуникације између Пријепоља и Пљева-

⁷⁹ Исто

⁸⁰ Зборник, том I, књ. 16, док. 170 и 172.

ља. Да би обезбедио иеометан саобраћај тим путем, он је поставио јаке јединице на положаје Јабука—Камена Гора—Михајловица—Матураге. Немци су настојали да одбаце 3. бригаду од поменуте комуникације, па су 6. маја 1944. године њихових око 200 војника, уз снажну артиљеријску подршку, напали 3. батаљон који је држао положаје на Јабуци и Власи. Међутим, тога дана су били одбачени на полазне положаје. Сутрадан, 7. маја, обновили су напад двома колонама. Једна колона (од око 500 немачких војника) нападала је на положаје 3. бригаде на Брезовој равни и Каменој Гори (ту су се бранили 1. и 3. батаљон). Друга колона (од око 150 Немаца) наступала је према Обарди, где су били положаји 4. батаљона. Први и 3. батаљон су током преподнева одбили неколико напада Немаца. Међутим, током поподнева Немци су успели да овладају положајем 3. батаљона и потисли га ка Шајиновом крају. За то време 4. батаљон је одбацио немачку помоћну колону (која је нападала његов положај на (Збарди), док је 2. батаљон одбацио четнике који су нападали од Отиловића у правцу Козице.

Трећа пролетерска бригада је, између 7. и 8. маја 1944, обновила напад на око 500 немачких војника који су заузели на Каменој Гори. Непријатељ се био добро утврдио и спремно дочекао напад бригаде. Када су батаљони 3. бригаде у 3.30 часова кренули у напад, Немци су отворили убитачну ватру. Борба је трајала до 5 часова, када су Немци потиснути са положаја. Била је врло оштра — често се водила борба прса у прса. Налет наших батаљона био је тако силовит да су сви покушаји Немаца да се у одступању задрже на узастопним положајима остали без успеха. Задржали су се у самој зони комуникације.⁸¹

У тој борби погинуло је 5 наших другова, а 28 бораца и руководилаца су рањени.⁸² Сем осталих, погинули су и командант батаљона Радомир Ракочевећ и његов заменик Андрија Рвовић.

Немци су у борбама од 6. до 8. маја имали 10 мртвих и рањених и 9 заробљених војника.

⁸¹ Исто

⁸² Зборник, том I, књ. 16, док. 175, стр. 490—492.

Јединице 37. дивизије приближавале су се, левом обалом Лима, комуникацији Пријепоље—Пљевља, а делом снага гарнизону Пљевља с јужне и источне стране. Штаб 37. дивизије издао је заповест 9. маја 1944. Њом је предвиђено да борбени поредак бригада буде нешто ужи.⁸³

Према заповести, 8. црногорска бригада је посела просторију Крушево—Миљевићи—Виница—Кашице—Брајковац. Задатак јој је био да затвори правце Пријепоље—Бродарево и Камена гора—Бродарево, дејствује у правцу Пријепоља и да поруши комуникацију између Грачанице и Завинограђа. Одржавала је везу са једним батаљоном 5. црногорске бригаде који је био код Бродарева и са 3. пролетерском бригадом. Требало је да се смести на просторији Камена гора—Стрмећина. Један њен батаљон, оријентисан у правцу комуникације Пљевља—Вруља, имао је да затвори правце Јабучка—Камена гора и Отиловићи—Вруља и да дејствује на комуникацију Јабучка—Отиловићи. Четврта санџачка бригада, која се налазила на положајима Поткрајци—Мијаковићи—Њивице—Влаховићи, имала је задатак да дејствује на просторији јужно од Пљеваља и на комуникацији Пљевља—Шаховићи с циљем да затвори правац од Пљеваља ка Бурђевића Тари.⁸⁴ Комбиновани батаљон је остао на Катабуну, а 1. италијанска бригада у Глибаћима и Косаници. Њен задатак је био да затвори правац Бобово—Челебић, одакле су се очекивали упади четничких група.

Тих дана 3. дивизија се већ пребацила на десну обалу Лима, одакле је контролисала комуникацију Сјеница—Пријепоље, рејон Сјенице и угрожавала све непријатељеве снаге на десној обали реке, па и оне које су се, после ослобођења Бијелог Поља 29. априла и Бродарева између 4. и 5. маја 1944. године, пребациле са леве на десну обалу.

*

83 Зборник, том I, књ. 16, док. 174, стр. 487—489 и Операцијски дневник 4. санџачке бригаде.

84 Исто.

Половином маја, у западном делу Санџака налазиле су се јаке непријатељеве снаге.⁸⁵ У рејонима Пљеваља, Пријепоља, Нове Вароши и Сјенице био је размештен пук »Бранденбург«. На доминантним положајима уз комуникацију Пљевља—Пријепоље, у рејону Јабукe и Михајловице, непријатељ се непрекидно утврђивао држећи ту сталне немачке посаде. Прилазе положајима немачких јединица браниле су квислиншке јединице. У рејону Јабукe био је један немачки батаљон (око 400 војника) који је имао неколико тенкова и артиљерију. Главну снагу четничких формација чинила је Пљеваљска бригада (око 600 четника). Сем ње, ту су били делови разбијених четничких бригада, Прибојске (око 200) и Нововарошке (око 150 четника) и једна јединица Павла Буришића (око 200 четника). На просторији Бобово—Мељак—Челебићи—Фоча налазио се босански четнички одред јачине 800 четника под командом Василија Бодирогe. У Великој Жупи, у ширем рејону Пријепоља и низводно од те вароши, дуж десне обале Лима, било је око 1500 непријатељевих војника, што четника, што муслиманске милиције.

Јединице 37. дивизије водиле су борбе (напади, препади, привремени преласци у одбрану) против тих непријатељевих снага све до 18. маја 1944. Тада је штаб 37. дивизије наредио својим јединицама да предузму енергичније нападе. У наређењу је такође стајало да се дејства јединица поступно пренесу на просторију северно од комуникације Пријепоље—Пљевља, ка Прибоју,⁸⁶ јер је непријатељ појачао своја дејства на десној обали Лима, ка правцима наступања 3. дивизије 2. корпуса. Намера штаба 37. дивизије је била да привуче део непријатељевих снага и тако посредно подржи 3. дивизију у наступању ка комуникацији Сјеница—Пријепоље.⁸⁷

С друге стране, све снаге НОВЈ из правца Санџака, североисточне Црне Горе и источне Босне биле су

85 Зборник, том III, кн>. 7, док 241 (Извештај штаба 37. дивизије од 10. 5. 1944. штабу 2. корпуса).

86 Зборник, том I, кн>. 16, док. 183, стр. 514.

87 Зборник, том I, кн>. 16, док. 183, стр. 514 и Радован Вукановић, »Ратни пут 3. дивизије«, стр. 289

оријентисане да помогну групи дивизија (1. и 2) да се повуче из Србије (са просторије Јелова гора—Повлен), где су, у повратку, биле стигле 5. маја. Даље су се, према наређењу Врховног штаба, под борбом повлачиле преко рејона Ужица у правцу Санцака и 21. маја 1944. пребациле на леву обалу Лима, узводно од Бродарева. Одатле су продужиле борбена дејства уз реку, узводно и низводно.

Трећа бригада, према наређењу штаба дивизије, нападала је непријатељеве снаге у зони комуникације Пријепоље—Пљевља. Њена два батаљона пребацила су се северно од комуникације. Они су, из рејона Бабина, 19. маја у 21.00 час, наставили у правцу Пријепоља, извршили снажан притисак на град и Сељашницу. За време те акције постављене су заседе на комуникацији Пријепоље—Прибој. У исто време, са јужне стране, на тај део комуникације нападала су друга два њена батаљона.

Јединице 8. црногорске бригаде су извршиле одлучан напад на делу комуникације Миоска—Коловрат—Рикавац.

Нападајући непријатеља у рејону Пријепоља с јужне стране, 4. санџачка бригада је у току ноћи између 18. и 19. маја заузела четничко упориште у селу Љуће.⁸⁸ Љуће су браниле четничке снаге јачине око 350 четника. Погинуло је 10 непријатељевих војника, а 15 их је рањено.

Енергичним нападима јединица 37. дивизије непријатељ је сабијен на најужу околину Пљеваља, Пријепоља и појединих утврђених рејона дуж комуникације између та два града.

Двадесет и првог маја штаб 37. дивизије издао је наређење 3. пролетерској и 8. црногорској бригади, а дан касније 4. санџачкој бригади да нападну на село Отиловиће, једно од већих четничких упоришта источно од Пљеваља.⁸⁹

Два батаљона 3. бригаде пошла су у напад 22. маја у 24.00 часова правцем Адровићи—Црљеница—Михај-

⁸⁸ Зборник, том I, књ. 16, док. 184, стр. 517.

⁸⁹ Зборник, том I, књ. 16, док. 185 и 186, стр. 520 и 521.

ловица—Отиловићи. Први батаљон је несметано пришао непријатељу који се био утврдио. Пред снажним јуришем непријатељ је спас нашао у бекству правцем Забрће—Пљевља. Други батаљон, заједно са једном четом 3. батаљона, нападао је непријатељеву јединицу која се налазила код школе у селу. И тај батаљон је брзо натерао непријатеља у бекство. И остали батаљони су постигли успех у нападу.

И батаљони 4. бригаде су нападали према заповестима штаба дивизије. Први батаљон бригаде је требало да одржава везу са 3. бригадом. Он је напао непријатеља на положајима Брезова Глава—Лукавица. Услед лошег времена (магле и кише) није успео да ухвати везу са деловима 3. пролетерске бригаде.⁹⁰ Непријатељ је то искористио и повукао се у правцу Пљеваља.

Осма црногорска бригада нападала је непријатеља у правцу Коловрата и Сељашнице. Сем једног њеног батаљона који је пошао на Камену гору и та бригада је контролисала комуникације Пријепоље—Бродарево.

На десној обали Лима јединице 3. дивизије водиле су жестоке борбе против бројних непријатељских снага (Немаца, Бугара, недићеваца, четника и муслиманске милиције). Тако огорчене борбе на сектору 3. дивизије на десној и 37. дивизије на левој страни Лима биле су условљене настојањем непријатеља да има контролу над важном комуникацијом Пријепоље—Бродарево и да разбије 2. пролетерску и 5. крајишку које су се све више приближавале Бродареву. (Оне су се, најзад, 21. маја 1944. године пребациле на леву обалу Лима). Код непријатеља је постојала и бојазан од искрцавања савезника на јадранској обали, па га је и то нагонило да води жестоку борбу за простор Санџака, Црне Горе и Херцеговине.

Штаб 2. корпуса је одлучио да 22. маја 1944. поново регрупише своје снаге. Том одлуком 37. дивизија је добила задатак да се њене 3. пролетерска и 4. санџачка бригада пребаце северно од комуникације Пријепоље—Пљевља и да дејствују на просторији Пљевља—

⁹⁰ Зборник, том I, књ. 16, док. 188, стр. 524—527 (релација 4. санџачке бригаде о борбама за Отиловиће).

—Пријепоље—Рудо—Прибој.⁹¹ С њима је требало да пође и 1. италијанска бригада, која је до тада била под командом 3. дивизије. Под команду 3. дивизије привремено је стављена и 8. црногорска бригада. Истом одлуком 2. пролетерска дивизија добила је задатак да дејствује на сектору Берана, а 5. крајишка дивизија на сектору Бродарева и Пријепоља. И 17. дивизија се 26. маја, из рејона Пружина и реке Пиве, упутила ка Санцаку. После преласка Таре њене јединице су се распоредиле на просторији Фоча—Челебић—Бобово—Слатина—Мељак—Чајниче. Задатак јој је био да на том терену разбије Дрински четнички корпус.⁹²

Штаб 37. дивизије издао је заповест 26. маја 3. пролетерској и 4. санџачкој бригади. Трећа бригада се 26. маја пребацила на просторију Лаћани—Хоћевина—Шљиванско—Плијешевина, западно од Пљеваља. Сем чишћења терена од четника 3. бригада је имала задатак да извиди да ли постоји мост на Иехотини код Доње Брвенице.

У току 28. маја, око 7.00 часова, бригаду је напала колона Немаца и четника из правца Бијелова брда. Друга колона непријатеља нападала је бригаду из правца Лаћана—Какмуџи—Клачница. Артиљерија је подржавала нападе двеју колона. Трећи батаљон бригаде успешно је задржавао непријатеља, а једна чета 1. батаљона успела је да се пребаци преко реке Володера и да бочно удари непријатеља. Тако је непријатељ био приморан да се повуче ка Бјеловом брду.⁹³

Колона непријатеља која је надирала у правцу Какмуџа изашла је на положаје Клачница у 11.00 часо-

91 Зборник, том III, књ. 7, док. 253, стр. 583.

92 Зборник, том III, књ. 7, док. 257, стр. 595 (После завршетка 1. лимско-дринске операције, 17. и 27. дивизија 3. корпуса дејствовале су јануара 1944. на левој обали Дрине, у рејочу Прача—Калиновик—Фоча—Горажде. После пребацивања 3. крајишке дивизије из рејона Калиновик—Фоча на десну обалу Дрине, 17. дивизија је продужила дејства ка Ц. Гори и ст"гла у рејон Плужина, 27. дивизија је враћена у рејоч Хан-Пијеска, Власенице и Сребренице. После тога, просторију Фоча—Горажде—Калиновик и пругу Сарајево—Вишеград посели су делови 7. СС дивизије, четници и усташке јединице.

93 Зборник, том I, књ. 16, док. 190, стр. 529—530.

ва и на тај начин угрозила оок наших делова који су били на положају у рејону села Хоћевине. Али брзом интервенцијом једне чете 3. батаљона неколико пута бројнији непријатељ је брзо збачен са достигнутих положаја и протеран у правцу села Лаћана. У борбу за положаје на Бјеловом брду уведен је и 4. батаљон 3. бригаде. Када је 4. батаљон подишао непријатељским положајима, око 14.00 часова, непријатељ се повукао, али је то повлачење више личило на бежање.

Није се могло утврдити колико је непријатељевих војника било избачено из строја. Наши губици: два теже и један лакше рањен (непријатељске снаге су у овој борби бројале 450 четника и 150 Немаца).

Задатак 4. санџачке бригаде је био да изврши претрес просторије Мељак—Попов До—Црљенице, да је очисти од заосталих четничких група и да испита могућност прелаза јединица преко Кехотине, при чему је требало установити колике четничке снаге бране мост код села Градца.⁹⁴ Један батаљон је био упућен у Бобово са задатком да успут напада и разбија четничке групе, а затим преко Мештеровца и Челебића стигне у Мељак. Остала три батаљона кретала су се преко Драгача и Какмужа, такође ка Мељаку, разбијајући четничке групе и потискујући их ка Градцу и преко Бехотине ка селу Глицици.

Двадесет осмог маја 4. санџачка бригада је поново била на окупу и вршила припреме за прелаз на десну обалу Бехотине. После прелаза разместила се у рејону Зорловићи—Подковач—Тупан Бајовине—Бачије—Читлук—Горња Дубица.

*

Крајем маја, распоред јединица НОВЈ које су се налазиле у Санџаку, укључујући и 2. пролетерску и 5. крајишку дивизију, био је следећи: 37. дивизија на простору Мељак—Пријепоље—Прибој; 5. крајишка Пријепоље—Бродарево; 3. дивизија Бродарево—Сјеница—Би-хор; 2. пролетерска дивизија Беране—Рожај—Андријевица.

93 Зборник, том I, књ. 16, док. 190, стр. 529—530.

Седамнаеста дивизија прешла је на десну обалу Таре 29. маја и наставила покрет ка Пљевљима.

Четници Пљеваљске бригаде су се повукли испред 17. дивизије у Пљевља, а четници Дринског корпуса ка Челебићу и Чајничу. У Пљевљима се тада налазио део пука »Бранденбург« и муслиманска милиција, а на подручју Пљевља—Пријепоље—Прибој—Рудо бројне четничке јединице и јаке снаге муслиманске милиције.⁹⁵

МАНЕВАР КА ПРИБОЈУ И РУДОМ

После чишћења терена на левој страни Бехотине 37. дивизија (без 8. црногорске бригаде) добила је задатак да изврши маневар на просторију између доњег тока Лима и реке Увца, да одатле дејствује ка Пријепољу—Прибоју—Рудом—Пљевљима и да са северне стране врши јак притисак на комуникацију Пријепоље—Пљевља. Са подручја јужно од ове комуникације дејствовала је 5. крајишка дивизија на делу комуникације између Пријепоља и Пљеваља и вршила јак притисак нарочито на Пријепоље.

Ноћу 29. маја 1944. обе бригаде су се пребациле на десну обалу Нехотине: 3. бригада код Доње Брвенице, а 4. санџачка преко моста у Градцу. Тридесетог маја штаб 37. дивизије је издао наређење за покрет ка рејону Прибој—Рудо.⁹⁶ Трећа пролетерска бригада кренула је правцем: Бољанићи—Милаковци—Ритошићи—Кладје—Лисина—Бачине—Бучје. За време покрета чистила је терен од четника који су се тамо концентрисали. Бригада је 31. маја стигла на просторију Крњача—Бучје—Врбово—Ожањ, где се зауставила ради краћег одмора.

Четврта бригада је извршила покрет 31. маја око 14.00 часова правцем Буровићи—Зорловићи—Мировићи—Буковик, где се око 18.00 часова срела са штабом

95 Архив ВИИ, кут. 143, рег. бр. 51, ф. 1, к. 146, бр. рег. 25 ф 5, кут. 166, бр. рег. 39/4, кут. 127, бр. рег. 8/5, кут. 160, бр. рег. 38/5, кут. 149, бр. рег. 3/2 и бр. рег. 14/4-1.

96 Зборник, том I, књ. 16, док. 190, стр. 529—530.

37. дивизије (од тада се штаб 37. дивизије кретао са 4. бригадом). Бригада је наставила наступање правцем Подосоје—Рајчевићи—Доњи Крајчиновићи—Борак—Градина—Голеш. После доласка на просторију Голеша њено десно крило је било западно од комуникације Пљевља—Рудо, код места Црнетићи. Заседом је »пресекла« комуникацију. Остали делови бригаде били су на просторији Голеш—Врело—Пенезићи. Задатак им је био да извићају правац Прибој—Рудо.

Првог јуна 3. бригада је кренула из рејона Бучја правцем Ожаљ—Забрдљи Тоци—Корита, а задатак јој је био да избије на линију Побјеник—Шаруље и да затвори правац од комуникације Прибој—Пријепоље. Тога истог дана 4. бригада се приближила непријатељевим упориштима у Прибоју и Рудом. Положаји су јој били на самој обали Лима.

У то време на просторији Прибој—Рудо—Чајнице било је између 1.500 и 2.000 четника (Дрински четнички корпус, Романијски корпус и Прибојска четничка бригада) и јединице муслиманске милиције.^{96а}

Другог јуна два батаљона 4. санџачке бригаде сукобили су се са Вишеградском четничком бригадом која се кретала од Рудог ка селу Црнуговићима. После кратке борбе на Мецеловом брду и код села Батковића четници су протерани преко реке Сутјеске. Истог дана око 22.00 часова оба батаљона (2. и 4.) извршила су напад на Рудо. Покушај да се из покрета овлада мостом није успео. У току ове акције батаљони су имали 4 погинула и 2 рањена, а непријатељ 3 погинула и 9 рањених.

У покрету ка полазним положајима за поновни напад на Рудо 2. и 4. батаљон 4. санџачке бригаде и 3. батаљон 3. пролетерске бригаде сукобили су се 4. јуна око 8.00 часова у селу Црнуговићима и селу Батковићима са деловима Фочанске четничке бригаде. Четници су били разбијени и натерани на повлачење преко Мецеловог брда ка селу Забрћу и селу Барама.

96а ?бор'ик, том 1, кк> 16, док. 192, 193, 199, стр. 533—547, Аохив ВИИ, кут. 142, бо. рег. 25/1, к. 149, бр. рег. 13/4-1 и 14/4-1. Архив ВИИ, кут. 166, бр. рег. 2/5.

Сутрадан, 5. јуна 1944. око 14.00 часова батаљони су по други пут извршили напад на Рудо, али опет без успеха.

За одбрану Рудог непријатељ је предузео све што је могао. Мост преко реке био је порушен, па преко њега нису могли прелазити ни пешаци. Десна обала Лима била је утврђена бункерима из којих су се успешно могли бранити мост и прилази ка њему. За одбрану Рудог непријатељ је, поред осталог, имао један тешки минобацач, један тешки митраљез и више пушкомитраљеза.

Сви покушаји наших јединица да Лим пређу газом остали су без успеха. Ни мост такође нису успели да заузму.

Напад је поновљен и трећи пут између 5. и 6. јуна, али поново без успеха. Командном кадру најзад је било јасно да се Рудо не може заузети без солидних припрема за тај борбени задатак.

У међувремену заменик команданта 3. пролетерске бригаде Данило Јауковић водио је један батаљон 3. пролетерске и један батаљон 4. бригаде у борби против четника у селу Сочицама и селу Поблаћу. (Четници су одатле намеравали да из позадине нападну наше батаљоне који су нападали на Рудо). Ту је разбијена Фочанска четничка бригада. У исто време 1. и 4. батаљон 3. пролетерске бригаде протерали су четнике Прибојске бригаде и муслиманску милицију из Прибоја на десну обалу Лима и уништили 4 немачка камиона који су саобраћали на комуникацији Прибој—Пријепоље.⁹⁷

Без обзира на то што нису заузеле Рудо, 3. и 4. бригада 37. дивизије продором на десну обалу Нехотине и у борбама од те реке до Прибоја и Рудог постигле су успех. Оне су сломиле више јаких непријатељевих напада у времену од 1. до 6. јуна 1944. у троуглу Пљевља—Прибој—Рудо. Непријатељ је у том времену имао 50 избачених из строја, а 3. и 4. бригада су имале 8 погинулих и 11 рањених.⁹⁸

97 Зборник, том I, књ. 16, док. 197 и 199.

98 Исто, док. 199.

Борбе у том правцу су се морале прекинути због тешке ситуације на сектору Пљеваља, нарочито јужно од града где су раније дејствовале јединице 37. дивизије. Заправо, Немци су брзо осетили празнину у правцу Косанице и Бурђевића Таре и, знајући да је 37. дивизија била ангажована у борбама око Прибоја и Рудог, извршили су напад на том правцу. Шестог јуна избили су на Бурђевића Тару, а 7. јуна су успели да се пробију и до Његовуђе.⁹⁹ У то време на том сектору није било довољно наших јединица које су биле у стању да се супротставе непријатељевим снагама и да му спрече продор. На простору Чајниче—Челебићи—Мељак налазила се 17. дивизија, развучена на широком фронту. На исто тако широком фронту налазила се 5. крајишка дивизија, од Бродарева до Велике Жупе, по дубини до Камене горе, Михајловице и Влаховића. Ни једна од њих у овом случају није могла да се супротстави деловима 181. немачке дивизије, 5. пуку »шуц-полиције«, деловима пука »Бранденбург«, 5. пуку Недићеве војске, четницима Дринског корпуса и јединицама муслиманске милиције.¹⁰⁰

Да би разбио те групације непријатеља, штаб 2. корпуса је наредио штабу 37. дивизије да 3. пролетерску и 4. санџачку бригаду одмах врати у рејон Пљеваља. Такође је наређено 16. муслиманској бригади да крене ка Пренђенима, пређе на десну обалу Таре и да, стављајући се под команду 17. дивизије, поседне положаје Косаница—Глибићи. Седамнаеста дивизија је имала задатак да једну своју бригаду одмах оријентише ка просторији Оџак—Влаховићи—Хоћевина, да садејствује јединицама 5. крајишке дивизије. Задатак тих јединица је био да најенергичније нападну непријатељске снаге на комуникацији Пљевља—Косаница—Бурђевића Тара и да их протерају са слободне територије.

Бригаде 37. дивизије добиле су наређење за покрет из рејона Рудог ка Пљевљима 6. јуна 1944. године. Нај-

99 Зборник, том I, књ. 16, док. 195, стр. 538 Радован Вукмановић: »Ратни пут Треће дивизије«, стр. 302, издање БИЗ Београд.

100 Зборник, том III, књ. 7, лок. 288. стр. 644.

краћим путем су стигле у рејои села Бољанићи, а 8. јуна код Градца прешле на леву обалу Нехотине. Прикупили су се потом у селима Мељак, Врба, Захум и Вишњица и спремале се да одатле дејствују на комуникацију Пљевља—Косаница. Пошто су јединице 5. крајишке дивизије и 17. дивизије енергично наступале концентричним дејствима и пошто су се већ биле приближиле и две бригаде 37. дивизије, спремне такође да уђу у борбу — групација од око 800 непријатељевих војника је била принуђена да се повуче у Пљевља. Тако више није било потребе да бригаде 37. дивизије наставе покрет у том правцу.

У време продора из Пљеваља ка Косаници и Бурђевића Тари непријатељ је опљачкао и попалио дванаест села и на варварски начин убио 36 жена, деце и старца, а њих дванаесторо интернирао.¹⁰¹ Јединице немачке 181. дивизије, пошто су одбачене са Бурђевића Таре и сабијене у Пљевља, и даље су остале у том гарнизону. У појасу спољњег обезбеђења гарнизона биле су четничке снаге.¹⁰²

После тих догађаја, на малом простору јужно и југозападно од Пљеваља нашле су се 5. крајишка, 17. и 37. дивизија и 16. муслиманска бригада. Пошто је ова, иначе сиромашна, просторија била већ исцрпљена до крајњих граница, није могла да снабдева толике јединице ни најнужнијим намирницама, нити је, пак, имала смештајних услова за толико бораца. Зато ју је из економских и војничких разлога требало растеретити.¹⁰³ Због тога је штаб 2. корпуса одлучио да 17. дивизија одмах почне офанзивна дејства ка Фочи, 5. крајишка дивизија, заједно са 16. муслиманском бригадом, да се врати ка Пријепољу и Бродареву, а 37. дивизија да се врати на десну обалу Бехотине и разбије четничке снаге у селима Јабуков Гроб, Бољанићи, Вис, Ковач и Чардак, а потом да главним снагама дејствује на широј просторији између Пријепоља, Прибоја и Рудог, а ма-

101 Зборник, том III, књ. 7, док 285, стр. 643.

102 Аохив ВИИ, к 166, бр. рег 2.5.

103 Зборник, том I, књ. 16, док. 198.

њим делом снага да врши притисак на гарнизон Пљевља са северне и североисточне стране.¹⁰⁴

Штаб 37. дивизије је 9. јуна наредио да се 3. пролетерска и 4. санџачка бригада поново врате на десну обалу Нехотине. Оне су то наређење извршиле између 9. и 10. јуна 1944. Одмах после преласка Кехотине бригаде су приступиле чишћењу терена од четника. Пошто је извршен овај задатак, штаб 37. дивизије је 16. јуна наредио 3. пролетерској бригади да крене ка комуникацији Пријепоље—Пљевља. Бригада је ту водила борбе у току 17. и 20. јуна. Непријатељ је био изненађен брзом појавом 1. и 4. батаљона бригаде на делу поменуте комуникације коју је грчевито бранио довлачећи појачања из Пљеваља. Тако се борба продужавала. Два поменута батаљона, ојачана једном четом из 3. батаљона (укупно 238 бораца), водили су борбу 17. јуна против 450 Немаца и 100 четника и муслиманске милиције које је подржавала батерија топова.¹⁰⁵ Врло оштре борбе вођене су на Михајловици и на комуникацији Мостиште—Михајловица—Пљевља. У тим борбама је погинуло 30 Немаца и 9 четника, а рањено 40 Немаца и четника; заплењено је 15.000 пушчаних метака, 60 ручних и 80 тромблонских бомби; поред тога, уништено је и оштећено 6 немачких камиона. Наше јединице изгубиле су 5 бораца, а 16 их је рањено.

Двадесетог јуна, у 7,00 часова, Немци, четници и муслиманска милиција извршили су напад из правца Пљеваља на положаје Михајловица—Љељеница—Кук—Црни врх, где су се налазили 1, 2. и 3. батаљон 3. пролетерске бригаде (укупно 270 бораца, наоружаних, поред осталог, са 20 пушкомитраљеза, 2 тешка митраљеза и два лака бацача).¹⁰⁶ Непријатељ (350 Немаца, 150 припадника муслиманске милиције и око 100 четника имали су једну хаубицу, топ од 75 милиметара, противколски топ, више тешких и лаких бацача, 12 шараца и два тенка) пошао је од Пљеваља у две нападне колоне, а трећа његова колона пошла је са Михајловице. На-

104 Исто, стр. 545—548

105 Збооник, том I. књ. 16. док. 206, стр. 562.

106 Исто, док. 208, стр. 570.

падни правац прве колоне: манастир св. Тројице—Рудиница где се налазио 2. батаљон; друга колона је нападала на 1. и 3. батаљон. Непријатељ током дана није успео да дубље продре у одбрану поменутих батаљона 3. бригаде. Стога је јаком ватром артиљерије и митраљеза дејствовао по њиховим положајима. У 18.30 часова непријатељ се повукао — делом на Михајловицу, а делом ка Пљевљима. Имао је 17 мртвих и више рањених. Наши губици: 5 мртвих и 7 рањених.

У исто време, према истој наредби штаба 37. дивизије од 9. јуна 1944, 4. санџачка бригада је продужила дејства у правцу Саставака. Задатак јој је био да разбије четничке групе и да спречи мобилизацију коју су четници спроводили. Наиме, четници су 12. јуна сазвали збор у селу Саставцима. Штаб 4. бригаде је 11. јуна упутио 2. и 3. батаљон да усиљеним маршем стигну у село и спрече одржавање збора и мобилизацију. Батаљони су извршили задатак. Друга два батаљона кретала су се у истом правцу и стигла у Саставке 12. јуна око 6.00 часова. Из Саставака, пошто се прикупила цела бригада, извршен је покрет ка селу Цурову и селу Забрдњи Тоци. Циљ бригаде је био да пресече комуникације Рудо—Прибој и Прибој—Пријепоље. Наредна два дана 4. санџачка бригада је била на положајима у селима Маржићи, Цурово и Забрдњи Тоци, истурајући заседе према реци Лиму.

Четрнаестог јуна 1944. штаб 37. дивизије наредио је да 4. санџачка бригада нападне непријатеља у рејону села Сељана код Пријепоља и да се што више приближи гарнизону у Пријепољу. Бригада је оставила један батаљон у селу Забрдњи Тоци да извића у правцу Голеша, Рудог, Побјеника и Прибоја и да организује заседе на комуникацији Пријепоље—Прибој. Остали батаљони су 15. јуна у 21.00 час кренули ка Пријепољу и сутрадан, у 15.00 часова, посели положаје испред самог града, у рејону села Барице, Сељани, Доње Бабине и Црквени Тоци. Десно од њих ка Михајловици налазила се 3. пролетерска бригада.¹⁰⁷ Шеснаестог јуна 1944. штаб 37. дивизије је наредио да два батаљона 4. бригаде ноћу из-

107 Архив ВИИ, к. 1253, бр. рег 12/3.

међу 16. и 17. јуна нападну непријатељеве положаје код Пријепоља. У исто време 3. пролетерска бригада је добила задатак да њена три батаљона пресеку комуникацију Пљевља—Михајловица. Други батаљон 4. санџачке бригаде био је у заседи у рејону село Осеченица—село Брезовица. Задатак му је био да интервенише у случају испада непријатеља из упоришта у Јабуци ка положајима 3. пролетерске бригаде.¹⁰⁸

С друге стране комуникације Пријепоље—Пљевља, на сектору Бродарево—Велика Жупа, јединице 5. крајишке дивизије водиле су борбе у којима је непријатељ претрпео осетне губитке. Десно од ње, на сектору Бијело Поље—Сјеница, на десној обали Лима водила је борбе 8. црногорска бригада која је привремено била под командом 3. дивизије.

Када су 3. пролетерска и 4. санџачка бригада дејствовале у правцу Пријепоља и Пљеваља, у тим гарнизонима су били 14. пук немачке 7. СС дивизије и 2. пук »Бранденбург«. Батаљони су били моторизовани и према потреби превожени са једног правца на други или са положаја на положај.

Први и 3. батаљон 4. бригаде добили су задатак да 16. јуна у 22.00 часа изврше напад на непријатељеве положаје на линији село Барице—село Врањача—село Крушевље—село Душманићи—село Градина.¹⁰⁹ Међутим, наступајући ка тим положајима, батаљони нису наишли на отпор, те су несметано стигли на мост у Пријепољу.

Сутрадан, око 8.00 часова, непријатељ* је извршио јак противнапад, али не од моста на Градини, већ је јединице камионима пребацио до села Сељашнице, а затим извео бочни удар преко Градине и Врањача ка селу Барицама. После упорне борбе батаљони су извршили противнапад и успели да непријатеља поново потисну у Пријепоље. Немци су при повлачењу запалили 13 кућа у селима Чадињу и Барицама.

¹⁰⁸ Зборник, том I, књ. 16, док. 200, стр. 549 и Оперативни дневник, 4. санџачке бригаде.

¹⁰⁹ Зборник, том I, књ. 16, док. 190, стр. 529—530.

Скоро у исто време, у јутарњим часовима, када су нападиути 1. и 2. батаљон 4. бригаде, 17. јуна, непријатељ је (120 војника) напао и 4. батаљон 3. пролетерске бригаде и 2. батаљон 4. бригаде (који се налазио у заседи, припремљен за интервенцију уколико непријатељ нападне онај батаљон 3. бригаде који је био на комуникацији). Међутим, брзим и енергичним нападом тих двају наших батаљона непријатељ је био враћен у упориште, у село Јабуку. После овог неуспеха непријатељ је из Пљеваља добио појачање и око 15.00 часова прешао у напад. Нашавши се под ударом артиљеријске и минобацачке ватре, а пошто су на њих јуришале јаке непријатељеве јединице, 4. батаљон 3. пролетерске бригаде је био принуђен да напусти Михајловицу. Тада се повукао и 2. батаљон 4. санџачке бригаде.

Непријатељ је у тим, борбама претрпео губитке од 5 погинулих и 10 рањених. Наши губици: 5 погинулих и 4 рањена.

После овога наше јединице су нападале непријатеља на комуникацији Јабука—Михајловица и ометале му саобраћај који је он по сваку цену настојао да одржи. С друге стране, 37. дивизији је био потребан слободан пролаз на овом делу комуникације ради евакуације рањеника и дотура муниције и друге опреме. Дивизијска болница се у то време налазила у селу Лековини, на комуникацији Бијело Поље—Пљевља.

Четврти батаљон 4. санџачке бригаде је држао положаје на реци Лиму у селу Црквени Тоци. За време борби код Пријепоља и Јабуке штитио је лећа и леви бок осталим батаљонима бригаде. Немци су тих дана успели да пређу Лим и нападну батаљон. После двочасовне борбе били су одбијени ка Пријепољу.

После извршених задатака код Пријепоља и Јабуке 3. и 4. бригада су се, према наређењу штаба 37. дивизије од 20. јуна 1944, пребациле на положаје са којих се могло дејствовати на комуникацију Пријепоље—Прибој.¹¹⁰ Трећа бригада се пребацила 21. јуна на просто-

¹¹⁰ Зборник, том I. књ. 16, док. 205, стр. 560 и Операцијски дневник 4. санџачке бригаде.

рију Шербетовац—Бурашићи—Избичањ—Бурово—Кучин, одакле је дејствовала на немачке моторизоване јединице на комуникацији Пријеполје—Прибој и вршила снажан притисак на Пријеполје и Сељашницу. Лево од 3. пролетерске бригаде, низводно, између Бистрице и Прибоја, посела је положаје 4. санџачка бригада. Она је 20. јуна 1944. кренула ка просторији Маржићи—Милијеш—Добриловићи—Голеш. Задатак јој је био да поставља заседе на делу комуникације Бистрица—Прибој, да од четника чисти просторију до Прибоја и Бића и да извића у правцу Рудог и Сутјеске.

Бригада је 21. јуна посела положаје и поставила заседу. Тог истог дана у заседу је упало 14 камиона који су превозили немачке војнике од Вишеграда, преко Прибоја, ка Бистрици. Јединице су отвориле ватру по колони. На путу су остала два онеспособљена камиона. Остали су се повлачили у правцу Прибоја. Ту је погинуло 12 непријатељевих војника.

*

Дакле, 37. дивизија, без 8. црногорске бригаде (која је привремено била под командом 3. дивизије), везивала је за себе јаке непријатељеве снаге и тако олакшала концентрацију и офанзивна дејства другим дивизијама НОВЈ, првенствено 2. пролетерској, 5. крајишкој и 17. дивизији које су наступале ка Копаонику и источној Србији.¹¹¹

Док су 3. и 4. бригада 37. дивизије водиле борбе на левој обали Лима, у току маја и јуна 1944, четничке снаге су се на том простору бројно смањиле и биле неактивне. Али, оне четничке снаге које су узмицале испред 37. дивизије и испред других јединица НОВ које су дејствовале из источне Босне ка Санџаку, затим

¹¹¹ Зборник, том III. књ. 7, док. 312, стр. 686 и Архив народноослободилачког рата, кутија 1253, рег. бр. 35/5. Трећа и 4. бригада су у то време водиле борбе с деловима 181. немачке дивизије, 14. пуком 7. СС дивизије, 1. пуком »Бранденбург«, трима батаљонима дивизије »Принц Еуген«, недићевцима, четницима и муслиманском милицијом.

четници који су довођени из Србије и они који су мобилисани на десној страни Лима и Увца — окупљали су се на десној обали Лима и тако стварали фронт за одбрану и пружали снажан отпор нашим јединицама: »да комунисти не продру у Србију«. Тако су се у току маја и јуна 1944. на положајима Пријепоље—Нова Варош—Бистрица—Прибојска Бања—Прибој—Рудо, поред немачких, у поменутих гарнизонима нашле и квислиншке јединице. На сектору Пријепоље—Бистрица на положајима на десној обали Лима налазиле су се мање четничке снаге. На сектору Бистрица—Прибојска Бања налазили су се четници капетана Рачића и један батаљон Калајитових четника из 2. милешевске четничке бригаде јачине 400 људи. У рејону Нове Вароши налазила су се три батаљона из 2. милешевске бригаде — до 300 људи. У Прибоју се налазило око 300 милиционера слабе борбене вредности. На сектору Увац—Рудо налазила се Чајничка и Фочанска четничка бригада које су из рејона Пљеваља побегле испред 17. дивизије и Вишеградска четничка бригада која је чувала »свој терен«. У то време четнички штаб »Стари Рас« налазио се у селу Песељу на путу Пријепоље—Милошев До.¹¹²

У међувремену, на положајима 3. дивизије, на десној обали Лима, ка Бијелом Пољу Немци су усмерили јаке снаге против којих је 3. дивизија водила жестоке и исцрпљујуће борбе пуних месец дана. Због такве ситуације, а да би се помогло 3. дивизији и јединицама које су се бориле код Бијелог Поља, 37. дивизија је почела активна офанзивна дејства ка Пријепољу и према непријатељу на десној обали Лима. Са тим циљем 3. пролетерска и 4. санџачка бригада су одмах почеле припреме за прелаз на десну обалу Лима.

Колико су биле жестоке борбе јединица 37. дивизије у пролеће 1944, а нарочито у јуну, говоре извештаји бригада и дивизије из тих дана. Морал јединица 37. дивизије био је на завидној висини. Бригаде су само у борбама од 15. до 20. јуна имале 19 погинулих и 35 рањених. Непријатељ је имао 160 избачених из строја. У том времену је уништено 8 камиона, заплењено 15

93 Зборник, том I, књ. 16, док. 190, стр. 529—530.

хиљада метака за »шарац« и машиике, 70 ручних бомби, 60 тромблонских бомби итд.

Иначе, губици 37. дивизије у двомесечним борбама били су такође велики, јер је терен преко којег су нападале јединице био врло тежак, а ватрена моћ непријатеља велика.¹¹³

У извештају штаба 37. дивизије штабу 2. ударног корпуса говори се о великом моралу бораца и руководилаца 37. дивизије и о подвизима појединих другова у борбама против Немаца у току јуна 1944.¹¹⁴

МАНЕВРИСАЊЕ ПРЕКО ЛИМА

Да би разбиле непријатељеве снаге на десној обали Лима, штаб 37. дивизије је наредио да 3. пролетерска и 4. санџачка бригада форсирају Лим између 3. и 4. јула. Задатак 3. бригаде је био да у рејону Избичља форсира реку и да њен 1. батаљон, преко села Дренове, избије на комуникацију Нова Варош—Бистрица, а да 3. и 4. батаљон, из Дренове преко Златара и села Дражевића, избије ка Новој Вароши.

113 Зборник, том III, књ. 7, док. 312, стр. 686 (Извештај штаба 37. дивизије од 22. јуна 1944 штабу 2. корпуса о војно-политичкој ситуацији на сектору дивизије).

114 Зборник, том I, књ. 16, док. 217, стр. 593 (Извештај штаба 37. дивизије о борбама од 9. до 15. јуна 1944).

»Кома-дир 3. чете 3. батаљона 8 црногорске бригаде друг Раде Вујичић, који је у борби "а положајима Думља 'ско Брдо—Ковачевац—Скокуће, дана 22. јуна т. г. убио непријатељског пушкомитраљесца и запленио пушкомитраљез... смртно ранио Немца који је носио пушкомитраљез 'шарац'...

Водник Василије Вукса 'овић такође се истакао у овој борби на истим положајима у бацању бомб на непријатеља и вршењу јуриша... нанијевши му неколико жртава.

Борац 3. чете 3. батаљона 8 црногорске бригаде Петар Пижурица... истакао се својом храброшћу у борбама на дан 19. јуна т. г. на положајима Скокућа...

Доуг Војин Мићуновић... са бомбом у јуришу на непријатеља 22. јуна нанео му је велике жотве...

Друг водник из 3. санџачке бригаде Хасан Мусабеговић, на дан 17. јуна т. г. у бооби "а Михајловици успео је да под кишом непријатељских куршума уђе у камион, да га упали и превезе V мртви угао. У камиону је било преко 10.000 метака».

Трећи и 4. батаљон су у току ноћи избили пред Нову Варош и око 6.00 часова одмах из покрета напали четничке положаје. Оба батаљона су имала око 140 бораца наоружаних, поред осталог, са 11 пушкомитраљеза, 2 тешка митраљеза (нису имали довољно муниције). Град је бранило око 350 четника под командом Вука Калаитовића. Били су добро наоружани и утврђени у бункерима које су Италијани изградили још 1941. године.

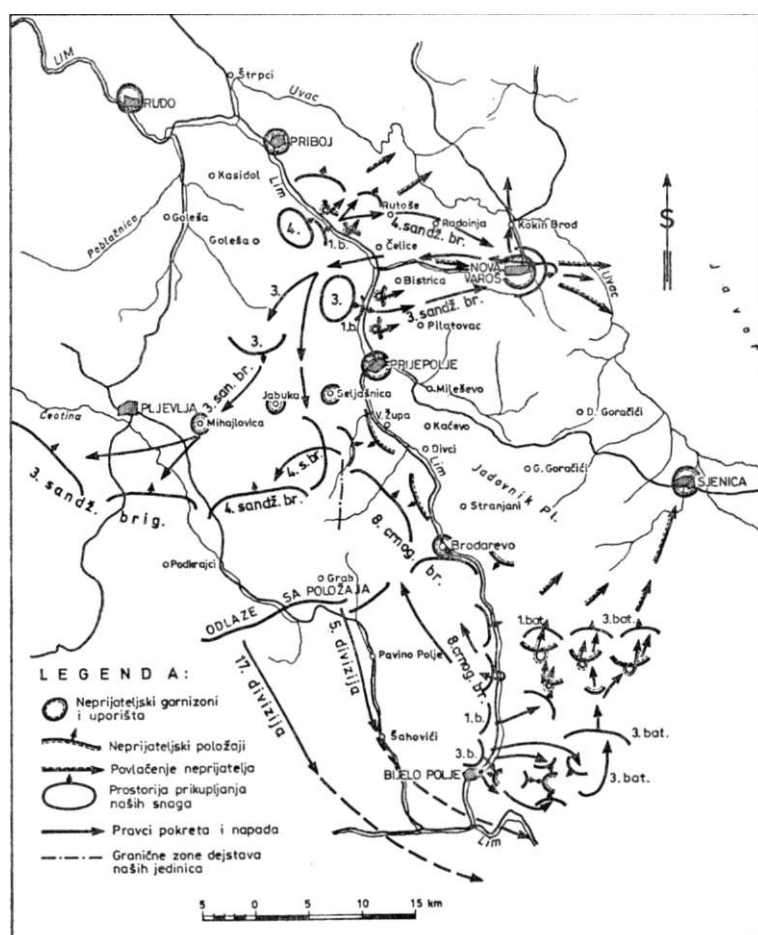
Четврти батаљон је у брзом налету ликвидирао непријатељево упориште на Свијетњаку и тако продро у центар града. После оштре борбе у самом граду четници су употребили све расположиве снаге (рачунајући и спољна обезбеђења града) и извршили обухватни противнапад на 4. батаљон који је био принуђен да се повуче према Златару. Трећи батаљон се после оштре борбе на Одиној стени такође повукао према Златару. Међутим, када су четници обавештени о наступању 4. санџачке бригаде из правца Радоиње, повукли су се из Нове Вароши у коју су сутрадан, 5. јула, ушли батаљони 3. и 4. бригаде.

Борба је била тешка. Четници су имали 12 погинулих, међу којима је био и начелник штаба четничке бригаде Борислав Мирковић, и 22 рањена, док су губици батаљона 3. бригаде били: 1 погинули и 9 рањених.¹¹⁵

У исто време када су Лим прелазили батаљони 3. бригаде, реку је код села Калафатовића и Читлука прешла и 4. санџачка бригада. Четници су том приликом на самој обали Лима покушали да пруже отпор из старих италијанских бункера, али су после кратке борбе били потиснути са реке. Четничке јединице, изненађене јаком ватром, одступале су ка Прибојској Бањи. Батаљони 4. бригаде нису им дозвољавали евентуално консолидовање одбране на узастопним положајима, јер су одмах након преласка на десну обалу Лима наставили да их енергично гоне. Део четника се повукао у Прибој, део ка селу Кратову и Рутошима, део ка Новој Вароши. Када су 5. јула и њу напустили, четници су се повукли на линију село Дрмановићи—село Вилови—се-

93 Зборник, том I, књ. 16, док. 190, стр. 529—530.

ло Акмачићи. Међутим, ии тамо нису остали на миру. Сутрадан су 1. батаљон 3. пролетерске бригаде и 2. и 4. батаљон 4. санџачке бригаде наставили да их гоне преко Дрмановића и Радијевића. Потиснули су их чак на десну обалу Увца. У исто време 1. батаљон 4. бригаде очистио је од четника Вилове и Акмачиће.

Први прелазак дивизије на десну обалу Лима

У тим борбама погинуло је 18 непријатељевих војника, а 6 је било заробљено.¹¹⁶

Док су те две бригаде прогониле четничке снаге на просторији између Лима и Увца, на левој обали Лима остали су 2. батаљон 3. пролетерске и 3. батаљон 4. санџачке бригаде као посебна група под командом заменика команданта 3. пролетерске бригаде Данила Јакуовића. Њихов задатак је био да врше сталан притисак на гарнизоне у Пријепољу и Прибоју и да држе под ударом комуникацију између та два града. Тако је 5. јула 3. батаљон, на комуникацији Прибој—Бистрица, напао два немачка тенка и један од њих оштетио, а други принудио да се врати у Прибој.¹¹⁷

На прелазима преко Лима и дуж његове десне обале бригаде су морале савлађивати непријатељске снаге које су биле неупоредиво бројније од њих. Истина, борбени морал им је био веома слаб. У то време испред те две бригаде, на десној обали Лима, од Рудог до Прибоја налазило се око 2.000 наоружаних четника, недићеваца, љотићеваца, припадника муслиманске милиције и Немаца.

Наше бригаде (две бригаде по три батаљона) бројале су између 600 и 700 добро наоружаних бораца. Муниције су имали мало, али су то надокнађивали високим моралом, пожртвовањем, умешношћу у енергичним налетима, што је најчешће збуњивало непријатеље, нарочито немачке сателите.

После завршетка тог брзог маневра 3. пролетерска бригада се 6. јула вратила на леву обалу Лима, на просторију Шербетовац—Бабине—Тоци. Истог дана 4. санџачка бригада такође је прешла на леву обалу Лима код села Кучина и разместила се у селу Забрдни Тоци.

¹¹⁶ Зборник, том I, књ. 16, док. 216, стр. 591—592.

¹¹⁷ Исто.

Брзи налети 3 и 4. бригаде и њихови прелази преко Лима повољно су утицали на стачовиштво у овим рејонима, које је иначе било од почетка устака уз НОП. Људе из тог краја у цркви је завио четнички терор. Многи су били очевици злочина које су четници починили над партизанским породицама "с мртвим зеоима НОП-а у току лета и јесени 1943. Четници су поклали многе невинне људе и жене, а само у једном дану заклали су 11 људи из села Бистрице и Дражевића

Бригаде су се брзо вратиле на леву обалу Лима, јер је испријатељ из гарнизона Пријепоље, користећи одсуство тих двеју бригада, напао на остале делове 37. дивизије који су остали на левој обали. (Иначе, дивизија је била развучена на фронту од око 80 километара, од Михајловице и Прибоја до Радијевића, Вилова и Кокина Брода).

У међувремену, 37. дивизија је од штаба 2. корпуса добила нов задатак: да смени 5. крајишку дивизију на просторији јужно од комуникације Пљевља—Пријепоље.

С тим у вези, 3. пролетерска бригада, ноћу између 9. и 10. јула, преко комуникације Пљевља—Пријепоље пребацила се на положаје јужно од Пљеваља. Одатле је затворила правце Пљевља—Вруља и Пљевља—Косаница и на тим положајима заменила 4. крајишку бригаду.

Четврта санџачка бригада је добила задатак да смени 10. крајишку бригаду. Она је 7. јула око 15.00 часова извршила покрет из села Забрдњи Тоци ка комуникацији Пљевља—Пријепоље и прешла је на одсеку између упоришта Јабуке и Михајловице. Четврта бригада је затворила правце који воде од упоришта Јабука ка Каменој гори, Михајловици и Вуковом брду, а својим левим крилом је контролисала комуникацију Пљевља—Вруља и одржавала на том крилу везу са 3. пролетерском бригадом.¹¹⁸ Десно ка Лиму и Пријепољу држала је везу са 8. црногорском бригадом која је сменила 1. крајишку бригаду на линији Бродарево—Крушево—Скокуће.

Бригаде 37. дивизије остале су на тим положајима до 20. јула 1944, када је стигла 1. пролетерска дивизија.

Тако се од 9. јуна до 20. јула 37. дивизија борила против непријатеља на просторији с десне и леве обале реке Лима. Ту су били Немци, Бугари, недићевци, четници и муслиманска милиција. Јачина им се мењала, а кретала се између 6.500 и 7.000 људи.

Трећа и 4. бригада су применом честих маневара више пута постизале изненађења и наносиле непријате-

135 Зборник, том I, кн>. 16, док. 223, стр. 631.

љу осетне губитке. У борбама вођеним 9. јуна до 15. јула 1944. 3. и 4. бригада нанеле су непријатељу приближно ове губитке: око 200 погинулих и 276 рањених. Од ратног материјала непријатељу је уништено: 1 тенк, 6 камиона, 1 путничка кола, 1 мотоцикл и 13 гумених чамаца. Заплењена су 2 тешка митраљеза, 1 пушкомитраљез, 40 хиљада метака и доста остале опреме.

Губици 37. дивизије у поменутом периоду износили су: 49 погинулих, 118 рањених и 32 нестала.¹¹⁹

Двадесетог јула 37. дивизија се поново пребацила северно од комуникације Пријепоље—Пљевља. С тим у вези 3. бригада се између 20. и 21. јула вратила из села Обарда на просторију Голеша—Врбово—Обарде—Зарвине—Адровићи. Четврта санџачка бригада је прешла комуникацију и поново се нашла на просторији северно од комуникације Пријепоље—Пљевља и посела положаје на линији Брашанско брдо—село Бурашићи—село Забрдњи Тоци.¹²⁰ Осма црногорска бригада је остала на истим положајима (Бродарево—Крушево—Скокуће) и под командом 1. пролетерске дивизије.

У првој половини јула 1944. 5. крајишка дивизија је ушла у састав 1. оперативне групе дивизија (2. пролетерска, 5. крајишка и 17. дивизија) која се припремала за дејства ка Србији. Било је нужно да се 37. дивизија помери ка северу да би се на тај начин обезбедио не-сметан покрет групи дивизија у Србију. Јер, на просторији, северно од комуникације Пријепоље—Пљевља, после одласка 3. пролетерске и 4. санџачке бригаде није било наших јединица, па су четници настојали да ту просторију ставе под своју контролу и да са ње дејствују у позадину нашим дивизијама кад крену ка Србији.

Трећа пролетерска бригада је — наступајући просторијом између Лима, Побјеника, Голеша, Бучја и Рудог — водила борбе против јаких четничких снага (окупљених из Србије, Санџака и источне Босне). Ове снаге су настојале да на сваки начин спрече јединице 37. дивизије да се одрже на том терену. Зато

¹¹⁹ Зборник, том I, књ. 16, док. 217, стр. 593.

¹²⁰ Исто, док. 218, стр. 596—598.

су око 800 четника (Качарска и Колубарска бригада и 2. милешевски корпус) 26. јула прешли на леву обалу Лима и одмах напали положаје 1. батаљона 3. бригаде у рејону Голеша. Упркос томе што су непријатељеве снаге биле знатно бројније, 1. батаљон је успео да се одржи на положајима у току читавог дана. У току ноћи батаљон је, заједно са још два батаљона 3. бригаде, напао непријатеља и потиснуо га ка Прибоју и Рудом. Непријатељ се у току одступања задржао на положајима Саставци—Устибар—Мокронози—Осовник, где су му стигла појачања. Тада је ту, у редовима четника било око 1.500 људи (имали су 6 тешких митраљеза, 11 пушкомитраљеза и више лаких бацача). Сва четири батаљона 3. пролетерске бригаде (око 600 бораца) извршила су напад на ту четничку групацију (наши батаљони су од наоружања имали 40 пушкомитраљеза, 6 тешких митраљеза, 2 тешка и 10 лаких бацача). Напад је почео 27. јула у 21.00 час у два правца: Првим Црнуговићи—Састави—Устибар—Рудо и другим (десним) Осовник—Лим. Задатак леве колоне био је да брзо потисне непријатеља и да га набаци на заседу једне чете 1. батаљона која је претходно постављена на комуникацији Рудо—Пљевља. Међутим, непријатељ је пружио врло слаб отпор и пред зору 28. јула у паници се повукао преко Лима. У тој борби имао је 6 мртвих, 22 рањена, а 1 четник је¹²¹ био заробљен. Трећа бригада није имала губитака.

Упоредо са 3. пролетерском дејствовала је и 4. санџачка бригада на северној страни од комуникације Пријепоље—Пљевља. Најпре су удружене непријатељеве снаге (око 1.000 Немаца, четника и муслиманске милиције) 22. јула 1944. године око 10.30 часова, после јаке артиљеријске припреме и уз садејство тенкова — напали положаје 1. батаљона. Батаљон се одржао на положајима све до 18.00 часова када је био принуђен да се повуче са Брашанског брда. Непријатељ није наставио продирање, већ је приступио уређењу положаја за одбрану. Око 19.00 часова 1. и 3. батаљон су извршили енергичан напад на непријатеља који се ту утврђивао.

121 Зборник, том I, књ. 16, док. 224, 229, стр. 612—623.

Изненађен овим нападом непријатељ се, трпећи велике губитке, повлачио ка упоришту у Јабуци и селу Сељашници. Двадесет и четвртог јула, у 08.00 часова, непријатељ је предузео нови напад двома колонама: једном из правца Михајловице и од упоришта Јабукe ка Горњим и Доњим Бабинама; а другом из Сељашнице и Пријепоља, преко села Барица ка Брашанском брду. Пошто је код села Барица угрозио бок бригаде, непријатељ је успео да до 11.00 часова заузме Брашанско брдо. И овај напад¹²² је подржан артиљеријском ватром и тенковима.

У току ноћи између 24. и 25. јула 4. бригада је у садејству са 3. батаљоном 3. пролетерске бригаде извршила енергичан противнапад на положаје непријатеља на Бабинама и на Брашанском брду. Трећи батаљон 3. бригаде нападао је од Адровића ка Михајловици. Други батаљон 4. бригаде изводио је демонстративан напад из правца села Врбова ка Горњим и Доњим Бабинама с циљем да веже непријатељеве снаге. Главне снаге (1. и 3. батаљон 4. санџачке бригаде) нападале су од села Шербетовца и села Досудовића ка Барицама, а помоћне ка Брашанском брду. Међутим, непријатељ је, падом мрака, повукао све своје снаге из Барица ка Брашанском брду. Тако су наша два батаљона изгубила доста времена у трагању за непријатељем, па је напад на Брашанско брдо изведен пуна два часа касније (почео је у 02.00 часова 25. јула 1944). Стицајем свих тих околности и баш зато што су главне снаге ова два батаљона касниле — оне су се нашле бочно у односу на непријатељеве положаје на Брашанском брду. Тако се непријатељ нашао у врло тешком положају и узалудно покушавао да поправи своју ситуацију. Након тога непријатељ је у 08.00 часова почео да се повлачи, и то већим делом ка Сељашници и Пријепољу, а мањим (и тенковима) ка упоришту у Јабуци и Михајловици. У току противнапада наших јединица непријатељ је претрпео губитке: 19 погинулих и око 20 рањених.

За то време 4. батаљон 4. бригаде успешно је ометао саобраћај непријатељу на комуникацији Пријепо-

¹²² Зборник. том I, књ. 16, док 219, стр. 598.

ље—Прибој код села Избичања иа самој обали Лима. Да би себи обезбедили саобраћај, око 400 Немаца и четника напали су на положаје тог батаљона, рано изјутра 26. јула. До 08.00 часова успели су да га потисну ка Вису. Зато је на тај правац одмах упућен 3. батаљон који је, заједно са 4. батаљоном, извршио енергичан противнапад. Око 19.00 часова непријатељ је био протеран ка Пријепољу, којом приликом је петорица његових војника погинуло.

После тих успеха наших јединица настало је четвородневно затишје на положајима 4. бригаде. То је искоришћено за одмор и припреме за даље акције и за политички рад у батаљонима и на терену.

За време тих борби на десном крилу 4. бригаде налазила се 3. пролетерска бригада. Оне су држале чврсту међусобну везу, а у извесним ситуацијама и непосредно садејствовале.

Штаб 37. дивизије наредио је 30. јула 1944. да се 3. пролетерска и 4. санџачка бригада пребаце на десну обалу Лима и нападну непријатеља у Прибоју и Рудом. (Тих дана на сектору Рудо—Прибојска Бања било је концентрисано око 2.000 четника. Углавном су били распоређени у три групе: најјача у Прибојској Бањи, друга у околини Штрбаца и трећа у рејону Рудог.¹⁻³

У ноћи између 30. и 31. јула 1944. 3. пролетерска бригада је прешла Лим код Добриловине, ликвидирала четничке снаге у рејону Прибојске Бање, Црног врха и Лесковца и заузела манастир Бању, а затим и Прибој. После тога наставила је гоњење четничких јединица које су се повлачиле делом преко реке Увца, а делом преко Кратова и Бутоша ка Новој Вароши и Кокином Броду. Истог дана бригада је стигла на просторију Челице—Брезна—Бања, организовала извиђање и затворила правце Пријепоље—Прибој, Нова Варош—Прибој и Драглица—Прибој.

Према истом наређењу од 30. јула 1944, 4. санџачка бригада је послала у напад на четничке положаје на десној обали Лима, у рејон Кратовске реке своја два батаљона, да би се тако осигурао десни бок 3. бригаде

123 Зборник, том I, тсњ. 16, док. 224, стр. 612—614.

Поновни прелазак дивизије преко Лима

при нападу на Прибојску Бању и Прибој. Ова два батаљона су имала задатак да пређу на десну страну Лима код села Друглића и да се одмах, након разбијања четника у датом рејону, преко Челица врате на леву обалу, у рејон села Маржићи. За време извршавања тог задатка и форсирања Лима на десној обали прелаз је бранила Златиборска четничка бригада чији су борбеност и морал били веома слаби, па су наши батаљони релативно лако прешли реку.¹²⁴ Четници су без јачег отпора одступили. Не чекајући наше батаљоне, напустили су и другу линију одбране у висини Кратовске реке и села Челица. Тако су батаљони у 24.00 часова ушли у село Кратово. После разбијања четника на овом правцу батаљони су се 31. јула у 08.00 часова вратили на леву обалу Лима, у састав бригаде.

Следећи задатак 4. бригаде био је напад и ликвидирање непријатеља у упоришту Рудо. Напад је извршила цела бригада у две колоне. Десна колона (3. и 4. батаљон) имала је задатак да пређе Лим газом код села Миоча, да продужи наступање и да, у садејству с левокрилном колоном, ликвидира непријатеља у Рудом. При преласку реке ова колона је имала мањи сукоб са четницима који су били брзо разбијени. Левокрилна колона (1. и 2. батаљон) имала је исти задатак, с тим што је прешла Лим газом код старог моста. Морала је да рашчисти свој пут до прелаза, те је напала и разбила Чајничку четничку бригаду и тако обезбедила позадину батаљона за време напада на Рудо. На самом газу сукобила се са четницима код села Северина. После кратке и врло оштре борбе четници су били поражени.

Обе колоне су почеле да прелазе преко Лима у 23.00 часова. После прелаза бригада је енергичним и брзим налетом разбила деморалисане четничке групе. Непосредан напад на Рудо извршили су 1, 2. и 4. батаљон, док је 3. батаљон обезбеђивао позадину батаљона који су нападали.¹²⁵ Рудо је било ослобођено 1. августа 1944. у 01.00 часова.

124 Исто, док. 226, стр. 617, Архив ВИИ, к. 142, бр. рег. 4/2.

125 Исто.

За време извођења тог напада 4. санџачка бригада је разбила четири четничке бригаде (Вишеградску, »5. октобар«, Чајничку и Сребреничку). У борби за Рудо погинуло је 7 четника, њих петорица су били рањени, а 8 их је заробљено.

После ослобођења Рудог 4. санџачка бригада је посела просторију село Рабреновац—Црни врх—село Рача, чиме се обезбедила од Вишеграда и затворила правац ка Рудом и Прибоју и од Јабланице ка Прибоју.

Трећа пролетерска бригада се, после ослобођења Прибоја, пребацила на просторију село Челице—село Брезна—Прибојска Бања и затворила правац од Пријепоља ка Прибоју и од Нове Вароши ка Прибоју.¹²⁶

У међувремену јаке непријатељеве снаге (између 25.000 и 30.000 војника — Немаца, албанских квислинга, муслиманске милиције и четника) нападали су положаје 3. дивизије на сектору Андријевица—Беране. У овим тешким борбама она је прибегла одступном маршу на дубини од преко 100 километара, примењујући задржавајућу одбрану и избегавајући ударце непријатеља, а затим, у садејству са 1. и 12. корпусом разбила непријатеља у области Дурмитора, па се, потом, преко Крнова и Роваца, убацила у позадину непријатеља, ка долима Таре и Лима.¹²⁷

Пошто је непријатељ разбијен на десној обали Лима, од Бистрице до Рудог, он се повукао углавном у два правца: ка Новој Вароши и на десну обалу Увца, ка Бијелим брдима.

У вези с тим, 3. и 4. бригади 37. дивизије предстојали су нови задаци: гоњење разбијених и деморалиса-

¹²⁶ Исто, док. 228, стр. 621.

У интезивним борбама од 26. јула до 5. августа 1944. 37. дивизија (без 8. бригаде) наела је непријатељу велике губитке: 81 погинули, 87 рањених, 27 заробљених. Заплењено су: 1 лаки бацач, 3 митраљеза, 2 пушкомитраљеза, 30 пушака, неколико хиљада метака, више бацачке муниције, 20 коња, доста санитетског материјала, неколико пиштоља и знатне количине другог ратног материјала. У исто време губици 3. и 4. бригаде 37. дивизије износили су: 6 погинулих и 27 рањених.

¹²⁷ Р. Вукановић: »Ратни пут Треће дивизије«, стр. 332; Ослободилачки рат народа Југославије, књ. 2, стр. 257—259.

них четничких јединица. Зато је требало да што пре избију на просторију Радијевићи—Кокин Брод—Радојиља. Штаб 37. дивизије је 3. августа наредио бригадама да даље гоне четнике. Трећа пролетерска бригада је добила задатак да се са просторије Челице—Брезна—Прибојска Бања што пре (правцем Китоња—Дражевићи—Комарани—Вилови) пребаци до непријатељевих положаја и да рано изјутра 4. августа 1944. изврши обухватни напад на непријатеља на просторији Комарани—Вилови—Акмачићи, где се био задржао четнички корпус којим је командовао Вук Калаитовић (500 четника).¹²⁸

Три батаљона 3. бригаде (1, 2. и 4 — око 380 бораца) у жестокој борби, која је вођена 4. августа, присилили су четнички корпус да се око 09.30 часова повуче на десну обалу Увца, у село Штитково. Тридесет четника је погинуло, 50 рањено, 3 заробљена, а само 3 борца наше бригаде била су рањена.¹²⁹ Заплењени су 1 пушкотрица, нешто муниције, 3 товарна коња, нешто остале опреме и хране.

Четврта санџачка бригада је извршила покрет ка просторији северно од комуникације Кокин Брод—Нова Варош.¹³⁰ Крећући се правцем село Јелача—село Кратово—село Брезна—село Рутоше—село Радоиња, чистила је терен од четничких деморалисаних група. Пошто је стигла на одредиште, бригада је посела положаје село Гобате—Радоиња—Кокин Брод. Испред положаја бригаде налазили су се положаји немачких и четничких јединица, које су браниле комуникацију Ужице—Нова Варош—Бистрица и своје упориште у Новој Вароши.

Дакле, 3. и 4. бригада су покривале просторију од Рудог до Нове Вароши, просторију која је по фронту износила више од 20 километара, а по дубини око 60 километара, а на којој су се налазиле бројне непријатељеве снаге.

После успешног разбијања четничких јединица на десној обали Лима дејства 3. пролетерске и 4. санџач-

128 Зборник, том I, кн>. 16, док. 227, стр. 618.

129 Исто, док. 230, стр. 226—227.

130 Операцијски дневник 4. санџачке бригаде.

ке бригаде била су усмерена ка Златибору. Та дејства бригада 37. дивизије била су синхронизована са дејствима 3. ударне дивизије и са дејствима осталих јединица 2. ударног корпуса (у одбрани слободне територије Санџака и Црне Горе). Тридесет и седма дивизија подржавала је оперативну групу дивизија која је, са сектора Берана и Андријевице, од 28. јула продирала ка Копаонику и даље у источну Србију. Она је такође подржавала оне јединице које су се из источне Босне кретале ка Санџаку (1. пролетерска, 6. пролетерска дивизија и 12. корпус) и даље ка Србији. Тако је део слободне територије Санџака и Црне Горе био операцијска основица за наше јединице које су биле оријентисане за дејства ка Србији. Својим дејствима 37. дивизија је посредно или непосредно стварала услове поменутих јединицама да лакше и брже остварују своје задатке.¹³¹

Након преласка Увца 3. пролетерска бригада је 8. августа напала групу од око 1000 четника и очистила села Штитково и Божетиће, Трудово и планину Чемерницу од разбијених, деморалисаних четника који су бежали према Ивањици и Сјеници. Они четници који су били насилно мобилисани враћали су се својим кућама, а мањи део њих је наставио са четничким старешинама. Гонећи четнике, 3. бригада је продрла на просторију Љубића и Златибора, где је такође разбила јаке четничке јединице које су пристигле из Србије. Ту је водила оштре борбе и против бугарских окупаторских трупа. На Боровој глави 1. и 4. батаљон су између 11. и 12. августа сломили јак отпор Златиборске и Рудничке четничке бригаде, нанели им велике губитке и после неколико узастопних јуриша одбацили их према Чајетини.¹³²

131 »Заврш"е операције за ослобођење Југославије«, стр. 20—58. У то време немачка команда предузима и офанзивне операције против пет српских дивизија на подручју Бабичке горе, Козјака, Озрена, Топлице и Јабланице. Циљ те операције је био да се одрже слободне комуникације и спречи спајање оперативне групе дивизија са српским дивизијама. Упркос жестоком отпору те снаге су се спојиле и прешле у противнапад и ослободиле територију јужне Србије, на левој обали Мораве, до Крушевца.

132 Зборник, том I, књ. 16, док. 228, 230 и 232.

На поседнутим положајима, после заузимања Рудог 1. августа 1944. и чишћења терена у рејону села Гобате, села Радоиња, Кокин Брода — 4. бригада се задржала уз комуникацију Ужице—Нова Варош—Бистрица—Прибој и Бистрица—Пријепоље да би непријатељу спречавала саобраћај. Непријатељ је предузео све што је могао да потисне 4. бригаду са те комуникације и раскрснице код Бистрице, јер му је комуникација била потребна за пребацивање снага из Србије на поприште дурмиторске операције која је у то време била у замаху. Зато је пребацио око 1000 четника Златиборског корпуса (Златиборска, Рудничка, Ужичка и Рачанска бригада) на леву обалу Увца, ка селу Рутошима и Радоињи.¹³³ После преласка Увца четници су посели положаје дуж гребена који се протеже паралелно са реком на линији Црквине—село Бакина Бара—северно од села Рутоша, преко села Кратова, села Брезана—села Јелаче—села Лесковца и Црног врха. Били су спремни за напад на положаје 4. бригаде. Не сачекавши напад четника, штаб 4. бригаде је одлучио да њени 1. и 2. батаљон изврше напад на те четничке снаге 7. августа 1944. Батаљони су разбили четнике, потиснули их на десну обалу Увца при чему је 20 четника погинуло.

Током 7. и 8. августа 4. бригада се пребацила на десну обалу Увца и даље терала четнике ка селима Сјеништа и Негбини. Четници су се повлачили ка Бијелим брдима и Златибору. После те акције 4. бригада се поново вратила на леву обалу Увца и посела положаје на линији село Гобате—село Рутоше—Нова Варош—Кокин Брод.¹³⁴

Трећа пролетерска бригада се у току ноћи између 13. и 14. августа вратила са Златибора и Љубиша, преко Доброселице и Јабланице, у рејон Бијелих брда, Штрбаци и Рудог. Маршујући ка овој просторији, наишла је на јаче снаге босанских четника на Бијелим брдима, Јастрепцу, Вардима и Сировој гори. После жестоких окршаја разбила је четнике и натерала их у бекство према Вишеграду.

¹³³ Архив ВИИ, к. 142, бр. рег. 10'2 и к. 168, бр. рег. 12/1.

¹³⁴ Операцијски дневник 4. санџачке бригаде.

Услед тешке ситуације у којој се непријатељ нашао, он је у другом делу Санцака и у северном делу Црне Горе почео нову офанзиву на слободну територију. Штаб 2. корпуса је наредио 37. дивизији да се ноћу између 14. и 15. августа пребаци на леву обалу Лима и да дејствује на комуникацији Пљевља—Пријепоље (на комуникацији је тада био врло жив саобраћај, јер су Немци превозили своје јединице из Србије и ојачавали оне јединице које су изводиле офанзиву на слободну територију Црне Горе и Санцака).

Према наређењу штаба 37. дивизије од 13. августа 1944. 3. пролетерска бригада, чистећи терен од четника, дејствовала је ка Бијелим брдима, Штрпцима и Рудом. Истовремено, 4. санџачка бригада је кренула у сусрет 3. пролетерској бригади и ноћу између 13. и 14. августа ослободила Прибој. Тако је добро припремљеном акцијом и дејствима 3. и 4. санџачке бригаде поново ликвидиран непријатељ у ширем подручју доњих токова Увца и Лима, да би се 15. августа 1944. према наређењу штаба дивизије обе бригаде вратиле на леву обалу Лима, остављајући мање делове код Рудог и Прибоја.¹³⁵

После пребацивања на леву страну Лима 3. бригада се 15. августа разместила на просторији Градиберина—Касидол—Голеша—Добриловићи. Одатле је, сем дејстава на комуникацији Пљевља—Пријепоље, могла и да контролише комуникацију Прибој—Пријепоље и да затвара правац Пљевља—Рудо.

Четврта бригада је посела положаје на левој обали Лима: село Забрдњи Тоци—Тоци—Џурово—Маржићи.

Сврха маневра и дејстава 37. дивизије, као и 3. дивизије и осталих јединица 2. корпуса у другој половини августа била је да се јединицама које су се из Босне кретале у правцу западног Санцака и даље ка Србији обезбеди пребацивање на десну страну Лима и Увца и покрет ка Србији. За Немце је комуникација Ужице—Бела Река—Кокин Брод—Нова Варош била од изванредног значаја. Да би обезбедили несметан саобраћај тим путем, Немци су 21. августа на раскрсницу путева Нова Варош—Прибој—Пријепоље упутили једну своју

¹³⁵ Зборник, том I, кн>. 16, док. 223, стр. 631.

јединицу која је, између осталог, имала 7 тенкова и 50 камиона. Када је ова јединица стигла на раскрсницу — у село Бистрицу, прешла је одмах у напад и потискивала наше остављене делове на десној обали Лима. И поред свега непријатељ није успео да спречи 1. пролетерску дивизију да истог дана (21. августа) пређе на десну обалу Лима код Прибојске Бање, као ни 37. дивизију да такође пређе на десну обалу Лима, 22. августа, између Прибоја и Бистрице.

Тих дана у село Голеше стигла је и 8. црногорска бригада и поново ушла у састав 37. дивизије (она је од средине јула до 20. августа била под командом 3. ударне и 1. пролетерске дивизије).

У селу Голешима је 22. августа 1944. формирана 5. санџачка народноослободилачка ударна бригада.¹³⁶ Тада је 37. ударна дивизија у свом саставу имала четири бригаде (3, 4, 5. и 8), али само до 6. септембра 1944, када је 8. црногорска ушла у формацијски састав 1. пролетерске дивизије.

После шесте и седме непријатељеве офанзиве, које су делимично вођене и на територији Санџака, народ је стоички подносио сва зла и невоље што су му наносили окупатори и његови сателити. После ових офанзива многи људи из Санџака добровољно су помагали НОП, ступали у јединице НОВЈ и слали у њих своје синове и кћери. Када је 22. августа 1944. формирана 5. ударна санџачка бригада у Прибојским Голешима, сем бораца који су раније били у Бјелопољском и Пљеваљском НОП одреду, у њене редове су ушли многи нови борци из прибојског и пријепољског среза. Укупно бројно стање бригаде било је 517 бораца, сврстаних у четири батаљона, пратећи вод, бригадни санитет и бригадну интендантуру.

Њен први штаб сачињавали су: командант Данило Јауковић (а од октобра 1944, после рањавања Јауковића, командант је био Бошко Шкрбовић); политички комесар Живко Џувер (а од новембра 1944. Душан Томовић); помоћник политичког комесара Јосиф Струњаш; заменик команданта Вукосав Бушковић; интен-

136 Архив народноослободилачког рата, к. 1255, бр. рег. 1 ф 16.

дант бригаде Владимир Босовић (а од новембра 1944. Слободан Грбовић); референт санитета Радојка Остојић.

Штаб 1. батаљона: командант Павле Буковић; политички комесар Милош Павићевић; помоћник политичког комесара Васо Младеновић (а од септембра 1944. Рајко Дедеић); заменик команданта Владо Ивановић; интендант батаљона Милоица Зечевић; референт санитета Мира Цвијетић.

Штаб 2. батаљона: командант Обрад Боковић Чеперац; политички комесар Иван Добрашиновић; помоћник политичког комесара Обрад Драгаш; заменик команданта Саво Тробоњача; референт санитета Марија Жижић.

Штаб 3. батаљона: командант Раденко Клајевић; политички комесар Богдан Гледовић; помоћник политичког комесара Дико Пејатовић; заменик команданта Љубомир Пејовић; интендант батаљона Саво Вучинић; референт санитета Вера Ивовић.

Штаб 4. батаљона: командант Милун Дрчелић; политички комесар Симо Грбовић; помоћник политичког комесара Светозар Влаховић Буљо; заменик команданта Војин Крстајић; интендант батаљона Новица Видакковић.

Штаб 5. батаљона: командант Љубомир Пејовић; политички комесар Новак Вучинић. (Пети батаљон формиран је крајем децембра 1944. године).

Бројно стање бригаде остало је онако како је било при формирању све до друге половине децембра 1944, када је имала 2.500, а крајем рата 3.000 бораца.

Командни и политички кадар за нову, 5. санџачку бригаду приликом формирања регрутован је из 3. бригаде, а делимично и из 4. санџачке. У погледу националног састава бригаду је сачињавала српска, црногорска и муслиманска омладина.

Пошто многи њени борци нису имали никаквог борбеног искуства, бригада је након формирања, у саставу 37. дивизије, пребачена на десну страну Лима, у село Радоињу, где су њени борци неко време изводили војну обуку и политичке припреме. То је било у јеку интензивних борби које је 37. дивизија водила на том терену.

Нова бригада је, поред обуке, имала одређене задатке: затварање и извиђање одређених праваца, чиме је допуњавана војна и политичка обука младих бораца.

Иако млада јединица, бригада је заједно са 3. и 4. бригадом на ширем простору који је 37. дивизија покривала у Санцаку у југозападном делу Србије и источне Босне водила успешне борбе и нанела непријатељу озбиљне губитке, нарочито када се повлачио из наше земље.

*

Према својим стратегијским циљевима и замислима за коначно ослобођење земље, Врховни штаб током јула и августа 1944. преноси тежиште борби у источне делове Југославије. Већ у јуну 1944. године 2, 3. и 12. корпус НОВЈ контролисали су територију на левим обалама Лима и Дрине, Прва оперативна група дивизија (2, 5. и 17) 28. јула била је у продору према Копаонику, у источну Србију. У исто време 1. пролетерски корпус је био у покрету из западне Босне ка Санцаку. Током јула 1944. било је завршено груписање снага НОВЈ и на овом правцу за продор у Србију.

Прва пролетерска дивизија је ноћу између 20. и 21. августа 1944. прешла Лим код Прибојске Бање и, настављајући покрет правцем Кратово—Брезна—Рутоше—Радоиња—Доброселица, ломила четнички отпор. Она је 23. августа избила испред Палисада, где су били положаји 24. бугарске дивизије.

Тридесетог августа 1944. и 6. личка пролетерска дивизија је прешла Лим, такође код Прибојске Бање. Продужила је покрет, избила на Златибор и ушла у састав 1. пролетерског корпуса. Све покрете јединица НОВЈ и њихово груписање у периоду јул—август 1944. немачка команда за југоисток помно је пратила. Уочивши опасност која је запретила немачким и квислиншким снагама у Србији, она је одлучила да предузме више офанзивних акција у Србији, Црној Гори, Санцаку и источној Босни.¹³⁷

¹³⁷ Завршне операције за ослобођење Југославије, стр. 20—28 и Војна енциклопедија, књ. 2, стр. 670.

Офанзивна дејства НОВЈ у свим деловима Југославије и оловином 1944, нарочито у правцу Србије, и приближавање Црвене армије Балкану утицало је да Румунија и Бугарска ускоро доживе слом као чланице сила Осовине. Стратегијски значај Србије постајао је све већи. У вези с тим збивањима немачка команда за југоисток донела је одлуку да 10. јула 1944. предузме офанзивне акције против наших јединица које су биле на планини Јастрепцу у топличком крају и против других снага НОВЈ у Србији.

У исто време и немачки 5. СС армијски брдски корпус почео је офанзиву делом својих снага на слободну територију Црне Горе. Ову операцију су Немци назвали »Бгаи1\$ап\$ег«. Изводшш су је из рејона Плав—Чакор—Лешница, а циљ им је био да брзим продором заузму Андријевицу и Берање и да разбију оперативну групу дивизија. (У исто време напад је вршен и на 3. и 12. корпус у источној Босни).

У току борби наша 3. ударна дивизија потпуно је сломила немачку офанзиву на том правцу, разбила 21. СС дивизију »Скендербег«. Оперативна група дивизија (2, 5. и 17) већ је била прешла реку Ибар и наставила продор преко Копаоника у правцу Трстеника, Крушевца, Куршумлије и Прокупља са циљем да се споји са српским дивизијама.

После неуспеха у ове две операције Немци су крајем јула регруписали своје снаге и припремали се за последње веће офанзивне операције које су назвали »Оператион Рибецал« (у нас познату као дурмиторску операцију).

Продор наших јединица у Србију, појачана дејства у источној Србији и жестоке борбе 1, 2, 3. и 12. корпуса НОВЈ у источној Босни, Црној Гори и Санцаку довели су Немце у врло тешку ситуацију. У овим околностима немачки командант за југоисток дао је задатак команданту немачке 2. оклопне армије да спречи упад 1. и 12. корпуса у Србију. Ту операцију је припремала команда 5. СС армијског корпуса. У њој су Немци ангажовали следеће снаге: 7. СС дивизију, 13. СС дивизију, 396. легионарску дивизију, 1. брдску дивизију, 369. пук 181. дивизије, борбену групу »Бендел«, борбену групу »Стри-

пел«, легију »Кремпер«, једну пуковску брдску групу бугарске 24. дивизије, делове 5. полицијског моторизованог пука, 2. пук »Браиденбург«, 1. усташку бригаду, 8. и 9. посадну бригаду, четничке корпусе — Романијски, Озренски, Дрински, Херцеговачки, ЈТовћенски, Зетски и 4. јуришни корпус.

Напади немачких снага ка Црној Гори и Санцаку почели су 3. августа. Кренули су са кружне основице Пљевља—Пријепоље—Бијело Поље—Чакор—Подгорица—Даниловград—Никшић. Циљ Немаца је био да се 1. и 2. корпус НОВЈ концентричним дејствима потисну ка реци Пиви, реци Тари и планини Сињајевини и да их тамо униште.

Међутим, тој великој непријатељевој групацији одлучно су се супротставиле наше јединице у Црној Гори и Санцаку, затим 1, 3. и 12. корпус који су били дуж Дрине и на Пивској планини. И ова непријатељева офанзива је завршила неуспехом, чему је, сем јуначког одлучног отпора наших јединица, допринела и чињеница што су се јединице Црвене армије тада приближавале границама наше земље.

Након тих борби 12. корпус је, према одобрењу Врховног штаба, из рејона источно од Шавника кренуо ка Србији правцем Голија—Зеленгора—Лелија, Мљечник—село Стари Брод на Дрини.

После неуспеха у дурмиторској операцији непријатељ је прешао у дефанзивна дејства у Црној Гори, Херцеговини и Санцаку.

Пошто су наши корпуси кренули ка Србији, Немци су у источну Босну пребацили 7. СС дивизију, а 2. пук »Бранденбург« и 24. бугарску дивизију на Палисад.

У исто време Немци су водили офанзивне операције и против пет српских дивизија на подручју Бабичке горе, Козјака, Озрена, Топлице и Јабланице. Циљ им је био да обезбеде контролу на комуникацијама и да спрече спајање оперативне групе дивизија са српским дивизијама.

Упркос жестоком отпору непријатеља наше снаге су се ипак спојиле и ослободиле територију јужне Србије на левој обали Мораве до Крушевца.

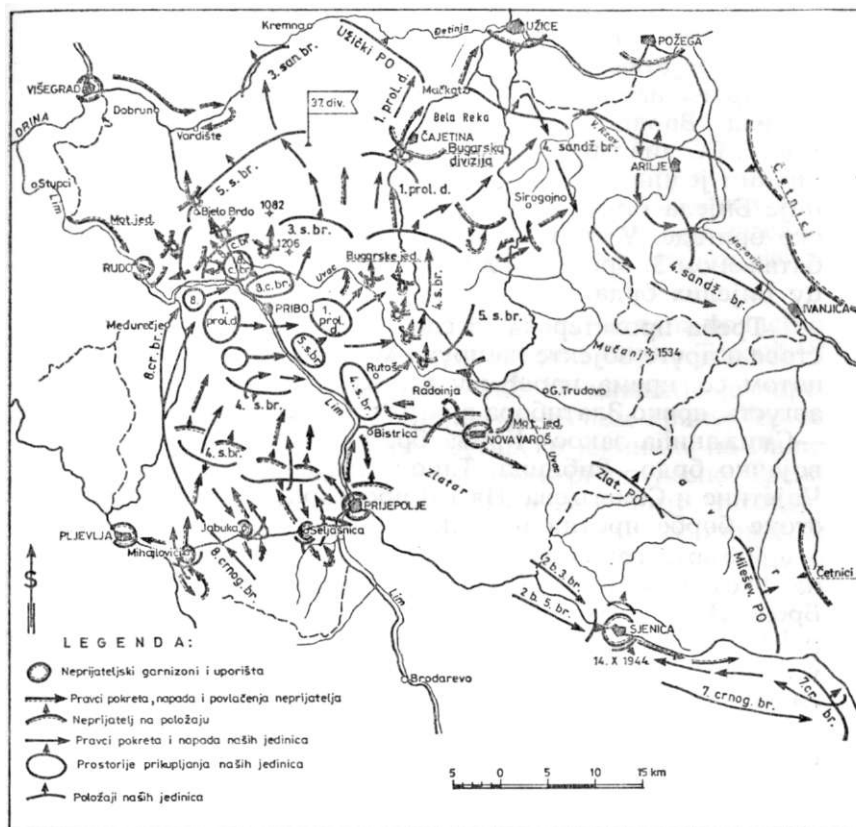
Пошто је 1. пролетерека дивизија ноћу између 20. и 21. августа прешла на десну обалу Лима и Увца и преко Златибора продирала ка Палисаду и Чајетини и пошто се 6. личка дивизија кретала из источне Босне ка прелазима на Лиму, а 12. корпус ка прелазима на Дрини — непријатељ је убрзано припремао своје снаге за офанзивна дејства против наших јединица које су биле на просторији Пријепоље—Нова Варош—Прибој—Рудо. С тим у вези 20. августа је у Нову Варош стигао и један немачки батаљон, ојачан артиљеријом, а у Бистрицу један батаљон и 6 тенкова. За ту офанзиву Немци су ангажовали и 14. пук 7. СС дивизије, 2. пук »Бранденбург« и бројне четничке снаге. Непријатељ је пре тога предузео све мере да се изведу одређени радови на оним деловима где су биле порушене комуникације Пријепоље—Прибој, Бистрица—Нова Варош, Ужице—Вишеград и Ужице—Кокин Брод—Нова Варош, како би се њима могле пребацивати његове јединице из правца Ужица.

У вези са задацима које су имале јединице НОВЈ на овом правцу, комплетна 37. дивизија (3, 4, 5. и 8. бригада) је 22. августа пребачена на десну обалу Лима, на одсеку између Бистрице и Прибоја. Одатле су бригаде наставиле дејства. Трећа пролетерска, после оштрих борби на положају Челице—Бистрица и разбијања непријатеља, продужила је ка северу и 22. августа разбила Златиборску четничку бригаду на положајима Цигла—Бијела брда.

Осма црногорска бригада је продрла у рејон село Штрпци—Бијела брда. Наредних дана 8. и 3. бригада су усмериле своја дејства ка комуникацији Вишеград—Ужице, где су стигле ноћу између 24. и 25. августа. Те две бригаде су имале задатак да затворе правац од Вишеграда ка Прибоју и да ометају непријатељу саобраћај између Вишеграда, Вардишта и Ужица.

Пета санџачка бригада је тих дана била у селу Радоићи на левој обали Увца, где је изводила обуку и припремала се за предстојећа дејства.

Четврта санџачка бригада је, након преласка на десну обалу Лима, била на положајима Китоња—Козо-

Трећи прелаз преко Лима и дејства дивизије до краја октобра 1944.

мор—Каменица—Вранеша. Затварала је правац од Би-стрице и Кокина Брода.

У том се распореду нашла 37. дивизија када је Врховни штаб поставио задатак 37. и 1. дивизији да, на просторији јужно од Западне Мораве, створе базу са које ће се предузети опште наступање јаких снага НОВЈ у Србију.

Тих је даиа 1. иролетерска дивизија водила тешке борбе против бугарских снага на прилазима Палисаду.

Непријатељ је на све начине настојао да спречи продирање наших јединица у правцу комуникације Вишеград—Вардиште—Ужице. С тим у вези ојачани батаљон 7. СС дивизије »Принц Еуген«, у садејству са четничким јединицама, наступао је 24. и 25. августа са линије Бијела Брда—Штрпци ка положајима 8. црногорске бригаде. У току 25. августа 8. бригада, ојачана 4. батаљоном 3. бригаде, одбацила је непријатеља у правцу Бијелих брда.

Трећа пролетерска је следеће ноћи порушила мостове и друге објекте на прузи Мокра Гора—Вардиште, потом се, према наређењу штаба 37. дивизије од 28. августа, преко Златибора вратила на положаје Чигота—Смиљанића закос—Крива бреза—Кобиља глава—Дивојачко брдо—Рибница. Тако је затворила правце од Чајетине и Семегњева. На тој просторији је водила жестоке борбе против немачког 2. пука »Бранденбург«.

Четврта санџачка бригада је водила тешке борбе на комуникацији Бистрица—Нова Варош—Кокин Брод—Љубиш и на положајима село Негвина—село Бураћа. Њен 3. батаљон је ноћу између 23. и 24. августа у заседи дочекао немачку моторизовану колону од 11 камиона, при чему је уништио 4 камиона, убио 25, а заробио 2 немачка војника.¹³⁸ После те акције све јединице бригаде, сем 1. батаљона, прешле су на десну обалу Увца, на просторију Бураћа—Негбина—Драглица—Доброселица. Први батаљон је остао на левој обали Увца у рејону Вранеша и Радоиње. Задатак му је био да контролише правце од Бистрице и Нове Вароши и комуникацију Кокин Брод—Нова Варош.

Бригада је (без 1. батаљона) 26. и 27. августа водила борбе против Немаца и четника на Бураћском вису, Бураћи, Муртеници и Негбини.¹³⁹ Њен ојачани 1. батаљон је из заседе, ноћу између 29. и 30. августа, на комуникацији Кокин Брод—Нова Варош, дочекао колону од 50 камиона (превожене су, у правцу Санџака и Црне

¹³⁸ сборник, том I, кн>. 11, док. 26 и 47, стр. 79 и 119.

¹³⁹ Операцијски дневник 4. санџачке бригаде.

Горе, немачке јединице којима је требало потхрањивати оне снаге које су водиле офанзивне операције у току дурмиторске операције). Пошто се колона кретала споро, одстојања између камиона износила су 30 до 40 метара. У заседу, коју је поставио 1. батаљон на комуникацији уз реку Злошницу, ушло је 10 до 15 камиона. Изненађење је било потпуно. Претпоставља се да је тада погинуло између 80 и 100 непријатељевих војника. Као одмазду непријатељ је запалио цео заселак у селу Вранеша (око 20 кућа) из којег је, срећом, већина житеља побегла и склонила се у шуми.

У тој акцији тешко је рањен и истог дана подлегао ранама врло храбар и одважан борац Мирко Терзић.¹⁴⁰

Двадесет петог августа штаб 37. дивизије је наредио бригадама да се рокирају ка десном крилу, јер се тих дана, након разбијања бугарске јединице на Палисаду, и 1. пролетерска дивизија померила удесно. Трећа пролетерска бригада се померила на линију Чигота—Смиљанића закос—Крива бреза—Кобиља глава; 5. санџачка бригада је пребачена у село Доброселицу и Драглицу, а 8. црногорска бригада на просторију Доња Јабланица—Оштрељ—Шанац—Кик; 4. санџачка бригада је посела нове положаје на линији село Бураћ—село Негбина—Кокин Брод—село Радоиња—село Вранеша. Све четири бригаде су до 30. августа водиле борбе против непријатеља који је саобраћао комуникацијама које је, са више или мање успеха, контролисала 37. дивизија спречавајући непријатељу да их користи.

У међувремену, на десну обалу Лима, на сектору између Прибоја и Бистрице, прешла је и 6. личка пролетерска дивизија. Она је, преко села Кратова и Брезна, продужила покрет ка Златибору, где је 30. августа ушла у састав 1. пролетерског корпуса.

На Бураћи и Ојковици тих дана је 3. пролетерска бригада водила тешке борбе против немачког 2. пука »Бранденбург« и квислинга. Јачина непријатеља: око 500 Немаца и око 460 припадника муслиманске мили-

¹⁴⁰ Терзић Мирко, рођен 1916 године у с. Ограђеница, Пљевља, погинуо 29.8.1944, сахрањен у Радоињи.

ције. Трећа бригада (без 4. батаљона, али ојачана 4. батаљоном 4. бригаде) имала је само 500 бораца. Непријатељ је пружио врло жилав отпор и одолевао напади-ма бригаде. Међутим, када су у јуриш кренули бомбаши, а затим и остали борци, непријатељ је приморан на одступање ка Новој Вароши. Бригада је у тој борби имала 29 бораца избачених из строја, од којих 3 мртва, док је непријатељ претрпео веће губитке.¹⁴¹

После протеривања непријатеља са тих положаја 3. бригада се приближила Новој Вароши, где су се повукле непријатељеве снаге (на линију Нова Варош—Тиква—Амзићи) и ту се ужурбано утврђивала. У току 5. и 6. септембра 1944. 3. пролетерска бригада је разбила те снаге и 6. септембра ослободила Нову Варош.

Ток те борбе се одвијао овако: 1. батаљон је напа-дао правцем Дебело брдо—Сикирица—десна обала ре-ке Злошнице—Нова Варош, а остала три батаљона су нападала Тикву и брзо је заузели. Тиме је непријатељ доведен у врло неповољан положај, па се под прити-ском наших снага повлачио у град. Главнина бригаде је, како се то каже, на леђима непријатеља нападала на град. За то време 2. батаљон је пребачен на положаје дуж комуникације Нова Варош—Бистрица, а задатак му је био да не дозволи непријатељу да се извуче тим правцем. Кад је главнина бригаде продирала у град са источне и североисточне стране, непријатељ се панично повлачио у правцу Бистрице, где га је убитачном ват-ром дочекао 2. батаљон. Тако је непријатељ при повла-чењу претрпео велике губитке: 50 погинулих и рање-них и 10 заробљених. Заплењено је 11 митраљеза, 30 хиљада метака, више десетина пушака, 4 радио-станице, 1 аутомобил, 1 мотоцикл, 150 нових шињела, око 150 шаторских крила, 150 ћебади и 150 ранаца, већа коли-чина хране и санитетског материјала.¹⁴²

Тих дана (5. и 6. септембра) 12. корпус је прешао Дрину северно од Вишеграда и преко планине Таре на-

141 Зборник, том I, кш. 11, док. 173.

142 Зборник, том I, књ. 16, док. 238.

ступио у правцу Повлена, а 1. пролетерски корпус дејствовао је из правца Златибора преко комуникације Ужице—Кремна и наступао ка Маљену и Суворору.¹⁴³

•

Период јуни, јули и август 1944. био је карактеристичан за борбе 37. дивизије по честим и брзим маневрима њених бригада на широкој просторији између Лима, Златибора, Чајетине, планине Таре, Вишеграда и Прибоја. У том времену њене бригаде су више пута форсирале Лим и Увац са циљем напада на веће групације непријатељевих снага, час на једној, час на другој страни Лима и Увца. На тој просторји 37. дивизија је водила оштре борбе против непријатељевих снага које су се тамо сконцентрисале ради интервенције за време офанзиве у Црној Гори и Санџаку (дурмиторска операција) или су поседале положаје са којих су спречавале продор јединица НОВЈ у Србију.

За време борби у западном делу Санџака, у јулу и августу 1944. године, у троуглу река Лим—Вишеград—Чајетина и када су јединице 1. пролетерског и 12. корпуса продирале у Србију — 37. дивизија је извршавала значајне задатке. Дивизија је те задатке извршавала под непосредном командом Врховног штаба НОВЈ, а уз велике губитке и напоре, у време када је непријатељ свим расположивим средствима настојао да спречи снаге НОВЈ да продру у Србију.

После дурмиторске операције јединице Народно-ослободилачке војске су на том делу ратишта прешле у офанзиву. Крајем августа и почетком септембра 3. ударна дивизија је разбила непријатеља на дурмиторском правцу и брзо продрла у долину Лима. До краја августа ослободила је Колашин и од непријатеља очистила долину Лима до Берана. Због настале ситуације на правцу Вишеград—Ужице и продора оперативне групе дивизија у Србију преко Ибра и Копаоника Немци су из рејона Његобуђе у долину Лима пребацили 14. пук 7.

143 Зборник, том I, књ. 11, док. 159

СС дивизијефи 2. пук »Браиденбург«. Један батаљон бугареке 24. дивизије пребачен је из Ужица на Палисад. Златиборски четнички корпус концентрисао се на Златибору, а делови Дринског и Милешевског четничког корпуса на Равном брду, источно од Рудог. Тих дана Дража Милаиловић је наредио да се изведе општа мобилизација и концентрација његових снага у западној Србији. Четврту групу јуришних корпуса упутио је ка Чачку и Ужицу, а у долини Западне Мораве оставио ојачану Расинско-топличку групу корпуса.¹⁴⁴ Све ове снаге имале су задатак да спрече продор јединица НОВЈ у Србију.

Ратне прилике су изискивале да јединице 37. дивизије поседну нове положаје, па је њен штаб издао бригадама наређење¹⁴⁵ на основу којег је 4. санџачка бригада, из рејона Кокин Брод—село Вранеша—село Радоиња, кренула ка просторији Лесковац—Челице—Брезна. Задатак јој је био да дејствује на комуникацији Прибој—Бистрица.

Трећа пролетерска бригада је посела положаје лево од 4. санџачке бригаде, на просторији Кокин Брод—Амзићи—Каменица—Козомор. Имала је задатак да ликвидира непријатеља у рејону Нове Вароши и Златара и да дејствује по комуникацији Пријепоље—Сјеница.

Два батаљона 5. санџачке бригаде посели су просторију Бураћа—Кућани—Караула, а друга два просторију Горњи Љубиш—Доброселица. Контролисали су и извићали пут који води од Ариља преко Јавора и Кладнице ка Сјеници.

Осма црногорска бригада остала је на ранијим положајима и дејствовала на комуникацију Штпнци—Вардиште. Она је, заједно са 4. батаљоном 3. пролетерске бригаде, од доласка на те положаје била стално ангажована у борбама против 14. пука 7. СС немачке дивизије.

144 Ослободилачки рат, књ. 2, стр. 272—278.

145 Зборник, том I, књ. 11, док. 108, стр. 266

ОД ИВАЊИЦЕ ДО ГОРАЖДА

У другој половини 1944. године положај немачких и квислиншких снага у Србији био је знатно погоршан због борбених акција партизанских јединица, које су стваране и дејствовале на тлу Србије, због офанзиве оперативне групе дивизија ка Копаонику и Топлици и дејства 1. пролетерског корпуса (преко Златибора) ка Маљену и 12. ударног корпуса из источне Босне ка планинама Тари и Повлену. Сем тога, нашим источним границама су се приближавале јединице Црвене армије, што је такође утицало на положај непријатељевих снага у Србији.

Да би колико-толико ублажили насталу ситуацију и сачували правце за маневрисање својим снагама, Немци су на просторији од Вишеграда до Мокре горе и Ужица (којим су наступали 1. пролетерски и 12. корпус) ангажовали комплетан 14. пук 7. СС дивизије (око 2.500 Немаца) и друге јединице и врло јаке четничке снаге. Ове јединице су биле подржаване врло јаком артиљеријском ватром из рејона Вардишта и Мокре горе.

Због тога је почетком септембра 1944. Врховни штаб целу 37. дивизију оријентисао ка одсеку Вишеград—Вардиште—Мокра гора.¹⁴⁶ Њен задатак је био да у међупростору између 1. пролетерског и 12. корпуса снажним притиском на комуникацију спречи 14. пуку

¹⁴⁶ Зборник, том I, књ. 16, док. 238, стр. 642 (наређење штаба 37. дивизије за покрет ка Вишеграду).

7. СС дивизије иродор ка Ужицу, да спречи дејство тог пука у бокове наших корпуса и да везује за себе што веће немачке и квислиншке снаге, па да тако корпусима олакша даљи продор у Србију.

Већ 6. септембра у 20.00 часова штаб 37. дивизије је издао наређење за покрет на нову просторију. Ноћу између 6. и 7. септембра 4. санџачка бригада је избила на линију Хајдучки бор—Сувобор—Гумниште—Шанац. Оиа је са тих положаја, заједно са 8. црногорском бригадом (која је тада већ ушла у састав 1. пролетерске дивизије), 7, 8. и 9. септембра водила жестоке борбе против јединица 14. пука 7. СС дивизије на правцу Бијелих брда и Вардишта. Борбе су обиловале нападима и противнападима с једне и са друге стране. После жиљавих борби непријатељ је био потиснут. Претрпео је велике губитке: око 80 мртвих и рањених.

У току ноћи између 8. и 9. септембра 1944. 3. пролетерска бригада је нападала немачке положаје десно од 4. санџачке, на сектору Мокра гора—Вардиште. Она је исто тако водила тешку борбу и успела да задржи немачке и квислиншке снаге на полазним положајима.

Пета санџачка бригада се у то време налазила у рејону село Доброселица—село Горњи Љубиш—село Кућани—село Бураћа—село Негбина—Палисад—Краљеве воде (Партизанске воде). Задатак јој је био да обезбеђује бокове и позадину јединицама које су се бориле око Вишеграда, Вардишта и Мокре горе.¹⁴⁷

Да би указао на значај борби које је у то време водила 37. дивизија, Врховни штаб јој је 9. септембра поново издао наређење у коме се, поред осталог, каже:

»Енергично се заложити на сектору Кремна—Вардиште да бисте помогли 12. корпусу, кога нападају делови 'Принц Еуген'«.¹⁴⁸

С тим у вези штаб 37. дивизије је 11. септембра 1944. наредио да 3. пролетерска и 4. санџачка бригада поново нападну непријатеља на сектору Вардиште—

¹⁴⁷ Операцијски дневник 5. бригаде (ВИИ, рег. бр. 1 ф 16, к. 12о5, с. 9).

¹⁴⁸ Зборник, том I, књ. 11, док. 172, стр. 424.

—Бијело брдо. Уиорие и непрекидне борбе су се водиле на тим положајима све до 15. септембра када је непријатељ, наставши се у тешкој ситуацији, сконцентрисао све своје расположиве снаге на уском простору и пробио се у правцу Ужица.

Тринаестог септембра 1. пролетерски корпус је већ продро у околину Ваљева, а 11. септембра 12. корпус је овладао Повленом и Медведником и избио у долину реке Јадра. Оперативна група дивизија из правца Коиаоника преко Шумадије, такође је својим левим крилом стигла у рејон Ваљева.

Пошто су се јединице 37. дивизије, од друге половине августа до друге половине септембра, налазиле на просторији југозападне Србије и пошто тада у западном делу Санцака није било других наших снага, непријатељ је поново у Санцаку организовао своје јединице. Под руководством демачких команди организоване су јединице муслиманске милиције и четничке јединице. Попуњаване су присилно мобилисаним људима. Тако су се за кратко време на овом терену сконцентрисале јаке непријатељеве снаге: немачка борбена група »Бендл«, немачка легија »Кремпер«, око 4.000 припадника муслиманске милиције, санчачки четници и делови Дурмиторског и Дринског четничког корпуса (око 2.000 четника).

Због тога је штаб 37. дивизије, у духу директиве Врховног штаба, одлучио да разбије и уништи ту непријатељеву групацију.

Крајем септембра кренула је 3. бригада из рејона Ужица у правцу Санцака. Штаб 37. дивизије оријентисао је 4. санчачку бригаду ка просторији Ужице—Ужичка Пожега—Ариље—Ивањица, део 5. санчачке ка Вишеграду, Прибоју и Пријепољу, а део ка Сјеници. Тако се оперативна просторија дивизије знатно проширила. Била је оивичена линијом од доњег тока реке Таре, преко Горажда, Вишеграда, Златибора, Ариља, Пожеге, Ивањице, Јавора, Сјенице, Бродарева, Пријепоља до Пљевља.

У вези с одлуком штаба 37. дивизије од 20. септембра 1944. године о дејствима у правцу Санцака 2. и 4. батаљон 5. бригаде су са својих положаја пошли ка

Пријепољу ради припреме за предстојећа дејства. Када су батаљони дошли у рејон Пријепоља, нападе су их јаке четничке снаге. Борба је трајала пуних шест часова. У току борбе делови 2. батаљона су ушли у један део вароши где су водили уличне борбе. Непријатељ је био надмоћнији у људству и наоружању, тако да су се, пред сваиуће, наши батаљони морали повући. Погинули су командир 2. чете 2. батаљона и један борац, а тешко је рањен командант бригаде Данило Јауковић (када је изгубио десно око). Рањен је и комесар 2. батаљона Иван Добрашиновић.¹⁴⁹

У првим борбама приликом извршавања тог задатка 3. пролетерска бригада је, у садејству са 1. батаљоном 5. санџачке бригаде, 25. септембра ослободила Прибој. Затим је заједно са 2. и 4. батаљоном 5. бригаде разбила око 1.500 четника у околини Пријепоља и одбацила их у правцу Пљеваља. Пријепоље је ослободила 29. септембра 1944. У тој борби четници су имали 50 погинулих, 30 рањених и 8 заробљених. Заплењено је око 10 хиљада пушчаних метака, неколико митраљеза, више пушака и мање количине хране. Трећа бригада је, потом, наступила преко Јабукe, Михајловице, Црљена, Голубије и Боровца гонећи четнике ка Пљевљима, где се окупило око 2.000 четника из пљеваљског, нововарошког, бјелополског и фочанског среза. После двочасовне борбе бригада је потпуно разбила ту четничку групацију и 1. октобра ослободила Пљевља. Тешко поражене, разбијене и деморалисане четничке формације из Санџака биле су неспособне да се даље супротставе јединицама НОБЈ. Бројно стање из дана у дан бивало им је све мање, јер су присилно мобилисани људи одлазили својим кућама. Разбијени четници у околини Пљеваља повлачили су се у мањим групама у правцу Горажда и Вишеграда. Муслиманска милиција из нововарошког, пљеваљског, пријепољског среза потпуно се распала и престала да постоји.¹⁵⁰

После ослобођења Пљеваља, Пријепоља и Прибоја 3. пролетерска бригада је имала велику слободу манев

149 Операцијски дневник 5. бригаде, стр. 14.

150 Зборник, том I, књ. 13, док. 89 и 143.

ра за даља дејства у правцу Горажда и Вишеграда, где је требало дотући четничке остатке који су се повукли из ослобођених градова Санџака. Затим је бригада требало да крене ка Сјеници и да тамо уништи муслиманску милицију која је у том срезу била бројна.

Штаб 3. пролетерске бригаде дао је задатак 2. и 4. батаљону да 6. октобра ослободе Горажде. Први и 3. батаљон бригаде кренули су 7. октобра правцем Пљевља—Вишеград да разбију четнике у рејону Вишеграда. Деветог октобра у 04.00 часова батаљони су стигли у рејон села Ујниште одакле су у 05.30 часова прикривеним прилазима ушли у град. Потпуно су изненадили четничку посаду од 400 људи. Похватан је један број четничких вођа и сарадника окупатора из Санџака. Такође су похватани и око 250 младића и девојака, чланова тзв. равногорске омладине.

У јутарњим часовима 7. октобра борци бригаде су заузели и железничку станицу у Вишеграду, а њеног шефа заробили. После тога из Горажда је јављено шефу станице у Вишеграду да тамо стиже композиција пуна четника Вука Калаитовића. Два батаљона бригаде су се припремили за »дочек«. Када је воз, пун четника, око 08.00 часова ушао у град, партизани су их дочекали тако да нису успели да пруже било какав организован отпор. За пола часа борбе доживели су праву катастрофу.

Том акцијом су дотучени санџачки четници који су успели да умакну из Санџака. Четници су код Вишеграда имали 79 погинулих, заплењена је њихова болница и у њој заробљено готово 200 четника. Заплењено је 17 митраљеза и пушкомитраљеза, 4 минобацача, комора и 67 коња и други ратни материјал. Трећа бригада је у овој врло важној акцији имала 7 мртвих, а 8 бораца су нестали.¹⁵¹

151 Исто, док. 143. Према нашим изворима погинуло је 265 четника, а према четничком — 79. Штампарском грешком у монографији 4. санџачке бригаде на 156. стр. забележено је да је погинуло 965 четника, што је нетачно, већ је требало да стоји 265 (мртвих и зароб.). Мислим када се говори о погинулим четницима да су непријатељеви извори поузданији, јер се водила читава расправа и тражена је смртна казна за Вука Калаитовића због 79 погинулих четника.

Тако је 3. пролетерека бригада избила на Дрину, од Вишеграда до Горажда. Преко Дрине је одбацила делове црногорских и босанских и мањи број санџачких четника. После извршеног задатка код Вишеграда, бригада се налазила на просторији Пљевља—Прибој—Рудо—Горажде—Чајниче.

У то време, у непосредној околини Сјенице било је сконцентрисано око 4.000 припадника муслиманске милиције. Они су посели повољне положаје и организовали одбрану. Главна непријатељева снага у тој групацији била је легија »Кремпер« коју су сачињавали припадници муслиманске милиције из Санџака, претежно из сјеничког среза. Њом су непосредно командовали немачки официри. Све те непријатељеве јединице биле су врло добро снабдевене аутоматским оружјем, а имале су и 4 тешка митраљеза.

Ове непријатељеве снаге требало је што пре ликвидирати. Први и 2. батаљон бригаде пребацили су се на правац Пријепоље—Сјеница. Други и 4. батаљон 5. санџачке бригаде и један батаљон 7. црногорске бригаде напали су 14. октобра легију »Кремпер« и остале квислиншке снаге у рејону Сјенице. Борба је почела у 14.00 часова и трајала пуних 11 часова. Најзад, наше јединице су успеле да 15. октобра у 01.15 часова заузму Сјеницу и да одбаце легију »Кремпер« према Дугој Пољани. Легија је имала 30 погинулих и око 50 рањених. Наше јединице су заплениле 1 тешки митраљез, 1 пушкомитраљез, 2 лака бацача, 10 кола муниције и већу количину ратне опреме.

Тада је први пут у току рата ослобођена Сјеница.

Наши батаљони су у тој борби имали 9 избачених из строја.¹⁵²

Четврти батаљон 3. пролетерске бригаде, који је задржан у рејону Горажда, напао је ноћу између 18. и 19. октобра у рејону Јабуге, 6. усташку бојну која је од Рогатице кренула у Горажде. У том нападу батаљон је нанео усташама губитке од 80 мртвих и рањених и овом акцијом спасао око 250 српских породица од уста-

¹⁵² Зборник, том I, књ. 13, док. 143 и 191; том I, књ. 14, док. 34 и Операцијски дневник 5. бригаде, страна 26.

шког покоља. У исто време и 3. батаљон 3. бригаде је код Чајнича разбио Чајничку четничку бригаду.

Штаб 37. дивизије, када је крајем септембра пре-
групписавао своје снаге и када је усмерио 3. пролетер-
ску бригаду ка Санцаку, наредио је да 1. и 3. батаљон
5. санџачке бригаде заузму борбени распоред у доњем
току Увца, на просторији Семегњево—Јабланица, а 2.
и 4. батаљон на просторији Негбина—Радоиња.

На основу исте одлуке 4. санџачка бригада је кре-
нула у правцу Ариља и Пожеге. У рејону Ариља и Мо-
равице добила је важно место у борбеном распореду
дивизије. На тој просторији је требало да води борбу
против јаких немачких и четничких снага које су сво-
јим дејствима обезбеђивале коридор за извлачење дру-
гих непријатељевих снага на север.

Покрет 4. санџачке бригаде ка Ариљу принудио је
четнике да 19. септембра без борбе напусте Ариље. Јаче
четничке снаге су се у то време налазиле у Ужичкој
Пожеги, кроз коју су још увек пролазили делови 7. СС
дивизије, те су им четници служили за обезбеђење ко-
муникације Ужице—Пожега—Овчарско-кабларска кли-
сура—Чачак.

Просторију између Ариља, Ивањице, Пожеге и Гу-
че 4. санџачка бригада је наредних дана чистила од
четничких група. Чишћење терена, уз местимично јаче
борбе, нарочито око Гуче и планине Јелице, трајало је
и 23. септембра 1944. године. Тог дана, односно ноћу
између 23. и 24. септембра цела бригада је напала на
Пожегу коју је бранило око 1.500 четника.¹⁵³ Први ба-
таљон је нападао из правца Ариља, 2. и 3. батаљон су
вршили обухватни напад са севера. Међутим, четници
су на време открили намере наших батаљона, па су се
после слабијег отпора повукли ка Овчарско-кабларској
клизури. У току кратке борбе четници су имали 1 мрг-
вог и 11 заробљених.¹⁵⁴

У свануће 24. септембра на наше батаљоне крену-
ла је немачка моторизована јединица из Ужица, подр-

153 Архив ВИИ, кут. 1255, бр. рег. 17-13/ф.

154 Исто

жана тенковима и јаком артиљеријском ватром. Због тога се бригада морала повући у село Годовик и село Горобиље.

Бригада је остала у рејону Пожеге и Ариља до краја септембра. За то време напала је непријатеља на комуникацији Ужице—Пожега—Чачак, нанела му губитке и ометала саобраћај. Последњих дана септембра водила је жестоке борбе против јаких четничких снага које су у тај крај пристизале са разних страна. На том правцу очекиване су и јаке немачке снаге из правца Краљева. Да би олакшао положај својих јединица у Србији, немачки командант за југоисток формирао је 26. септембра 1944. године у Србији армијску групу »Феблер« и борбену групу »Фишер«. Њихов задатак је био да бране источну Србију, како би се повукла Група армија »Е« из Грчке.

Ситуација на југословенском ратишту се брзо мењала. Већ 6. септембра 1944. године јединице Црвене армије избиле су на југословенско-румунску границу и убрзо прешле реку Дунав код Кладова и Брзе Паланке. Ту су успоставиле први додир са јединицама НОВЈ на југословенском ратишту.

Немачка армијска група »Феблер« западала је из дана у дан у све тежи положај. Потиснута у шири рејон Београда и на подручје Крагујевца и Краљева, она је пружала жилав отпор очекујући помоћ Групе армија »Е« која се повлачила из Грчке ка Београду. Ситуација за немачке јединице у источној Србији, услед дејстава српских јединица и јединица Црвене армије, непрекидно се погоршавала. Зато немачка команда у рејон Ниша упућује 7. СС дивизију, пук »Бранденбург« и 797. пук из 117. ловачке дивизије. Али ни те мере Немцима нису помогле. Црвена армија је избила на Велику Мораву и успоставила чврсту везу са дивизијама 1. армијске групе НОВЈ у рејону Велике Плане. Тиме су немачке снаге у Србији, јужно од Дунава, биле пресечене на два дела. Да би Групи армија »Е« створио време за пробој из рејона Крагујевца и Краљева ка Београду, немачки командант за југоисток одлучио је да организује одбрану у ширем рејону Београда. Та одлука остала је само као пуста жеља, јер успешна дејства јединица

НОВЈ и Црвене армије у Србији нису дозволиле да се реализује ова замисао. Непријатељеве снаге, формиране за одбрану Београда, биле су разбијене. Већи део је 18. и 19. октобра 1944. одбачен и уништен. Тиме је и пресечена одступница немачким снагама преко Београда. Други део немачких снага, сконцентрисан око Краљева и у ибарској долини, повезао се са јединицама Групе армија »Е«. Зато су те његове јединице, као и оне које су се извлачиле из Грчке и Албаније, тражиле други излаз за повлачење ка западу.

Због овакве ситуације на југословенском ратишту немачке снаге из Македоније и Грчке могле су се повлачити само кроз Качаничку клисуру, преко Косова и ибарске долине ка Краљеву. Али само за врло кратко време, јер је и тај правац био пресечен дејствима 14. корпуса који је, после ослобођења Ниша, своје снаге усмерио ка Косову и тако дефинитивно пресекао одступницу Групи армија »Е« долином Мораве.

За даље извлачење Немаца из Грчке и Македоније остала је комуникација долином Вардара и Ибра. Од Рашке према Босни повлачење се одвијало у два крака: један од Новог Пазара преко Сјенице, Пријепоља, Прибоја и Вишеграда и други преко Краљева, Чачка, Ужица, Бајине Баште, Љубовије и Зворника. Зато су Немци 14. октобра формирали 43. армијски корпус, чији је задатак био да, обезбеђењем мостобрана Крагујевац—Краљево, осигурава извлачење Групи армија »Е« на леву обалу Дрине.

Наше снаге, заједно са снагама Црвене армије, добиле су задатак да из рејона Крагујевца, Краљева и Чачка штите извођење београдске операције с југа и да пресеку правац извлачења Групе армија »Е« долином Ибра и Западне Мораве.

Пошто су изгубили Крагујевац, Немци су 104. дивизијом из Групе армија »Е« ојачали мостобран код Краљева. Тако су се на простору Краљево—Чачак нашле јаке немачке снаге против којих су водиле тешке борбе 1. пролетерска дивизија и 223. дивизија Црвене армије.

После ослобођења Ниша Главни штаб НОВ и ПОЈ за Србију оријентисао је 24. и 25. српску дивизију, 2,

3. и 4. косовску бригаду и 2. бугарску армију — ка иравцима повлачења Групе армија »Е«. Тако су, од средине октобра до краја године, против Групе армија »Е«, која се извлачила преко Косова и долином Западне Мораве, вођене борбе у Србији до коначног протеривања непријатеља на леву обалу Дрине.

Немачка борбена група »Скендербег« покушала је да из Македоније отвори пролаз преко Пећи и Чакора ка долини Реке Лима и да на тај начин успостави везу са деловима 181. немачке дивизије у долини Мораче. Тај продор зауставила је 9. црногорска бригада у садејству са 1. италијанском бригадом из дивизије »Гарибалди« и Комским партизанским одредом. Тако је непријатељу (91. немачки армијски корпус) остало једино да се повлачи правцем Косовска Митровица—Рашка—Нови Пазар—Сјеница—Пријепоље—Прибој—Вишеград. Правцем Мојковац—Бијело Поље—Пљевља повлачио се 21. немачки армијски корпус, а од Пријепоља повлачили су се оба пука према Вишеграду.¹⁵⁵

Почетком октобра 1944. године немачке снаге у источној Србији биле су разбијене и потиснуте ка западу. Снаге Народноослободилачке војске и Црвене армије нашле су се испред Београда. Пред њима су се, из Србије, заједно са окупатором, извлачили четници, Недићеве и Љотићеве јединице.

Четничка претходница, под командом Николе Калабића и Драгослава Рачића, наступала је из правца Чачка преко планине Јелице и Гуче у правцу Ивањице и Ариља. Ту се 1. октобра 1944. сукобила са 4. санџачком бригадом. Четници су одбачени преко Гуче и Јелице. Тринаестог октобра једна четничка јединица, јачине око 500 четника, поново је наступила од Чачка ка Гучи. Њу су дочекала три батаљона 4. бригаде: 2. и 3. батаљон из правца Пожеге, а 4. батаљон из Ариља. Сва три батаљона извршила су једновремен напад и после кратке, али врло жестоке борбе четници су били разбије-

¹⁵⁵ Архив ВИИ, к. 127, бр рег 39/1; к 173. бр. рег 29'5-1; бр. рег. 27'5-2; Заврш-е операције за ослобођење Југославпје, стр 89—288; Владимир Дедијер: »Тито«, стр. 417.

ни.¹⁵⁶ Батаљон су врло енергично наставили да гоне четнике, не дозвољавајући им да се консолидују на прихватним положајима, те су били одбачени ка Чачку.¹⁵⁷ У тој борби 21 четник је изгубио живот, 30 их је рањено, а 10 заробљено.¹⁵⁸ Бригада је имала 2 погинула и 5 рањених бораца.¹⁵⁹ Међу рањенима је био и врло добар и храбар командир чете Добрило Драгаш.

После разбијања те четничке групације требало је спречити продирање других четничких група у правцу запада. Зато су 3. и 4. батаљон упућени у рејон Ариља, а 2. батаљон у Овчарско-кабларску клисуру, јер је на том правцу једна друга четничка колона наступала од Чачка ка Пожеги. Задатак 2. батаљона је био да поруши комуникацију, да успори кретање колоне, а по могућству да спречи њено наступање у правцу Пожеге. Међутим, док је батаљон маршевао ка одредишту, његов штаб је обавештен да је четничка колона већ продрла у Пожегу. Зато је батаљон одмах променио правац кретања и упутио се ка Пожеги. У току ноћи батаљон је неочекивано, налазећи се у маршевском поретку, упао у четнички логор у селима Милићеву и Горобиљу. У логору је настала паника. Изненађени четници се нису снашли. Њихову сметеност су искористили борци 2. батаљона и у краткој борби убили 41, ранили 30 и заробили 10 четника. Међу погинулима био је и један четнички официр. Те ноћи батаљон је запленио архиву једног четничког корпуса, 2 аутоматске пушке, 1 пиштољ, 200 ручних бомби, 5 коња и уништио троја кола муниције.¹⁶⁰

Један борац из батаљона је погинуо, а 3 су рањена.

У само свитање батаљон се повукао у село Годовик, где су се већ налазили 1, 3. и 4. батаљон 4. бригаде.

Петнаестог октобра у рејон Ариља су из правца Вишеграда стигли Златиборски и 2. милешевски чет-

156 Зборник, том I, књ. 14, док. 60, стр. 125—128.

157 Зборник, том I, књ. 13, док. 190, стр. 528; док. 191, стр. 592.

158 Исто.

159 Исто.

160 Зборник, том I, књ. 13, док. 190, стр. 526—527 и том I, књ. 16; док. 60, стр. 127 и док. 180; Хронологија НОП, стр. 980.

нички корпус. Њихова јачина је била око 1.500 четника. Они су одмах тога дана око 12.00 часова кренули у напад на наше јединице. Четницима се из села Врана супротставио 3. батаљон 4. санџачке бригаде који је, између осталог, обезбеђивао и бригадну болницу и интендантуру које су се налазиле у селу Вранама. Остали батаљони тада су водили борбе против четника у рејону Пожеге. Док је 3. батаљон одбијао нападе четника са правца села Латвице и села Погледа, четници су левим својим крилом продрли у Вране. Десет бораца непосредног обезбеђења нису могли да се успешно одупру руљи од око 200 четника. Зато су се убрзо прихватили оружја и болесни и рањени партизани и одважне болничарке. Настала је борба прса у прса. Исход те борбе на левом четничком крилу могао је бити трагичан да благовремено није уследила интервенција 3. батаљона. Иако је непријатељ био много надмоћнији по броју и оружју, батаљон је, вешто маневришући својим јединицама, успео да разбије четнике на правцу села Латвице, потом је једну чету упутио у бок четничким снагама које су нападале преко села Погледа и у кратком сукобу потпуно их разбио. Ова чета је тако избила у позадину четницима који су упали у село Вране. То је заиста био последњи тренутак за спасавање болнице у којој је било 40 рањеника, болесника, болничког особља и неколико бораца. У том жестоком окршају партизанима је помогло и цивилно становништво које се било повукло пред четницима. У том ратном паклу који је окончан у 17.00 часова убијено је 80 четника, заплењено 50 пушака и нешто муниције.¹⁶¹ Из 3. батаљона погинуо је само један, а рањено 6 бораца.¹⁶²

Истог дана 4. батаљон је био у покрету из Пожеге ка рејону села Крушчице јужно од Ариља. Он је изненадио четнике који су логоровали у том селу. Батаљон је тада убио 10 и заробио 5 четника. Заплењено је 10 коња, 1 тешки минобацач, 1 митраљез. Батаљон није имао губитака.¹⁶³

¹⁶¹ Исто.

¹⁶² Исто.

¹⁶³ Зборник, том I, књ. I⁴, док. 60, стр. 125; док. 134, стр. 356.

Први и 2. батаљон су тога дана водили борбу са четничким јединицама и код Пожеге.¹⁶⁴

Четрнаестог октобра 1944. штаб 37. дивизије је наредио да се нападне непријатељеве јединице у Сјеници да би се заузимањем тог места прекинуо пут немачким јединицама које су се преко Новог Пазара повлачиле ка западу. Тих дана Сјеницу је бранило између 1.400 и 1.500 четника и припадника муслиманске милиције.

У напад на те снаге штаб 37. дивизије је послао 1. и 2. батаљон 3. пролетерске бригаде који су дејствовали у правцу Сјенице из правца села Вапе; 2. и 4. батаљон 5. санџачке бригаде који су дејствовали у правцу Бабињаче; 7. црногорску бригаду која је дејствовала из правца Радишића брда и Штавља, пошто је пресекла комуникацију Сјеница—Нови Пазар.

После жилавог отпора непријатеља на прилазима граду напад наших јединица на сам град уследио је око 24.00 часова. До 01.00 часова 15. октобра град је био ослобођен. Непријатељ се повукао у правцу Пештера. Имао је 6 погинулих, а наше јединице су имале једног погинулог и 5 рањених бораца.¹⁶⁵

Једанаестог октобра наредбом Врховног команданта 37. дивизија је поново врађена под команду штаба 2. ударног корпуса,¹⁶⁶ који је имао задатак да напада и уништава немачке снаге које су се, преко Црне Горе и Санџака, пробијале ка источној Босни. У вези с том наредбом оријентисана је и 37. дивизија.

Половином октобра 1944. године штаб 37. дивизије је приступио мањем прегруписању својих јединица дајући им нове задатке. У то време, сем три бригаде, под командом 37. дивизије била су и 4 партизанска одреда.¹⁶⁷

¹⁶⁴ Исто.

¹⁶⁵ Операцијски дневник 5. санџачке бригаде, стр. 26.

¹⁶⁶ Зборник, том I, књ. 13, док. 190, стр. 523—554, исто, књ. 14, док. 134, стр. 236, депеша бр. 288.

¹⁶⁷ Деветог октобра 1944. формиран су 1, 2. и 3. санџачки и 1. ужички одред.

Четврта санџачка бригада је после тог прегруписавања снага дивизије имала задатак да и даље дејствује на простору Моравице—Ариље.¹⁶⁸

Штаб 5. санџачке бригаде добио је задатак да његова два батаљона изврше покрет од Сјенице ка просторији Сирогојно—Трнова, а друга два из Мокре Горе ка просторији Мачкат—Крива Ријека—Рожанство (тада је 5. санџачка бригада стављена под команду штаба 4. санџачке бригаде).

После поменутог прегруписања снага 4. санџачка, 5. бригада и Ужички одред требало је да дејствују на просторији: Јавор—Ивањица—Моравица—Пожега—Ужице—Златибор—Мокра гора. Међутим, те јединице нису дејствовале према том наређењу, јер су из правца Новог Пазара, преко Сјенице, маршевале оне немачке јединице које, извлачећи се из Грчке, нису успеле да се пробију ка Београду. Убрзо је стигло друго наређење штаба 37. дивизије по коме су 4. и 5. санџачка бригада имале одмах да крену преко Јавора ка Санџаку.

Док се све то збивало 4. санџачка бригада је била ангажована у борбама у рејону Ариља, Пожеге и Ивањице против неупоредиво јачих четничких снага. Тада су се главне четничке снаге из Србије, под командом Драже Михаиловића, повлачиле преко Чачка, Пожеге, Ариља, Ивањице, Сјенице, Пријепоља и Прибоја у источну Босну. Њихова јачина била је 8 група корпуса — око 12.000 четника.¹⁶⁹ У истој колони повлачиле су се Недићеве и Љотићеве јединице, српска пољска стра-

168 Зборник, том I, књ. 13, док. 180, стр. 420.

169 Архив ВИИ, к. 173, бр. рег. 29/5-1 и 27/5-2; Архив ВИИ, к. 173, бр. рег. 27/5-3. (Према четничким документима, из Србије су се повлачиле: група корпуса Глишића — 1.500 четника, група јуришних корпуса мајора Младеновића — 1.500 четника; група корпуса Кесеровића — 2.000 четника; група корпуса Рачића и Калабића — 5.000; Авалски корпус — 400 четника; група јужноморавских корпуса Раковића (без назначеног бројног стања); група корпуса Смиљанића — 1.000 четника; Ужички и Ужичко-расински корпус — 700 четника. У групи граичке и пољске страже било је 8.000 људи; Зборник, том I, књ. 14, док. 134, стр. 357; Хронологија НОП, стр. 884.

жа и друге квислишке формације. У тој веома развученој колони кретала су се и многа запрежна кола натоварена разним животним намирницама и другим материјалом.

Пошто је добила наређење да крене ка Санцаку, 4. бригада је 19. октобра 1944. извршила напад на део четничке групације која је већ била у Ариљу и његовој ближој околини. Први батаљон је нападао преко села Погледа ка југозападној ивици Ариља, 3. батаљон преко села Грабовика ка западној страни и 2. батаљон преко села Врана ка северозападној страни града. Замисао штаба бригаде је била да четничку колону, која се кретала ка Ивањици, пресече у рејону Ариља, па је због тога напад извршен преко Ариља. Међутим, непријатељ је наступао у две колоне: једна се кретала од Гуче ка Ивањици, јужно од Ариља, а друга од Пожеге, преко села Годовика, северозападно од Ариља. Иако су батаљони жестоко јуришали, нису успели да заузму Ариље, јер су им у једном тренутку бокови били угрожени од надмоћнијих четничких снага. Четници су и у тој борби претрпели велике губитке — 60 погинулих, али њихова бројна надмоћност је била главни разлог што наши батаљони нису заузели Ариље.

У току 21. октобра 4. санчачка бригада је, заједно са једним батал.оном 5. санчачке бригаде, наставила борбу у рејону Ариља и у току тешке борбе која је трајала пуних 7 часова убила 40 четника. Наши губици: 3 погинула и 7 рањених. У току наредна два дана бригада је наставила нападе дуж комуникације Ариље—Ивањица, убила и ранила око 60 четника и полагано се приближавала Ивањици, на путу за Санцак.

После борбе за Ариље и у његовој околини 4. бригада је извршила мање маневре својим батаљонима у наступању ка Ивањици: 1. и 4. батаљон кренули су преко села Гривске и Црвене горе, а 2. и 3. батаљон преко Опаљеника. Циљ маневра је био — да се изведе ефикаснији напад на четнике у Ивањици. Напад је извела цела бригада благовремено и истовремено. Ивањицу су бранили делови Калабићевог и Рачићевог корпуса. После слабијег отпора четници су се повукли из

града у правцу планине Јавора. Тако је Ивањнца била ослобођена 24. октобра, иако су мање групе четника упадале у град и до 28. октобра.

Даљи задатак 4. бригаде је био да непрекидно напада четничке колоне које су се повлачиле преко Катића, Јавора, Буковика и Кладнице ка Сјеници. Четничке снаге које су се повлачиле тим правцем спајале су се са немачким снагама у рејону Сјенице и преко Пријепоља и Прибоја (а главнином преко Пљеваља) кретале се даље ка Босни.

Последњи напад на ту четничку колону 4. санџачка бригада је извршила 28. октобра 1944. у рејону села Катића и планине Јавора. После те борбе бригада је прекинула борбени контакт са тим четничким колонама и извршила покрет правцем Буковик, Бочетићи—Радијевићи—Златар—Аљиновићи с намером да избије на комуникацију Сјеница—Пријепоље.

У току 23. октобра 5. санџачка бригада водила је тешку борбу против четника на линији Црвена гора—Шивчево, северно од Ивањице, којом приликом је заробила и убила 115 војника.¹⁷⁰ Ова бригада је заједно са 4. бригадом пошла на нове задатке, на комуникацију Пријепоље—Прибој.

*

У току септембра и октобра 1944. бригаде 37. дивизије изванредно су добро извршавале своје запатке које су добијале од штаба 2. корпуса, а неко време и непосредно од Врховног штаба ИОВЈ. Издржале су дуге и брзе покрете и усиљене маршеве на" широкој просторији коју је дивизија покривала у току та два месеца.

Трећа пролетерска санџачка бригада је у том времену у борби против четника, муслиманске милиције и усташа постигла велике и веома значајне војничке успехе који су имали и велики политички значај. Она је у том периоду потпуно разбила и уништила санџачке четнике, потпуно поразила муслиманску милицију и у садејству са деловима 5. санџачке бригаде поново за-

¹⁷⁰ Исто, док. 107 и дневник 5. санџачке бригаде.

узела слободну територију Санцака. Бригада је, затим, од четничких снага ослободила Пљевља, Горажде и Вишеград а заједно са деловима 5. санџачке ослободила Прибој и Пријепоље. У садејству са два батаљона 5. санџачке и дедним батаљоном 7. црногорске бригаде уништила је легију »Кремпер« и између 14. и 15. октобра 1944. ослободила Сјеницу, што је било прво ослобођење тог града после окупације наше земље.

Четврта санџачка бригада је, заједно са деловима 5. санџачке бригаде и Ужичким одредом, покривала територију од Вишеграда преко Златибора—Пожеге—Гуче—планине Јелице до Ивањице. Борила се готово свакодневно против делова 7. СС дивизије на путу Ужице—Пожега—Овчарско-кабларска клисура и против четника из разних крајева и разних формација.

Дејства дивизије у том периоду карактеришу се издржљивошћу, самопожртвовањем њених бораца и руковођилаца; честим и брзим покретима; смелим маневрима; одлучним нападима на насељена места; борбама у сусрету и упорном одбраном праваца и положаја; правилним односима према народу; помоћи при обнављању народноослободилачких одбора и при формирању нових јединица НОВ и мобилизација нових бораца.

Све је то убрзало процес распадања квислиншких оружаних формација у Санцаку. Присилно мобилисани људи предавали су се нашим јединицама или органима народне власти и ступали у јединице НОВЈ. У том периоду није било оскудице у храни, оружју и муницији. Помоћ од савезника била је незнатна, али су јединице од непријатеља заплениле доста разног материјала, прехранбених намирница, одеће и обуће.

Збрињавање тешких рањеника било је нешто боље него у ранијим периодима борбе. До ослобођења Ужица рањеници су били смештени у дивизијску болницу у Новој Вароши. Лекова је било довољно. Хируршке екипе су радиле у много повољнијим условима, иако још не у потпуно задовољавајућим.

БОРБЕ ЗА КОНАЧНО ОСЛОБОБЕЊЕ САНЦАКА

Од концентрације 37. ударне дивизије, почетком новембра 1944. године, до 12. јануара 1945. њене јединице водиле су огорчене борбе против јединица 21. и 91. корпуса које су се повлачиле из Грчке, Србије и Црне Горе и против других немачких јединица које су преко Санцака продирале у Босну. Биле су то борбе за коначно ослобођење Санцака. У исто време дивизија је водила борбе и против четника Драже Михаиловића, недићеваца и љотићеваца који су настојали да се из долине Моравице пробију долином Бетиње и преко Јавора, Сјенице и Пријепоља ка западу да би на тај начин избегли потпуно уништење.

У току 22. октобра 1944. јаке снаге недићеваца избиле су из правца Новог Пазара надомак Сјенице, али су их, у току ноћи између 22. и 23. октобра, делови 3. пролетерске и 7. црногорске бригаде одбацили ка Дугој Пољани. Истовремено, вођене су врло јаке борбе и код Ивањице и на планини Јавору, када су јаке четничке снаге (око 1.000) покушале да се пробију ка рејону Штиткова и Трудова. Но, ни на том правцу непријатељ није успео.¹⁷¹

После вишедневних борби, немачка борбена група »Шојерлен«, која је наступала од Новог Пазара ка Сјеници, успела је да 25. октобра 1944. одбаци 7. црногорску бригаду од комуникације Дуга Пољана—Сјеница, а затим да потисне и делове 3. пролетерске бригаде из Сјенице коју је заузела 25. октобра.

¹⁷¹ Зборник, том I, књ. 14, док. 134.

Та група имала је задатак да отвори правац за повлачење немачког 91. армијског корпуса преко Санџака у Босну. После заузимања Сјенице група »Шојерлен«, заједно са недићевцима и четницима који су бежали из Србије, продужила је жестоке нападе на 1. и 2. батаљон 3. пролетерске бригаде, који су се под борбом повлачили ка Пријепољу. Пошто је савладала та два батаљона, на положајима код Милешевског Дола и Сувог бора, група »Шојерлен« је 29. октобра¹⁷² заузела Пријепоље. Два батаљона 3. бригаде организовано су се повлачили стигавши до Лима. Пошто су се повукли на леву обалу реке, порушили су мост код Пријепоља.

Тих дана, на комуникацији Сјеница—Пријепоље—Прибој, из правца Јавора стигле су 4. и 5. санџачка бригада. Приближавањем непријатељских снага Пријепољу штаб 37. дивизије рокирао је 5. санџачку бригаду најпре на просторију северно од комуникације Сјеница—Пријепоље, а затим изнад деонице пута Пријепоље—Бистрица.

Када су 1. и 2. батаљон 3. пролетерске бригаде прешли на леву обалу Лима, затворили су правац Пријепоље—Пљевља, заузевши положај од Велике Жупе до села Бистрице. Јаче снаге груписали су на свом десном крилу, у захвату комуникације Пријепоље—Пљевља.

Група »Шојерлен«, заједно са четницима и недићевцима, наставила је нападна дејства ка Пљевљима и Прибоју. Једна ојачана чета Немаца чамцима се пребацила на леву обалу Лима увече 29. октобра. Њу је дочекао 2. батаљон, ојачан једном четом 3. батаљона. Батаљон је успео да у току исте ноћи одбаци немачку јединицу на десну обалу при чему су Немци претрпели осетне губитке.

Док су се батаљони 3. пролетерске бригаде борили на левој обали Лима, остале две бригаде (4. и 5) посепе су положаје на десној страни Лима. Задатак им је био да дејствују против немачких снага дуж комуникације Сјеница—Пријепоље—Прибој.

У тражењу излаза према западу непријатељ нијз испуштао иницијативу из својих руку по цену и најве-

¹⁷² Исто.

ћих жртава у долини Лима не би оставио сву своју живу силу и технику. Тако је у току ноћи 1. новембра 1944. почео пребацивати снаге преко Лима на више места у ширем рејону Пријепоља. Захваљујући надмоћности у људству и техници и снажној подршци артиљерије, успео је да се дохвати леве обале. Његових 1.500 војника кренули су у напад на положаје 3. пролетерске бригаде на просторији Залугови—Душманићи—Градина. Непрекидно је потхрањивао своје нападе новим снагама које су се сплавовима пребацивале на леву обалу Лима. Три батаљона (2, 3. и 4) 3. бригаде пружили су жилав отпор непријатељу, али ипак нису могли одолети и били су принуђени да се повуку на линију Избичањ—Лесковац—Барице—Икановац. Међутим, ипак је вредно истаћи да је 3. пролетерска, уз ефикасно дејство 5. санџачке бригаде са десне стране Лима, успела да три дана спречава продор непријатеља ка селу Бистрици. За време тих борби непријатељ је изгубио велики број моторних возила, а избачен му је и велики број војника из строја. Непријатељ се пробијао ка Прибоју кроз теснац долине Лима који је био под ефикасном ватром аутоматског оружја јединица 37. дивизије.^{172а}

Четвртог новембра штаб 3. пролетерске бригаде организовао је напад на непријатеља с циљем да га наше јединице одбаце на десну обалу Лима. У напад су пошли 2, 3. и 4. батаљон бригаде и Сјенички партизански одред. На положајима Џурово—Избичањ—Жалуг—Барице—Икановац—Градина било је око 2.000 Немаца и четника, наоружаних врло моћним оружјем и подржавани снажном артиљеријском ватром из рејона Пријепоља. Борба је трајала целу ноћ између 4. и 5. новембра. Непријатељ је збачен са свих положаја и сатеран на обалу Лима, изузев са Градине коју је упорно бранио и успео да одржи захваљујући и појачањима која су му пристизала из Пријепоља. У тој борби 19 бораца бригаде је избачено из строја, а непријатељу су нанесени много већи губици. Заплењено је 6 пушком-

172а Исто, док 173.

траљеза, 3 тешка бацача, 14 коња са комором, око 100 пушака¹⁷³ већа количина муниције и друге ратне опреме.

Непријатељ није могао остати пасиван, јер су се јединице 37. дивизије налазиле са обе стране Лима. Зато је 6. новембра поново предузео нападе на правцу Пријепоље—Пљевља и уз снажну подршку тенкова и артиљерије принудио делове 3. бригаде да се повуку ка Јабуци. Немачке снаге су наступале ка Пљевљима у зони комуникације, а око 2.000 четника је, обилазним маневром преко села Бабина, избило у позадину борбеног поретка бригаде и приморало је да се повуче на леву обалу Нехотине. Тако је непријатељ 8. новембра поново заузео Пљевља.

По свему судећи Немци су овога пута по сваку цену морали заузети Пљевља. Зато су са једине комуникације у овом делу Санцака (низ долину Лима) уклонили четнике и њихове запреге, тако да је комуникација била слободна за пролаз немачких јединица. У прилог тој претпоставци иде и чињеница што се ускоро у Пљевљима нашло око 6.000 четника. Они су одмах посели сва упоришта у рејону града, а требало је да буду и неко бочно обезбеђење немачким јединицама. Истина, један ојачани немачки батаљон кратко време се задржао у рејону Савиног лакта, одакле је могао пружити евентуалну помоћ четницима у Пљевљима. Те снаге су држале све доминантне тачке око града које су још за време боравка италијанских окупационих јединица у Пљевљима биле добро утврђене.

Наспрам непријатељских снага у Пљевљима и око града стајала је 3. пролетерска бригада са око 800 добро наоружаних бораца. Према врло смелој одлуци штаба бригаде у напад на Пљевља кренуло се на тај начин што су три батаљона (око 600 бораца) неопажено, скривеним прилазима ушли у град, а један батаљон је послат да затвори комуникацију Пријепоље—Пљевља.

173 Исто, док. 181.

Тако замишљени напад почео је у поноћ између 18. и 19. новембра 1944. године. До 06.00 часова 19. новембра бригада је овладала Пљевљима и свим утврђеним тачкама око града. Нанела је четницима велике губитке — око 150 погинулих и око 200 рањених. Заробљено је и неколико четничких команданата.¹⁷⁴ Заплењено је 16 аутоматских оружја, 6 камиона, доста пушака, 20 коња, 25 волова. Бригада је имала 25 бораца избачених из строја.

Овакав успех бригаде и изразито тежак пораз четника резултат су врло смелог и доброг плана о изненадном и одлучном удару по непријатељу из самог града и са његове спољне стране. Четницима је била затворена одступница ка Пријепољу, тако да се нису могли спојити са Немцима. Једини правац којим су се разбијени и деморалисани четници у нeredу повлачили, остављајући за собом мртве и тешко рањене, био је правац Бољанићи—Чајниче.

После те победе део 3. бригаде је даље гонио четнике који су се повлачили ка Чајничу, а део је непосредно садејствовао главним снагама 37. дивизије које су се бориле на сектору Бистрица—Пријепоље—Сјеница.

У наредним борбама на правцима Пљевља—Пријепоље и Пријепоље—Бијело Поље 3. бригада је онемогућила да се део снага немачког 91. армијског и 21. армијског корпуса повлачи преко Пљеваља и Чајнича у Босну. Тако су те немачке снаге потиснуте на комуникацију долином Лима, преко Бијелог Поља, Пријепоља и Прибоја ка Вишеграду и Горажду, што је значило да је непријатељ присиљен да се креће дужим путем који је целом дужином био изложен дејству наших јединица. С друге стране, пут је био тесан за велике снаге које су се њиме повлачиле.

Трећа бригада је и после ослобођења Пљеваља наставила тешке борбе против немачких снага које су покушавале да се из долине Лима пробију ка Пљевљима. У току ноћи између 25. и 26. новембра цела 3. пролетерска бригада (око 800 бораца; од наоружања

171 Зборник, том I, књ. 14, док. 134.

имала је 60 иушкомитраљеза и митраљеза, 4 тешка митраљеза и 2 брдска топа) извршила је напад на јаке јединице немачке 22. дивизије у рејону Савиног лакта, југозападно од Пријепоља, где се непријатељ добро утврдио.

Двадесет петог новембра бригада је пошла у напад са положаја Јабука—Камена гора. Борба је почела у 19.00 часова. Два батаљона су нападала дуж комуникације Јабука—Пријепоље, а друга два су од Камене горе вршила обухват непријатељског левог крила код Сељашнице. Борба је трајала до 07.00 часова, 26. новембра. У току те ноћи бригада је разбила и делимично уништила око 600 немачких војника. У тој борби је заплењено 30 пушкомитраљеза, 8 лаких противтенковских топова, 15 камиона са опремом, око 30 хиљада метака, уништено је једно слагалиште муниције.

Бригада је имала 8 погинулих и 15 рањених бораца.¹⁷⁵

У даљим борбама са погодних положаја на линији Рикавац—Савин лакат—Бистрица—Црни врх—Јабука, бригада је могла да напада комуникацију Пријепоље—Бистрица и да врши притисак ка самом Пријепољу, а истовремено да затвара правац Пријепоље—Пљевља. Осујетила је све покушаје и немачке 963. тврђавске бригаде да продором ка Пљевљима отвори пролаз за повлачење 21. немачког армијског корпуса од Мојковца преко Пљеваља и Чајнича у Босну.

Немци су и крајем новембра покушали да из правца Пријепоља отворе пролаз ка Пљевљима. Тако су 27. новембра успоставили мостобран на Лиму код Пријепоља преко којег су пребацили нове снаге на леву обалу покушавајући да се пробију ка Брашанском брду, у рејон Бабина. Наишли су на снажан отпор батаљона 3. пролетерске бригаде који су их, после жестоке и вишечасовне борбе, одбили. Непријатељ је у тој борби имао 50 мртвих.

Идућег дана непријатељ је одбацио 1. батаљон који је водио борбе у Сељашници, а једна јача немачка колона продрла је у Шербетовац, северно од Бабина и за-

¹⁷⁵ Исто, док. 9.

претила да угрози леви бок 3. бригаде у зони комуникације Пријепоље—Пљевља. У току 29. новембра Немци су наставили пребацивање својих јединица на леву обалу Лима. У исто време делови 22. немачке дивизије кретали су се од Пријепоља ка Бијелом Пољу и успели да 1. децембра заузму Бијело Поље (ова дивизија је имала задатак да прихвати 21. армијски корпус који се повлачио из Црне Горе преко Колашина и Бијелог Поља и даље долином Лима у Босну).

Док се 3. пролетерска храбро борила против надмоћнијих непријатељевих снага у току новембра 1944. године на левој обали Лима и док је непријатељу потпуно спречила повлачење преко Пљеваља и Чајнича у Босну — 4. и 5. санџачка бригада су заузеле положаје дуж комуникације Сјеница—Пријепоље—Прибој на десној обали Лима. Она је сачекала главнину 21. и 91. армијског корпуса који су се преко Санџака и Црне Горе повлачили из Грчке у Босну.

Четврта санџачка бригада, после повратка у Санџак из рејона Ужичка Пожега—Моравица—Гуча—Ариље—Ивањица, посела је положаје дуж комуникације Сјеница—Пријепоље, од села Аљиновића, дуж јужних и југозападних падина Златара, преко села Карауле до манастира Милешева. На тим положајима бригада је чекала главну колону 91. немачког корпуса. Задатак јој је био да напада, уништава, успорава и замара непријатељеве јединице и да на тај начин ствара боље услове за коначно уништење непријатеља при повлачењу из наше земље. Сем тога, задржавањем непријатеља на тим положајима посредно су подржавана дејства 3. пролетерске бригаде на левој обали Лима.

Први напад на главну колону 91. немачког корпуса 4. санџачка бригада извршила је између 5. и 6. новембра код села Аљиновића, на комуникацији Сјеница—Пријепоље. Напад је почео око 21.00 часова и трајао до 01.00 часова наредног дана. Немци су претрпели губитке од 10 погинулих и 20 рањених. Од тога часа јединице немачког 91. корпуса биле су главни објект нападана бригада 37. дивизије дуж комуникације Сјеница—Пријепоље—Прибој—Вишеград.

Борбе дивизије са немачким јединицама које се повлаче из Грчке и
иСточне Србије (26. 10. 1944—14.01. 1945)

Ноћу, 6. новембра, 4. бригада је извршила напад на рејону Биоково брдо (североисточно од Пријепоља), на падинама планине Златара. Немци су били изненађени и после двочасовне борбе одбачени у подножје Биокова брда. Одмах после тога уследила је интервенција јаким снага немачке пешадије, подржане артиљеријском ватром из рејона Пријепоља. Бригада је била принуђена да се повуче на полазне положаје. Непријатељ је у борби имао 20 погинулих и 15 рањених. Четврта бригада је имала 7 погинулих и 12 рањених.¹⁷⁶

Јединице 37. дивизије нису дозволиле да се немачке јединице приликом повлачења кроз Санџак ни за часак безбрижно и комотно крећу и понашају. Нису им дозвољавале ма какав одмор, чак ни предах на путу. Свакодневно су немачке снаге нападане, па макар и мањим јединицама с циљем да се непријатељ што више изнурава, замара и исцрпљује и да му се успорава кретање.

Четврта бригада је, после напада на Биоково брдо, остала у рејону Врањак—Бистрица до 18. новембра 1944, када је око 18.00 часова извршила покрет ка Прибоју правцем Соколово—Рутоше—Кратово—Орашац—Грачаница. Покрет је извршен ради извођења напада на непријатеља у селима Грачаница и Цикотама.¹⁷⁷ После дугог маневра дуж комуникација бригада је изненада напала непријатеља и у првом налету га потиснула из Грачанице и Цикота. Тринаест непријатељских војника је погинуло. Заплењено је 30 ћебади, 20 шаторских крила и извесне количине остале опреме. Сутрадан, 19. новембра, штаб бригаде је послао 3. батаљон на комуникацију Бистрица—Прибој. Задатак му је био да нападне непријатеља на Јармовцу, готово на самом улазу у Прибој. Немци су покушали да спрече излазак 3. батаљона на комуникацију интервенишући делом снага из Прибоја. Међутим, у томе су били онемогућени изненадним ударом 4. батаљона од Паље главе, па је ова непријатељева група била принуђена на

176 АОХ1'В ВИИ, К. 1255, бр. ,рег. 17-13/ф.

177 Зборник, том I, књ. 16, док. 243, стр. 652—654. Зборник, том IV, књ. 33, док. 62 (Извештај штаба дивизије штабу 2. корпуса); Операцијски дневник 4. санџачке бригаде.

повлачење. У исто време, 1. и 2. батаљон су водили борбу против Немаца који су, наступајући из села Прибојске Бање, покушали да батаљоне одбаце на њихове полазне положаје, изнад Цикота.

Сва четири батаљона и овога пута су извршили задатке. Немци су били сузбијени и потучени. Тим нападима био је за кратко време прекинут саобраћај између Прибоја и Пријепоља. Непријатељ је у овој борби имао 10 погинулих. Заплењено је доста муниције и оружја и друге опреме.

Одмах после тих напада цела бригада је ноћу између 19. и 20. новембра напала на упориште у Прибојској Бањи.¹⁷⁸ Трећи и 5. батаљон су нападали преко Јармовца и Цикота, а 1. и 2. батаљон преко Сувог Поља. У правцу Прибоја истурено је јако обезбеђење и на тај се начин непријатељ нашао у окружењу. Спољна обезбеђења и непосредну одбрану села батаљони су брзо ликвидирали. Остале су несавладане непријатељеве снаге које су се утврдиле у цркви која је доминирала околним простором, одакле су Немци давали жилав отпор. Пошто бригада није имала артиљеријских оруђа којима би могла разбити зидове те јаке грађевине, један број Немаца је успео да се одржи у њој. Упркос свему, Немци су у тој борби имали 80 погинулих и око 50 рањених.¹⁷⁹ Заплењени су 1 минобацач, 2 пушкомитраљеа, 1.500 метака, 1 пламенобацач, 60 ћебади, 30 шаторских крила, 20 пиштоља, 2 двогледа, нешто обуће и одеће.¹⁸⁰

Три борца из бригаде су том приликом погинули, а 17 их је рањено.¹⁸¹

У борби за село Јармовац и Прибојску Бању главни терет поднели су бомбаши бригаде.

За време напада 4. санџачке бригаде на Прибојску Бању 2. санџачки одред је вршио демонстративни напад на Прибој, чиме је успео да веже непријатељеве снаге у граду.

¹⁷⁸ Зборник, том I, књ. 16, док. 243. стр. 653.

¹⁷⁹ Исто.

¹⁸⁰ Исто.

¹⁸¹ Исто.

После поменутих борби бригада се повукла на положаје у рејон Лесковац—Грачаница—Орашац, источно од Прибојске Бање. Након кратког одмора 4. бригада је ноћу између 22. и 23. новембра 1944. поново извршила напад на немачке положаје у рејонима Прибојска Бања, Раковића брдо и Потпеће. Ту је било око 700 Немаца.¹⁸¹ Напад је почео тачно у 21.00 часова. Сви батаљони су благовремено извршили припреме, па је и напад почео на време из свих предвиђених праваца.

Други батаљон је нападао правцем Караула и даље низ Кратовску реку до испод Бањског брда, 1. батаљон је нападао изнад Потпећа, а 3. батаљон северозападно од Бањског брда тежећи да се споји са 1. батаљоном. Четврти батаљон је нападао од Сувог Поља тежећи ка једна његова чета пресече одступницу непријатељу ка Лиму и комуникацији у долини реке, док је 2. чета нападала директно на Ракетића брдо. На правцу напада 1. и 3. батаљона непријатељ је био потпуно изненађен. Први батаљон је доспео готово до шатора под којима су били непријатељеви војници, а 3. батаљон на око 200 метара од кућа у којима су логоровали Немци. Затим су јаком ватром из пешадијског наоружања и ручним бомбама нанели непријатељу велике губитке. Непријатељ се већ у почетку борбе дезоријентисао, унета је паника у његове редове. На правцу напада 1. батаљона непријатељ није имао времена да пружи ма какав отпор.

На одсеку 3. батаљона ситуација је била нешто тежа, иако је и ту постигнуто потпуно изненађење. Непријатељ се бранио из кућа, те је батаљон наишао на јачи отпор. Али, у садејству са 1. батаљоном 3. батаљон је такође сломио непријатеља и одбацио га на комуникацију Прибој—Бистрица. У тој борби претрпео је губитке од 80 погинулих, међу којима су била 2 официра и око 50 рањених. Наши губици су били: 2 погинула и 15 рањених. Запљењено је 40 пушака, 5 пушкостраљеза, 10 пиштоља, 5.000 пушчаних метака,

182 Зборник, том I, књ. 15, док. 56; том I, књ. 16, док. 244.

15 ручних бомби, 150 ћебади, 100 шаторских крила, 130 ранаца, 2 двогледа и друга опрема.¹⁸³

Ноћу између 25. и 26. новембра бригада је извела напад узводно од Прибојске Бање на комуникацију у долини Лима у рејону села Целица, села Друглића и села Соколице. Ту је било око 800 Немаца.¹⁸⁴ У нападу је учествовала цела бригада (око 400 бораца). Сви батаљони су почели напад благовремено, у 22.00 часова. Два батаљона су нападала правцем село Целице—Друглићи, друга два правцем село Чкање—село Соколица. Батаљони који су нападали Друглиће потиснули су Немце до села Цикота, али даљи напад је био заустављен жестоком ватром немачких јединица са леве обале Лима. Оне немачке јединице које су потискивали наши батаљони средиле су се у рејону Цикота и одатле пружале снажан отпор.

Батаљони који су нападали Чкање и Соколицу успели су да потисну непријатеља из Чкања, али из Соколице су се Немци жестоко опирали, те наши батаљони нису могли даље. Непријатељ је имао 28 погинулих, међу којима је био и један официр.¹⁸⁵

Брилада је имала 6 погинулих и 16 рањених. Међу погинулима је био и заменик политичког комесара чете Јанко Војиновић и комесар чете Миломир Р. Ноловић, а рањени су два командира и један комесар чете.¹⁸⁶

Крај новембра 1944. 4. санџачка бригада је дочекала на положајима Прибој—Пријепоље, одакле је даноноћно нападала немачке јединице које су се повлачиле.

У току новембра, упоредо са 4. санџачком бригадом, на левој обали Лима налазила се и 5. санџачка бригада. Она је, такође дуж комуникације Сјеница—Пријепоље—Прибој—Вишеград, из дана у дан нападала немачке јединице које су се повлачиле ка западу.

Други батаљон и једна чета 4. батаљона 5. санџачке бригаде (укупно 140 бораца) 1. новембра 1944. во-

183 Исто.

184 Зборник, том I, књ. 15, док. 81; том IV, књ. 33, док. 62.

185 Исто.

186 Исто.

дили су борбу иротив деморалисаиих, мада добро наоружаних, Немаца на положајима село Седобро—село Расно—село Бистро—Кукањ код Пријепоља. Напад на непријатеља је извршен док је био у покрету. (Непријатељ је намеравао да нападне на наше јединице које су се налазиле на положајима Бистрица—Кукањ—Косатица и да их одбаци од комуникације којом су се повлачиле непријатељеве јединице ка западу. Међутим, наше јединице су их нападе изненада, из покрета). Вођена је борба прса-у прса. Тада су погинули комесар бригаде Живко Чувер, командант 4. батаљона Милун Дрчелић и другарица Борка Жутић, референт санитета батаљона и још 6 другова, док је један рањен. Непријатељ је претрпео много веће губитке (према процени штаба бригаде имао је око 220 погинулих и рањених). Непријатељ није успео да одбаци делове 5. бригаде са положаја на којима су се налазили пре те борбе.¹⁸⁷

Следећег дана (2. новембра) три батаљона (2, 3. и 4) 5. бригаде (270 бораца наоружаних, поред осталог, са 9 пушкомитраљеза, 3 тешка митраљеза »шарца«, 2 тешке »брее«, 2 тешка бацача и 2 лака бацача) — на положајима Седобро—Расно—Бијуково брдо—Дренова — водили су борбе против немачке јединице јачине 800 војника (сем другог оружја, наоружаних са више митраљеза, 3 топа од којих је један био брзометни, 1 противколски топ, 2 »жишкара« — бацача пламена, 3 тешка бацача, неколико лаких бацача).

Непријатељ је из правца манастира Милешева, Пријепоља и Бистрице кренуо у напад на положаје наших јединица са циљем да их протера и да осигура пролаз једној својој ауто-колони од Пријепоља за Прибој. Напад је уследио у саму зору. Али Немци нису изненадили команду батаљона, већ су јединице 5. бригаде дочекале непријатеља снажном ватром, тако да се уз велике губитке од 54 погинула војника и официра морао повући.¹⁸⁸

187 ; борник, том I, књ. 14, док. 158.

188 Исто, док. 166; Операцијски дневник 5. бригаде.

И у току 5. новембра 1944. групација од око 1.000 Немаца напала је 5. бригаду на иростору село Бистрица—Пилатовац—Бијуково брдо.

Иако је то јутро било магловито и кишовито, Немци нису успели да изненаде 5. бригаду. Пошто су били бројнији и боље наоружани (бригада је имала само 300 бораца), успели су да потисну батаљоне 5. бригаде са њихових положаја. Сви батаљони су се јуначки борили, нарочито 2. и 4. Од појединаца највише се истакао Обрад Боковић Чеперац.

Само један наш борац је тада погинуо, а 3 су рањена. Непријатељ је заиста имао велике губитке: 60 погинулих и рањених.¹⁸⁹

Штаб 37. дивизије наредио је да 5. бригада изврши противнапад на Немце и да поново заузме положаје Бијуково брдо—Седобро—Кукањ—Бистрица, које су Немци претходне ноћи освојили. Сва четири батаљона 5. бригаде напали су Немце 6. новембра 1944. после пола ноћи. Батаљони су неколико пута јуришали, али непријатељ се упорно бранио и одбијао јурише жестоком ватром из свих расположивих оружја. Мада су храбро јуришали, о чему сведоче и релативно велики губици бригаде — 4 мртва и 13 рањених бораца, батаљони нису успели да изврше овај задатак. Непријатељ је у тој борби, према процени штаба бригаде, имао око 50 војника избачених из строја.¹⁹⁰

Штаб 37. дивизије наредио је 7. новембра да се 5. бригада премести на нове положаје: 3. батаљон у село Штитково, 2. батаљон у село Мишевиће, 4. батаљон у Турску Малу, а 1. батаљон у село Правошево са којим се кретао и штаб бригаде. Са тих положаја бригада је имала да проширује дејства и на околна села — Аљиновиће, Радијевиће и свугде где су се појављивали четници. Бригада је стално држала под ватром пешадијског наоружања комуникације које су Немци користили за повлачење из правца Сјенице ка Пријепољу и При-

189 Збор шк, том I, књ. 14, док. 179, и Операцијски дневник 5. бригаде.

190 Исто, док. 182.

боју и даље ка западу. У току 16. новембра 5. бригада је напала немачке положаје Бетаница—Милошев До—Доњи Горачићи—Кашањ, где су Немци застали ради краћег одмора. Ту је било сконцентрисано много њихових јединица и технике. Штаб 5. бригаде је ово искористио, па је у напад послао 1, 2. и 4. батаљон. Они су у току ноћи између 16. и 17. новембра 1944. пошли у напад са просторије Правошево—Мушовина. Напад на положаје непријатеља, који су се налазили на просторији Милошев До—Кашањ, извршили су 1. и 4. батаљон, док је на положаје Доње Горачиће нападао 2. батаљон. Два батаљона који су нападали на просторију Милошев До—Кашањ муњевитим су налетом потиснули непријатеља наневши му велике губитке. Немачки војници на које је нападао 2. батаљон склонили су се у куће у селу Горњи Горачићи, одакле су пружали жилав отпор. Батаљон је наваљивао, а непријатељ се није предавао. Тако је само у 3 сеоске куће смрт нашло 60 непријатељевих војника.

Батаљони 5. бригаде потпуно су извршили задатке. Поред тога што су непријатељу нанели губитке, уништили су 23 моторна возила, запленили доста намирница за исхрану, муниције и оружја. Разуме се, борци су собом понели само онолико плена колико су могли.

Пета бригада је у тој борби изгубила 3 борца, а 13 њих су рањени. Непријатељеви губици: око 150 избачених из строја и 13 заробљених.¹⁹¹

Наредна два дана, 18. и 19. новембра 1944, савезнички авиони су жестоко бомбардовали Нови Пазар, Сјеницу, Пријепоље и Прибој, као и комуникације које су биле притиснуте непријатељским колонама између тих градова. Савезничка авијација је тим нападима нанела непријатељу велике губитке и у живој сили и у техници.¹⁹²

Од 19. до 25. новембра 1944. поједини батаљони 5. бригаде су нападали немачке колоне, некад с мање а некад с више успеха. Међутим, битно је да су Немци

¹⁹¹ Зборшк, том I, књ. 15, док 21

¹⁹² Операцијски дневник 5. бригаде, стр. 56—57 и ББ.

непрекидно били под ударом јединица 37. дивизије дуж комуникације Сјеница—Пријепоље—Прибој и Бијело Поље—Бродарево—Пријепоље.

У току 26. и 27. новембра 1944. 5. бригада се налазила на положајима Мушковина—Врањак—Дражевићи—Соколово, а у току 27. новембра наређено је да 5. бригада смени 4. санџачку бригаду на положајима Суви Бор—Мишевићи—Правошево. Задатак јој је био да затвори правац ка комуникацији село Аљиновићи—село Каћево. Четврта бригада се поставила на положаје на којима је претходног дана била 5. бригада.

Са поседнутих положаја 5. санџачка бригада је ноћу између 29. и 30. новембра 1944. извршила напад на Немце на комуникацији Аљиновићи—Доњи Горачићи. (Четири батаљона бригаде имали су укупно 350 бораца; поред осталог наоружања имали су 32 пушкомитраљеца, 2 тешка бацача и лака бацача. Јачина непријатеља: око 3.000 немачких војника, од наоружања су имали више митраљеца »шарац«, 5 тешких бацача, 4 топа 75 мм и 8 бацача пламена »жишкара«).

Јединице 5. бригаде су се сукобиле са непријатељем у тамној и магловитој ноћи тачно у 24.00 часова. Немци су се упорно бранили и ни по коју цену нису дозволили да батаљони 5. бригаде избију на комуникацију на којој је било много камиона (у којима је била ратна опрема) и много других моторних возила. Јединице бригаде су ликвидирале неколико упоришта, али је непријатељ у критичном моменту у борбу увео неколико тенкова. Тако су Немци, уз подршку тенкова, успели да одбију напад бригаде. У овој упорној борби са обе стране бригада је претрпела губитке од 7 мртвих и 8 рањених. Према процени штаба бригаде непријатељ је имао знатно веће губитке (рачуна се чак да је 120 војника избачено из строја).¹⁹³

Ноћу између 25. и 26. новембра 1944, према наређењу штаба 37. дивизије, три батаљона 5. бригаде (1, 3. и 4, јачине 240 бораца) извршили су напад на непријатељеве снаге (јачине 600 војника) које су се налазиле

¹⁹³ Збор >ик, том I, књ. 15, док. 103 и Операцијски дневник 5. бригаде, Архив народноослободилачког рата, к. 1255, бр. рег. 1-35/16.

на просторији Битовик—Кукањ. Напад је почео тачно у 24.00 часова. Први и 4. батаљон бригаде нападали су правцем Бистрица—Кукањ, а 3. у правцу Битовика. Циљ напада је био да батаљони овладају поменутим положајима и да након тога поседну положаје уз комуникацију између Бистрице и Пријепоља.

Непријатељ се грчевито бранио са добро утврђених положаја. Мање јединице наших батаљона нападе су непријатеља с фронта, док је главнина наших снага забачена непријатељу иза леђа. Први и 4. батаљон су у првохМ, силовитом налету успели да збаце непријатеља са положаја, а трећи, и поред упорних напада, није успео да потисне непријатеља са положаја код Битовика. (Ово и због тога што је тај положај био врло погодан за одбрану, што је био врло добро утврђен и што су га Немци бранили јаком митраљеском ватром и ручним бомбама). Батаљон се морао повући раније, а у 3 часа после пола ноћи повукли су се и остали батаљони на своје полазне положаје. Наши губици су били: 4 погинула и 15 рањених. Непријатељ: 45 погинулих и рањених.¹⁹⁴ (Док су вођене те борбе, 17. новембра 1944, штаб 37. дивизије је донео одлуку да се у Новој Вароши формира нижи курс за десетаре, воднике, заменике командира и командире чета. Први курс је почео 20. новембра, а трајао до 16. децембра.¹⁹⁵ Поред тога, била је организована и обука за новопримљене борце).

БОРБЕ СА 21. НЕМАЧКИМ КОРПУСОМ

У току децембра 1944. 37. дивизија је водила тешке борбе и против 21. немачког брдског корпуса који се долином Лима повлачио из Црне Горе. То је било после спајања немачких снага које су се повлачиле преко Колашина и Мојковца у правцу Бијелог Поља, Бродарева, Пријепоља, Прибоја и Вишеграда ка источној Босни — и оних које су се повлачиле из правца Сјенице преко Пријепоља.

¹⁹⁴ Зборник, том I, књ. 15, док. 82

¹⁹⁵ Архив ВИИ, к. 1213, бр. рег. 10, ф 8.

Почетком децембра 1944. делови 3. бригаде хитио су уиућени у правцу Бродарева ради спречавања даљег продора непријатељевих снага ка Бијелом Пољу. Два батаљона 3. пролетерске бригаде (2. и 3) су у току 4. децембра посели положаје према Бродареву. Насупрот њима непријатељ је држао положаје Јасен—Оштра стена—Балићи—Зечија глава. Наши батаљони (око 500 бораца) кренули су у напад правцем Јасен—Оштра стена—Балићи—Зечија глава. Борба је вођена 4, 5. и 6. децембра. Непријатељ се упорно бранио, али је на крају био приморан на повлачење. Имао је 80 погинулих и већи број рањених. Батаљони 3. бригаде су имали 19 бораца избачених из строја, од којих су 3 погинула.

После те борбе на правцу Пријепоље—Пљевља ситуација се нагло погоршала, јер су у току 6. децембра јаке немачке колоне избиле на Савин лакат и Јабуку. Тада је један батаљон 3. бригаде држао полонсај на Брашанском брду и Бабинама, а један се под притиском непријатеља дуж комуникације повукао ка Михајловици. У току те фронталне борбе непријатељ је покушао да, правцем Обарде—Вруљ, изманиврише наше снаге у зони главне комуникације и да избије у Пљевља. Ситуација је била критична све док из правца Комарана нису пристигли 2. и 3. батаљон који су одмах прешли у противнапад на одсеку Козица—Вуково брдо. Они су успели да протерају непријатеља ка Јабуци. Борба је била врло жестока, често се јуришало прса у прса. Непријатељ је имао 70 избачених из строја од којих 19 заробљених. Наши батаљони имали су 10 избачених из строја.¹⁹⁰

Тако је 3. бригада противнападом ноћу између 9. и 10. децембра спречила да непријатељ продре у Пљевља.

Пошто је та наша бригада чврсто држала положаје Горун—Јасен — Балићи — Зечија глава — Бродарево — Пријепоље одлучним борбама све до 15. децембра спречила је 22. немачку дивизију да уђе у Пљевља.

У тим борбама бригада је убила и заробила више од 100 немачких војника.

¹⁹⁰ 171 Зборник, том I, књ. 14, док. 134.

Немачка 22. дивизија имала је задатак да ирокрчи иут за повлачење 21. немачког корпуса. Њена претходница је успела да заузме Бијело Поље у време док је наша 3. бригада упорно бранила прилазе Пљевљима. Тада је за наше јединице настала прилично критична ситуација на мојковачком правцу. Из Мојковца је непријатељ имао могућности да угрожава шире подручје Пљевља на коме је дејствовала 3. пролетерска бригада. Одатле је вршио притисак на правцу Пријепоље—Пљевља. Непријатељеви делови су повремено настојали да избију на комуникацију Пљевља—Бијело Поље, а истовремено су вршили притисак и ка Беранама. Због такве ситуације 3. пролетерска бригада је морала стално бити приправна да се супротстави непријатељу на правцу Мојковац—Пљевља. Тај правац је изводио у позадину и у десни бок борбеног поретка 37. дивизије. Време када се то догађало било је пуно неизвесности за целу 37. дивизију, а поготову за 3. бригаду која се готово свакодневно борила против вишеструко јачих непријатељских снага, које су настојале да се по сваку цену пробију преко Санцака у Босну. На сектору према положајима 3. бригаде непријатељ се утврдио код Јабукe, Влаке, Савина лакта, Јаблановице, Алијине стене, Карошеvine, Скокућа, Градине, Душманића, Избичња, Јеринина града и Кучина. Последње немачке јединице које су крајем децембра 1944. и почетком јануара 1945. године држале положаје испред 3. бригаде, као обезбеђење јединицама које су се повлачиле, биле су јединице 22. немачке дивизије. Та дивизија се, после извршеног задатка на правцу Пријепоље—Бијело Поље—Мојковац, под борбом повлачила, пошто је крајем децембра напустила Мојковац. Тако је и престала опасност од интервенције непријатеља правцем Бијело Поље—Пљевља. Трећа бригада је ослобођена те опасности када је 1. и 2. јануара 1945. сломила жилав отпор јединица немачке 22. дивизије у рејону Бурђевића врхова, Јаблановца, Јабукe, Влаке, Савиног лакта и Икановца.

(Јачина непријатеља: 1.500 војника, наоружаних и са 70 пушкомитраљеза, 2 бацача и 4 хаубице. Снаге 3. бригаде: свих пет батаљона — 1.000 бораца са 100 аутоматских оружја и 6 брдских топова).

Батаљони 3. бригаде у овој борби пошли су у напад са положаја: Камена гора—Михајловица—Бабине. Два батаљона су нападала правцем Савин лакат—Црни врх—Барице, а два правцем Јабука—Влака—Јаблано-вац. Један батаљон је био у резерви на Врховима.

Борба је почела 1. јануара у 16.00 часова и трајала је до 02.00 часова 2. јануара.

Напад 3. бригаде био је снажан и брз. У борби прса у прса батаљони су успели да овладају непријатељевим положајима. Међутим, у току ноћи, када је непријатељ добио појачања и извршио противнапад, батаљони су морали да се повуку.

Непријатељ је у овим борбама имао велике губитке: 150 мртвих и 200 рањених. Заплењено је 5 »шараца«, 1 тешки бацач,¹⁹⁷ противколски топ, 20 коња натоварених муницијом.

Снажан отпор нашим јединицама давала је на левој обали Лима и 181. немачка дивизија која се последња повлачила из Санцака. Све до 8. јануара 3. бригада је вршила снажан притисак на непријатеља у ширем рејону Пријепоља, као и на комуникацији Пријепоље—Бистрица. У току 8, 9. и 10. јануара 1945. 3. бригада је водила тешке борбе против Немаца на положајима Икановац—Градина—Залуг—Избичањ—Цурово—Пријепоље, када је између 9. и 10. јануара дефинитивно ослобођено Пријепоље. И у тим борбама непријатељ је имао велике губитке. Према процени штаба 3. бригаде имао је 80—100 погинулих и више рањених. Ни наши губици нису били мали: 5 погинулих и 20 рањених.

У току децембра 1944. године 4. санџачка бригада нападала је немачке јединице дуж комуникације од Прибоја до манастира Милешева, на десној обали Лима. Тих дана последње немачке јединице напустиле су Сјеницу, па је настала потреба да се у тај рејон упути једна наша јединица ради прикупљања оружја и муниције (од бивших припадника муслиманске милиције) и прикупљања технике коју су Немци остављали дуж

¹⁹⁷ ВИИ, кут. 1254, бр. рег. 3/2 (Редакција штаба 3. пролетерске бригаде од 1. јануара 1941. за борбе вођене против Немаца у току 1.и.2. јануара).

комуникације Сјеница—Пријепоље. Тај задатак је добио 4. батаљон 4. санџачке бригаде. Када је батаљон заједно са 1. батаљоном кренуо ка Сјеници, нападе су га немачке јединице. Али напад није успео, јер су 4. батаљону пристигли у помоћ делови 5. санџачке бригаде, чији су положаји били у непосредној близини рејона напада.

Свакодневне борбе дуж комуникације у току децембра нису престајале. Оне су биле час јачег час слабијег интензитета, што је зависило од могућности наших снага, развучених на широком фронту са обе стране Лима, од Сјенице до Прибоја и Пљеваља.

Последњи напад на немачке јединице које су се повлачиле преко Санџака у источну Босну 4. бригада је извршила на немачко упориште у селу Друглићима.¹⁹⁸ Немачке снаге у том упоришту и око њега бројале су око 1.200 војника. Оне су штитиле повлачење последњих делова немачких јединица. Напад су извршили 1, 2. и 3. батаљон, укупно око 250 бораца. Напад је почео ноћу између 3. и 4. јануара 1945. у 02.00 часова. Трећи батаљон је успео да се убаци у позадину непријатеља (до саме комуникације) и да га нападне с лећа. Други батаљон је изводио фронтални напад. Први батаљон је нападао на Прашку главу.

Непријатељ је, сем аутоматског и пешадијског наоружања, имао 4 тешка минобацача, 2 пламенобацача, 3 брдска топа и 17 митраљеца. Батаљони 4. бригаде нису располагали тешким наоружањем којим би успешно могли да дејствују против немачких јединица у бункерима и рововима. Напад бригаде је био одбијен, а губици знатни: 17 погинулих и 29 рањених.¹⁹⁹ Непријатељ је у тој борби имао око 100 војника избачених из строја.²⁰⁰

Упркос томе што бригада није у том нападу успела и што је претрпела велике губитке, 1. батаљон је наредне ноћи самоиницијативно извршио напад на 800 Немаца у рејону села Раковића Брда. Непријатељ је био

198 Архив ВИИ, кут. 1264, бр. рег. 4/2.

199 Архив ВИИ, кут. 1254, рег. бр. 5 ф 1 и к. 11, бр. рег. ж/2.

200 Архив ВИИ, кут. 12ж4 ф бр. рег. 5/2.

потпуно изненађен, јер је напад изведен врло енергично, те је претрпео губитке од 30 погинулих и рањених.⁸⁰⁵ Први батаљон је имао 2 погинула и 4 рањена борца.

После тешких борби у Друглићима и Раковића Брду бригада је водила још неколико мањих борби.

Последњи напад на Немце на сектору 4. бригаде извршен је ноћу између 11. и 12. јануара 1945. у Прибоју. Први батаљон је нападао преко Црног врха, к. 1142, к. 989. Борјанци, к. 838. Задатак му је био да, сем напада на Прибој, спречи извлачење Немаца из тог града. Трећи батаљон је нападао јужним падинама Црног врха, к. 1155, ка центру Прибоја. Други батаљон је нападао од Прибојске Бање комуникацијом Пријеполје—Прибој, а 5. батаљон је био у резерви бригаде.²⁰²

После прилично жестоке борбе бригада је успела да савлада отпор непријатеља на прилазима граду, а већ у 24.00 часова последња немачка јединица се повукла ка Вишеграду и Прибој је био ослобођен (пошто је 3. бригада тих дана била ослободила Пријеполје, а Пљевља раније — то је цео Санџак био дефинитивно ослобођен).

У том времену 5. санџачка бригада је водила упорне борбе десно од 4. бригаде. Тако су њена два батаљона са положаја Мишевићи—Мушовина—Правошево, ноћу између 1. и 2. децембра, напали непријатеља на Равној Гори и Анкином Брду. Акција је извршена брзо и енергично. Непријатељ је имао 40 избачених из строја. Заплењени су 2 митраљеза, 2 машинке, 2 пиштоља, доста муниције и друге опреме. Губици двају батаљона 5. бригаде: 1 погинуо и 3 рањена.

После тога батаљони су се повукли на првобитне положаје.²⁰³

Ноћу између 2. и 3. децембра цела бригада, са истих положаја, напала је непријатеља на положају Говењак. Иако су непријатељеве снаге биле доста велике, бригада је, после жестоке борбе која је трајала неколико

201 Исто.

202 Тај батаљон је формиран крајем децембра 1944. у селу Бистрици код Нове Вароши.

202а Архив НОР, кут 1255, бр. рег. 1-36/16.

часова, успела да овлада цестом на нападнутом одсеку и да Немцима нанесе осетне губитке (200 непријатељевих војника је избачено из строја). Заптењено је 5 пушкомитраљеза, 1 машинка, 5 пиштоља, 15 коња а уништено је доста ратног материјала који борци бригаде нису могли носити.²⁰³

Од 3. до 7. децембра 5. бригада се налазила на положајима село Шиповик—село Мишевићи—село Мушковица. Десно од ње била је 4. санџачка бригада. У току ноћи штаб бригаде је донео одлуку да цела бригада нападне Немце који су се налазили у селу Аљиновићима. Напад је извршен између 7. и 8. децембра.

Непријатељева јединица, чији су се војници одмарали у кућама, бројала је око 300 људи, а 5. бригада на тим положајима имала је око 200 бораца.

Пошто је потпуно изненадила непријатеља и унела пометњу у његове редове, бригада је протерала ту немачку јединицу наневши јој осетне губитке: 30 мртвих и рањених. Губици 5. бригаде су били: 1 мртав и 7 рањених. После завршене борбе батаљони 5. бригаде су се повукли на полазне положаје.

После те борбе све до 13. децембра 1944. било је обостраних испада у правцу положаја једних и других. Међутим, озбиљнији напад 5. бригада је извршила између 13. и 14. децембра. Њена три батаљона (1, 2. и 4, укупне јачине 240 бораца) напали су Немце на положају Златарско брдо—Доњи Горачићи—Аљиновићи. Напад је почео у 24,00 часова. Немци, јачине од 1.000 војника, добро утврђени на положајима, давали су жилав отпор. Стога батаљони и нису успели да овладају њиховим положајима, па су се морали повући на полазне положаје. У тој борби батаљони 5. бригаде су имали 2 мртва и 6 рањених бораца, а непријатељ око 45 мртвих и рањених.²⁰⁴

После ослобођења Новог Пазара 22. српска дивизија стигла је 13. децембра у Сјеницу, а 16. децембра

203 Исто (Губици од 200 војника су према процени штаба 5. бригаде).

204 ВИИ, кут. 1255, бр. рег. 1-39/16; Зборник, том I, књ. 16, док. 176, стр. 469.

1944. јединице 22. дивизије стигле су у Мишевиће. У току ноћи између 16. и 17. децембра 5. бригада, заједно са једним батаљоном из 2. дивизије, напала је Немце на Златарском брду. После вишечасовне борбе батаљони су заузели немачке положаје и натерали Немце да се повуку ка цести.²⁰⁵ У току те борбе наше јединице нису имале губитака, а непријатељеви губици су остали непознати.

Бригада је и даље остала на истим положајима са истим задатком — да напада непријатеља на комуникацији или, пак, да одбија његове нападе, углавном — да му не да мира дуж комуникације.

Ноћу између 19. и 20. децембра Немци су искористили тренутак смене између јединица једне српске бригаде са јединицама једне албанске бригаде. Предстраже 5. санџачке бригаде биле су небудне и Немци су заузели Златарско брдо и Суворбор.

Штаб бригаде је наредио да се Суворбор по сваку цену мора поново заузети. С тим у вези 1. батаљон је већ ступио у борбу, али је наређено да се бригада пребаци на друге положаје, те је тако одустала од напада. У току ноћи албанске јединице су заузеле Златарско брдо и Суворбор. Губици непријатеља су остали непознати.

У тим борбама погинуо је обавештајни официр 2. батаљона 5. бригаде Драго Остојић. Он је био за пример по храбром држању у свим ситуацијама, омиљен међу друговима. Погинуо је на задатку када је испитивао јачину непријатеља у селу Аљиновићима. Сахрањен је у селу Мушковини, на тамошњем сеоском гробљу.^{206ж}

У току 20. децембра 1944. штаб 37. дивизије је наредио 5. бригади да се, почев од 17,00 часова истог дана, пребаци на нову просторију: Радојиња—Рутоше—Брезна—Кратово и да нападне 2 батаљона немачких војника који су посели положаје: Пода—Кратово—Кунице.

205 Исто, бр. рег. 1-40/16.

206 ВИИ. кут 1255, бр. рег. 1-41/16. О рањавању Бошка Шкрбовића и Обчада Чепарца доз 'ао сам од другова из 5. бригаде који су учествовали у тим борбама.

Три батаљона 5. бригаде водили су жестоку борбу цео дан и ноћ. Иако је непријатељ претрпео велике губитке, наше јединице нису успеле да га потисну с положаја. Батаљони 5. бригаде имали су 15 мртвих и 3 рањена друга. Међу рањеницима су били и командант батаљона Обрад Чеперац и командант бригаде Бошко Шкрбовић. Батаљони 5. бригаде морали су се повући на полазне положаје.

У току ноћи између 21. и 22. децембра Немци су напали на положаје 5. бригаде и успели да овладају Крстатим бором. Непријатељ је на том делу положаја 5. бригаде успео да изненади један вод. Одмах потом два батаљона 5. бригаде прешли су у контранапад, сатерали непријатеља са положаја и у енергичном гоњењу протерали га из Бањског брда. Непријатељ је претрпео знатне губитке. Два батаљона 5. бригаде имали су 3 рањена борца.

Лево од ове бригаде налазила се 4. санџачка бригада.²⁰⁷

Наредних дана, све до 27. децембра 1944, 5. санџачка бригада се налазила на истим положајима, а према наређењу штаба 37. дивизије распоред 5. бригаде био је тада овакав: два батаљона су се пребацила на просторију Драглица—Доброселица, а остали делови бригаде остали су на просторији Брезна—Радоиња. (Положаји бригаде су били толико развучени јер је тих дана у 37. дивизију пристигло око 5.000 нових бораца из источне Србије. Стога је и 5. бригада проширила свој фронт да би могла распоредити и нове борце).

На тим положајима 5. санџачка бригада је остала све до 26. јануара 1945. Сваког дана између 27. и 31. децембра 1944. пристизали су нови борци које је требало прихватити војнички и политички припремити за борбене задатке.

*

Цео новембар и децембар 1944. године били су испуњени тешким борбама 37. дивизије против немачких снага које су се повлачиле из Грчке преко Косова, Сје-

207 Исто, рег. бр. 1-42/16.

нице, Пријепоља, Прибоја и Вишеграда у источну Босну. Истовремено, вођене су борбе и у долини Ибра и Западне Мораве, јер су се комуникацијом Краљево—Чачак—Ужице—Љубовија извучиле јаке немачке снаге под заштитом 34. немачког армијског корпуса.²⁰⁸

Наше јединице су, у садејству са јединицама Црвене армије, 28. новембра 1944. ослободиле Краљево, 2. децембра 2. пролетерска дивизија је ослободила Чачак, 13. децембра Пожегу, а 16. децембра Ужице. После повлачења из Ужица Немци су се утврдили на Кремнима да би са тих положаја обезбедили бок 91. немачког корпуса који се повлачио из правца Санцака.

У то исто време 21. немачки брдски армијски корпус покушавао је да се преко Подгорице, Даниловграда и Никшића пробије у рејон Мостара и, ослонцем на тај утврђени рејон, даље на север. Други ударни корпус НОВЈ је спречио тим немачким снагама да се пробију тим правцем. (И 181. немачка дивизија је покушала да се пробије преко Никшића). Због тога се 21. немачки брдски армијски корпус одлучио на пробој преко Колашина, Мојковца, Бијелог Поља, Пријепоља, Прибоја и даље преко Вишеграда за источну Босну. То је био много дужи пут. Команда 91. немачког корпуса у сусрет 21. брдском корпусу шаље своју 22. дивизију (из рејона Пријепоља преко Бродарева и Бијелог Поља ка Мојковцу). Тако су ова два корпуса успели да се споје у рејону Мојковца. Сва настојања нашег 2. ударног корпуса да спречи спајање 21. немачког корпуса и 22. немачке дивизије остале су без успеха. Ни 37. дивизија, којој је задатак дао Врховни штаб НОВЈ, није успела да спречи спајање немачких јединица, јер су се ове јединице већ спојиле када је наређење стигло у штаб 37. дивизије.²⁰⁹

Иначе, Немци нису имали другог избора. По цену најтежих жртава они су морали да иду на ово, последње решење. Иако је штаб 2. ударног корпуса НОВЈ преместио 7. црногорску бригаду из рејона Рожаја у рејон Бијелог Поља и Бродарева Немци су реализовали своју

208 Завршне операције за ослобођење Југославије, стр. 202—204.

209 Архив ВИИ, к. »253, рег. бр. 63/10, св. 3, депеша бр. 441 № — 50.

замисао. Уиркос томе што су се борци 3. пролетерске бригаде и 7. црногорске храбро борили, нису успели да спрече да се 18. децембра споје 21. и 91. брдски немачки корпус код Сјерогошта, између Мојковца и Колашина. То значи да нису успели ни да им спрече повлачење долином Лима ка Вишеграду и даље ка источној Босни.²¹⁰

У исто време, јединице 2. ударног корпуса водиле су борбе за коначно ослобођење Црне Горе — од 24. октобра 1944. до 12. јануара 1945. Тридесет седма дивизија је пуна два месеца водила борбе за коначно ослобођење Санџака. Борила се против јединица немачког 91. и 21. армијског корпуса које су се повлачиле преко Санџака ка Босни. Три бригаде 37. дивизије (3, 4. и 5), свака на свом сектору, водиле су даноноћне огорчене борбе и ломиле живу силу и технику непријатељевих колона дуж комуникација у Санџаку. Бориле су се до коначног протеривања и последњег немачког војника са територије Санџака. Трећа пролетерска бригада је онемогућила непријатеља да се делом снага повлачи правцем Пљевља—Чајнице—Горажде. Тако су и те непријатељеве јединице биле принуђене да се по цену великих губитака у људству и материјалу повлаче долином Лима.

Четврта и 5. ударна санџачка бригада су, дуж комуникације Сјеница—Пријепоље—Прибој—Вишеград, такође у току новембра и децембра 1944. до 12. јануара 1945. потискивале снаге непријатеља.

Борци и руководиоци 37. дивизије су у тим борбама показали велику издржљивост, самоиницијативу, храброст и умешност. Народ на чијој су се територији водиле борбе помагао је своју војску уз велика одрицања и заједно са борцима настојао да протера и последњег непријатељевог војника. Дуж целе комуникације Сјеница—Пријепоље—Прибој—Вишеград, у долини Лима, а посебно на деоници од Пријепоља до Прибоја, остало је »гробље« немачке ратне технике, па и масовна гробница изгинулих немачких војника.

210 Р. Вукановић — »Ратни пут 3. дивизије«, изд. ВИЗ Београд, стр. 392. — У Монографији 4. санџачке бригаде, на стр. 173 погледно је наведено да су се 91. и 92. корпуси спојили 18. новембра, а треба да стоји 18. децембра.

У тим двомесечним крвавим борбама које је водила 37. ударна дивизија (њене три бригаде) против многобројних непријатељевих формација, које су се бориле на живот и смрт да би се извукле из наше земље, где су починиле небројене злочине за време трајања окупације — Немци су трпели губитке.²¹¹

За време повлачења немачких јединица кроз Санцак положаји бригада дуж комуникације су били веома широки, често и више од 30 километара, те бригаде нису биле у могућности да ефикасно дејствују на тако широком фронту. Најчешће су маневрисале од положаја до положаја и на тај начин изненађивале непријатеља у даноноћним свакодневним нападима. Зато су Немци морали поседати положаје и осигуравати се на целој дужини комуникација. Непријатељ је своје положаје утврђивао укопавањем и зидањем бункера. Због других маршевања његове јединице су биле преморене.

Бригаде 37. дивизије су се у том периоду обрачунавале и са бројним четничким, недићевским, љотићевским формацијама и муслиманском милицијом (муслиманска милиција се није повлачила, док су се остали квислинзи повлачили са Немцима).

Организујући даља дејства после ослобођења Санцака, Врховни штаб НОВЈ и штаб 2. ударног корпуса упутили су 37. дивизију на Дрину у рејон Вишеград—Горажде.²¹²

*

Прилив нових бораца у 37. дивизију из дана у дан бивао је све већи, нарочито после ослобођења Пљеваља, Нове Вароши, Пријепоља, Новог Пазара и, најзад, При-

211 Зборник, том V, кк>. 33, док. 62 (У Извештају 37. дивизије штабу 2. корпуса од 10. 2. 1945. о дејствима у Санцаку, од октобра 1944. до средине јануара 1945, између осталог стоји: да су губици 37. дивизије у том периоду били: 95 погинулих и 252 рањена бораца, док је непријатељ у истом периоду испред наше дивизије имао губитке 2 152 погинула, 1.463 рањена и 49 заробљених). Архив ВИИ, кут. 6, рег. бр. 1/5 — Дневник немачког мајора Бема — у њему нису потврђени ови подаци — по њему, наши губици су много већи.

212 Архив ВИИ, кут. 396, рег. бр. 16/1 и 11/1 и к. 1255, рег. бр. 1/13; Зборник, том IV, кк. 33, док. 62.

боја. Један број бораца пошао је и са другим јединицама које су се бориле у Санџаку.

Међутим, Врховни штаб је 2. децембра 1944. послао штабу 37. дивизије обавештење: »Србија ће вам послати 5.000 бораца колико вам их је још потребно да се попуните на 12 хиљада бораца.«²¹³ (Масовна попуна бригада извршена је из тадашњег пиротског војног округа, затим из Ниша, Лесковца и других срезова источне Србије). Батаљони су тих дана освежени новим снагама тако да је сваки имао између 400 и 500 бораца. Поред већ постојећа четири батаљона у свакој бригади, формиран су нови — пети батаљони. Бригаде су тада бројале више од 2.600 бораца.²¹⁴

Пошто су у јединице дошли нови борци, јавиле су се и велике потребе за оружјем и другом опремом. Морала се вршити обука новомобилисаних бораца, која је трајала до краја јануара 1945. године.

Да би се ублажио недостатак оружја, штаб 37. дивизије је одлучио да у базу 2. корпуса упути један ојачани батаљон да донесе оружје и муницију. База се у то време налазила у Гацку. На тај задатак пошао је 1. батаљон 4. бригаде, ојачан деловима 3. батаљона. На пут је пошло око 1.000 бораца са замеником команданта бригаде Радојицом Секулићем на челу. Овај пут је требало превалити под врло тешким условима; жива се спуштала и до 20°Ц испод нуле, готово је свакодневно дивљало невреме, а терен је био врлетан и тешко проходан.

Батаљон је кренуо на пут 22. јануара 1945. из рејона Пљевља. На Челебићу је остао два дана ради одмора и припрема за даљи пут. Пут од Челебића до Гацка трајао је четири дана. Истина, батаљон се одмарао у неколико планинских раштрканих села: у Нинковићима, Пишчу, Врби и Автовцу. После дводневног боравка у Гацку и пријема оружја и муниције кренуо је назад. Сви су борци носили по неколико пушака, зависно од

213 Архив ВИИ, кут. 1253, св. 3, бр. рег. 6/10. Депеша Врховног штаба 473 № 52 штабу 37. дивизије.

214 Архив ВИИ, кут. 1255 Ф, рег. бр. 17-13/Ф.

снаге и издржљивости сваког борца. Издужена колона у беспућу доживела је оно од чега се и страховало: у део колоне се срушила снежна лавина и затрпала га. Двасетак бораца који су били захваћени и затрпани тешко су повређени. Под лавином је остала омладинка Велисава Дивац. Њу другови нису нашли. На путу је морало да остане 50 изнемоглих и оболелих другова. Склонили су се по ретким сеоским кућама. (Они су се касније, после опоравка, вратили у своје батаљоне).

Пут батаљона је трајао око 15 дана. Требало је да се борци, након овог задатка, одморе, а болесни лече. Батаљон је остао у околини Пљеваља до 13. маја 1945. године. Његов задатак је био да уништава четничке остатке на том терену.

Поред обуке нових бораца у току јануара 1945. године, у Пљевљима је штаб 37. дивизије организовао курс за руководиоце артиљеријских јединица, које је ускоро требало формирати. У исто време био је организован и политички курс, јер у јединицама није било довољно политичког кадра.

Фебруар 1945. Полазници политичког курса 37. дивизије у Пљевљима

На крају четворомесечних борби (октобар, новембар, децембар 1944. и јануар 1945. године) трију бригада 37. дивизије (3, 4. и 5) могло би се закључити да су бригаде водиле изразито тешке борбе на широкој просторији између реке Таре и Дрине до Вишеграда, преко Ужица, Пожеге, планине Јелице, Гуче, Ивањице, планине Голије, Дуге Пољане, Сјенице, планине Јадовника, Бродарева опет до реке Таре, где се затвара тај широки круг дејстава дивизије. Његов пречник износи од 120 до 150 километара. Дивизија је до 15. децембра 1944. имала око 2.500 бораца и руководиоца (свака бригада између 700 и 800 бораца), а тек 15. децембра је нарасла на 9.000 бораца.²¹⁵

Од наоружања дивизија је на дан 10. фебруара 1945. године имала: 6 топова и 130 граната по једном гопу, тешких митраљеза и 2.300 метака на један митраљез, 274 митраљеза и просечно 1.230 метака на један митраљез, 37 бацача и 15 граната на један бацач, 8 бацача пламена »жишкара« са по 200 метака, 2.925 пушака и просечно 71 метак на сваку пушку и 2.159 ручних бомби.

Дивизија је у том времену (на поменутом терену) против себе имала много бројније непријатељеве снаге. Ако рачунамо само снаге непријатеља које су се под борбом повлачиле преко Санцака, а то су 21, 91. и 5. немачки корпус, пешадијске моторизоване и остале јединице, било је укупно око 120.000 војника. Додамо ли томе четнике Драже Михаиловића, недићевце, љотићевце, четнике из Црне Горе под командом Павла Бургишића (око 20.000 војника) — што укупно износи 140.000 непријатељевих војника. Дакле, непријатељ је био десетоструко бројнији, а био је и неупоредиво боље наоружан.²¹⁶ Истина, морал његових јединица био је знатно пољуљан, јер су губили рат, повлачили се тамо одакле су пошли у »освајање света«.

²¹⁵ Архив НОР, кут. 395, бр. рег. 17/2-1 (Релација штаба 37. дивизије од 10. фебруара 1945. године).

²¹⁶ Исто.

У тим борбама 37. дивизија је имала осетне губитке: погинулих 95, рањених 256, укупно избачених из строја 347 бораца. Непријател. је имао 2.152 погинула, 1.462 рањена и 49 заробљених војника и официра.²¹⁷

У том времену јединице 37. дивизије су заплениле доста оружја и другог ратног материјала: 61 митраљез »шарац«, 42 пушкомитраљеза, 8 тешких митраљеза, 14 машинки, 52 пиштоља, 10 бацача пламена »жишкара«, 15 лаких бацача и доста муниције.²¹⁸ (У ове податке није унета техника и тешко наоружање, као ни моторна возила остала дуж пута којим су се повлачили 21. и 91. армијски немачки корпус).

217 Исто (Подаци о губицима у људству су према нашим изворима, без упоређења са подацима из непријатељевих извора).

218 Исто.

ДЕЈСТВА ДИВИЗИЈЕ У ИСТОЧНОЈ БОСНИ

После тешких даионоћних борби 37. дивизије на комуникацијама Санцака, када је са те територије протеран и последњи непријатељев војник — 12. јануара 1945, непосредно након ослобођења Прибоја, Врховни штаб НОВЈ и штаб 2. ударног корпуса оријентисали су 37. дивизију на даље борбе дуж Дрине, од Вишеграда преко Мећеће и Устипраче до Горажда.²¹⁹

Док су јединице НОВЈ водиле борбе за ослобођење Србије, Македоније, Косова, Црне Горе и Далмације, у источној Босни, а нарочито у Сарајеву, задржале су се јаке немачке и квислиншке снаге.²²⁰ Немачке и квислиншке снаге су се гомилале у рејону источне Босне када су се повукле из ослобођених делова Југославије и Грчке. Немци су држали јаке снаге у утврђеним упориштима источне Босне ради обезбеђења десног бока свога фронта у Срему и важне комуникације у долини реке Босне којом су се извлачили ка северу.

Одбрамбени фронт непријатељевих јединица око Сарајева почетком 1945. кретао се линијом: од Иван-седла преко Калиновика, планине Јахорине, Горажда, Вишеграда, Хан-Пијеска, Кладња и Олова. Са тих положаја непријатељ је бранио прилазе Сарајеву, Зеници и ка комуникацији Сарајево—Брод.

219 Архив ВИИ, кут. 396, рег. бр. 16/1 и 11/1, кут. 1255, рег. бр. 1/13. Зборник, том IV, књ. 33, док. 52, стр. 268—278.

220 Архив ВИИ, кут. 6, рег. бр. 1/5 (Ратни дневник мајора Бема, стр. 1/10). Завршне операције за ослобођење Југославије, стр. 426.

На те непријатељеве снаге нападале су јединице 2, 3. и 5. корпуса НОВЈ.

На фронту напада 37. дивизије (од Вишеграда преко Мећеје и Устипраче до Горажда) непријатељ је организовао јаку одбрану. Вишеград, Горажде, мостобране на десној обали Дрине, Рогатицу и сва друга насељена места дуж комуникација које су левом обалом Дрине водиле ка Сарајеву Немци су претворили у јаке отпорне тачке. Испред свих положаја била су постављена минска поља и препреке од бодљикаве жице. Нарочито је јако био утврђен рејон мостобрана око Вишеграда и Горажда. Непријатељ је посео све прилазе градовима и другим насељеним местима, брда око њих и обалу реке. Разуме се, непријатељ је реку Дрину користио као велику природну препреку.

После ослобођења Прибоја 12. јануара 1945. године 3. бригада је продужила гоњење непријатеља ка Дрини правцем Јабука—Пљевља—Бољанићи—Чајнице—Горажде; 5. санџачка бригада је такође гонила непријатеља правцем Прибој—Бијело Брдо—Вишеград. Четврта бригада је кренула из Прибоја за 3. бригадом, преко пљеваљског среза. Извесно време се задржала на пљеваљском терену да би га очистила од мањих четничких група, затим да би се снабдела оружјем и другом ратном опремом. Сим тога, снег је завејао комуникацију Пљевља—Бољанићи—Чајнице, па је била потребна и интервенција јединица 37. дивизије које су, заједно са народом, рашчишћавале комуникације којима је јединицама дотуран ратни материјал.

Гонећи непријатеља 3. бригада је 15. јануара стигла на просторију Чајнице—Метаљка—Потковач. Сутрадан је ступила у контакт са непријатељским снагама у рејону Горажда, а ту је 3. бригада успоставила везу са деловима 3. ударне дивизије који су водили борбу против немачких јединица које су се утврдиле код Горажда.

До 21. јануара 1945. године бригаде 37. дивизије су биле у покрету ка Дрини. Тога дана су биле на овим положајима: 3. бригада је већ била у борбеном додиру на мостобрану на десној обали Дрине код Горажда;

5. бригада је стигла на Бијела Брда оријентисана ка Вишеграду; 4. санџачка бригада се налазила на просторији Бољанићи—Метаљка.²²¹

Од 22. до 26. јануара 1945. 3. пролетерска бригада је водила даноноћне борбе против Немаца који су били на положајима Доња Колијевка—Горња Колијевка—Баре—Таванац—Самари—Градина—Крсница. На тим положајима било је око 400 војника. У свом наоружању имали су 20 митраљеза типа »шарац«, 3 лака бацача, неколико тромблонских пушака, 2 хаубице, 2 брдска топа, 2 противколска топа који су дејствовали са леве стране Дрине, из рејона Горажде—Попов До—Јабука.

Снагу 3. бригаде у тим борбама чинили су њени 1. и 2. батаљон и једна чета 4. батаљона 6. црногорске бригаде. Укупно 550 бораца, наоружаних са 40 аутоматских оружја, 2 тешка бацача и 2 брдска топа. Бригада је кренула у напад са положаја Закоље—Подкозарје. Први батаљон је нападао правцем Доња Колијевка—Баре—Крсница; 2. батаљон правцем Биоска—Самари—Таванац—Градина, док је чета 4. батаљона 6. црногорске бригаде нападала правцем Подкозарје—Зупчићи—Крсница ка мосту на Дрини.²²²

Непријатељ се упорно и жилаво бранио. Жесточе борбе су вођене од 22. до 26. јануара, када су батаљони 3. бригаде успели да овладају непријатељевим положајима. Сви противнапади непријатеља остали су без успеха, изузев што је успео у току 24. јануара да потисне наше предстраже са моста на Дрини. Тај успех је постигао захваљујући јакој концентрацији артиљеријске ватре.

Наши губици били су велики: 10 погинулих и 10 рањених бораца. Непријатељ је имао такође велике губитке — 150 избачених из строја, од тога 20 погинулих.²²³

221 Архив нар. осл. рата, кут. 757, рег. бр. 2/2.

222 Архив ЕИИ, кут. 1254, рег. бр. 7/2 (Извештај штаба 3. бригаде штабу 37 дивпз 1је од 25. фебруара 1945).

223 Архив ВИИ, кут. 1254, рег. бр. 10"1 (Релација 3. бригаде у којој се говори и о 4. батаљону 7 црногорске бригаде, а у Извештају исте бригаде се говори о 6. црногорској бригади).

После тога, мањи делови 3. бригаде задржали су се на десној обали Дрине, а њена главнина посела је положаје Трбосиље—Међуречје—Бучје—Ковиљево—Зупчевићи.

Услед јаког притиска непријатеља из правца Иван-седла и Хацића ка Јахорини 3. дивизија се морала рокирати више ка западу, у правцу Сарајева.

Тих дана испред 37. дивизије бранили су се делови немачке 181. и 297. дивизије (334. пук на сектору Горажда, 359. пук на сектору Добруна, 363. пук на сектору Вишеграда, 222. извиђачки батаљон на сектору Међеће и пољски допунски батаљон у Реновици) и усташко-домобранске јединице.²²⁴

На широј просторији Вишеград—Соколац—Мокро—Сарајево тих дана налазиле су се 181. и 22. немачка дивизија. Штаб 21. немачког корпуса, чије су јединице браниле Сарајево, налазио се у Мокром. Корпус је у свом саставу имао 20 тенкова и 4.800 разних моторних возила на комуникацији Вишеград—Рогатица—Мокро.²²⁵

Непријатељ је имао довољно времена да организује одбрану у кањону Дрине. Најпре зато што су ту већ биле стациониране јединице а, затим, пуна два месеца су се преко те територије повлачиле велике снаге — 91. и 21. немачки армијски корпус.

Трећој пролетерској бригади, ојачаној батеријом топова од 75 мм, наређено је 2. фебруара да се пребаци на леву обалу Дрине, на просторију јужно од комуникације Горажде—Осјечина—Реновица и да напада непријатеља дуж комуникације. Пошто је форсирала Дрину код Устиколине и Зупчића, бригада је избила пред немачке утврђене положаје на комуникацији и у непосредној близини Горажда. Ту се утврдило око 1.000 немачких војника, ојачаних артиљеријом.²²⁶

Четврта ударна санџачка бригада, чистећи пљеваљски крај од четничких група које су се још тамо скри-

224 Зборник, том IV, књ. 33, стр. 370—371; том V, књ. 38, док. 98 и 112 (Ратни дневник немачког мајора Бема, стр. 1—45).

225 Архив народног ослободилачког рата, рег. бр. 9'2, кут. 1254 (Наређење штаба 37. дивизије од 2.2. 1945. 3. бригади за форсирање Дрине).

226 Исто.

вале, полагано је прилазнула Дрини. Она је у првој половини фебруара 1945. године посела положаје у непосредној близини Дрине и била спремна за форсирање.²²⁷

Пета ударна санџачка бригада је до 26. јануара 1945. године достигла положаје Бијело Брдо—Будимљине—Бијела—Велетово—Дубово. Тога су дана њен 1. и 4. батаљон напали непријатеља који се утврдио на положајима Суха—Гора—Голеш—Јагодина—Панос—Јелашац. После тешке трочасовне борбе наши батаљони су се повукли уз осетне губитке: 12 погинулих и 11 рањених. Непријатељ је према процени штаба бригаде имао 85 погинулих и рањених.²²⁸

Десно од 5. бригаде тих дана налазиле су се 5. и 6. бригада НОВ Албаније.²²⁹

Трећег фебруара 1945. испред 5. бригаде налазиле су се јаке непријатељске снаге: око пет батаљона у рејону Вишеграда и 15 тенкова. Они су били на положајима Голеша—Смрјече—Јагодина—Панос—Јелашици—Хубава—Гребен. Батаљони 5. бригаде су се налазили на сектору Добрун—Бијела—Велетово—Црничић—Дубово—Гостиље.²³⁰ Сваког дана се ту водила борба различитог интензитета. Напади су се изводили час са једне, час са друге стране. Наше јединице су се ипак приближавале немачком мостобрану код Вишеграда.

Када је 3. пролетерска бригада 2. фебруара 1945. форсирала Дрину и избила пред немачке утврђене положаје Горажде—Јабука—Реновица, одмах се припремала за напад. Напад је почео 9. фебруара у 22.00 часова. Кренули су 1, 3. и 5. батаљон правцем Баба—Брдо—Клепановачка коса; Брајиловићи—Росијевићи—Доње Илино—Мирвићи; Рибљак—Храњен—Осјечани. Вођена је тешка борба све до 03.00 часова 10. фебруара. Батаљони су овладали положајима и одбацили немачке снаге у Горажде и на комуникацију Горажде—Јабу-

227 Архив ВИИ, кут. 1255, бр. рег. 13 (Заповест штаба 4. бригаде од 13. 2. 1945).

228 ВИИ, кут. 1255, рег. бр. 1-45/16

229 Исто — 29. јануара 1945, 5. и 6. бригада НОВ Албаније добиле су наређење да се врате у северну Албанију.

230 Архив нар. осл. рата, кут. 1254, рег. бр. 11/2.

ка. Остала је једино неосвојена кључна тачка Мишијак (тг 612) који је био веома утврђен у систему одбране Горажда. Непријатељ је имао 30 погинулих и 80 рањених. Наши губици су били: 5 погинулих и 10 рањених. Заплењена је велика количина ратног материјала.²³¹

Бригада је водила борбу око Горажда у врло неповољним временским условима. Ниске температуре и врло висок снег су умногоме ометали наше јединице, које су без икаквог смештаја и одмора даноноћно нападале или се браниле.

Дванаестог фебруара 1.200 немачких војника, подржани артиљеријом, извршили су један од снажнијих напада на 3. бригаду. Главни правац немачког напада био је усмерен ка положајима 1. батаљона. Непријатељ је успео да овлада делом положаја 1. батаљона, док су 3. и 5. батаљон одбили нападе Немаца. Падом мрака и 1. батаљон је противнападом вратио своје положаје. Непријатељ је одбачен на полазне положаје уз велике губитке: 70 погинулих и око 100 рањених. Непријатељ је и следећег дана, 13. фебруара, предузео више противнапада на положаје 1. батаљона, али је био одбијен, такође претрпевши велике губитке.²³²

Тада су већ 4. и 5. санџачка бригада стигле на десну обалу Дрине, између Вишеграда и Горажда, спремне за форсирање реке. Потом ће цела дивизија наставити напад на немачке положаје на левој обали Дрине: Горажде—Устипрача—Рогатица—Соколац, у правцу Сарајева. На тим положајима браниле су се јединице 181. и делови 297. дивизије. Њихов задатак је био да упорном одбраном омогуће повлачење својих трупа из Босне и Херцеговине. С друге стране, снаге које су биле на тим положајима и снаге које су се повлачиле ка западу штитиле су десни бок немачког фронта у Срему.

Најјача немачка одбрана испред 37. дивизије била је организована у захвату комуникације Горажде—Јабучка—Реновица—Стамболчић—Пале—Требевић, где је организовано више одбрамбених линија, чврсто повезаних са непосредном одбраном Сарајева. Непријатељ је

231 ВИИ, кут. 1254, рег. бр. 38/2.

232 ВИИ, кут. 1254, рег. бр. 15/2; рег. бр. 24/2.

у то време убрзано извлачио своје снаге и правцем Вишеград—Сарајево и врло интензивно евакуисао људство и материјал из Сарајева ка Броду.

Када је и 5. бригада 14. фебруара протерала непријатеља са мостобрана испред Вишеграда на леву обалу Дрине, више није било непријатељевих снага на десној обали, па су све три њене бригаде продужиле нападе с леве стране Дрине.

Даље су настављене даноноћне борбе. Штаб 37. дивизије је одлучио да изврши општи напад на целом сектору дивизије да би што брже испресецао непријатељеве положаје и овладао и левом обалом Дрине од Вишеграда до Горажда.

Штаб 37. дивизије донео је одлуку да између 18. и 19. фебруара 1945. године изврши општи напад на непријатеља са полазних положаја на којима су се тада нашле јединице 37. дивизије.²³³ Пета бригада је била на просторији Гостиље—Вишеград, 4. бригада на просторији Требосиље—Међуречје—Самари, 3. бригада на просторији Брдо—Завршје—Клепетовац—Брајиловица, а њени истурени делови били су у рејонима села Остожно, Мировићи, Сријетеж, Храњен, Решетница, Иловача. Бригаде су нападале непријатеља који се налазио на положају Вишеград—Устипрача—Горажде—Јабука—Осјечани.

Пета бригада је имала задатак да изврши насилан прелаз преко Дрине на сектору Вишеград—Штитарево и да после тога, са просторије Јошаница—Обади—Шетићи, дејствује у правцу комуникације Рогатица—Вишеград.

Један батаљон 4. бригаде остао је на десној обали Дрине а имао је задатак да спречи непријатељу саобраћај на комуникацији Устипрача—Копачи— (на левој обали). Један батаљон имао је задатак да врши насилан прелаз Дрине код Копача.

Трећа пролетерска бригада, ојачана 4. батаљоном 4. бригаде, у то време нападала је немачке положаје на линији Осјечани—Попов До—Сјенокос—Пијевац.

233 Архив нар. ослоб. рата, рег. бр. 14-1/2, кут. 1254.

После неколико узастопних напада непријатељ је био потиснут са поменутих положаја у рејону Осјечани—Попов До—село Сјенокос—село Пијевац. Међутим, ни по цијену великих губитака бригада није успела да сломи немачку одбрану у рејону Јабука—Горажде и комуникација Горажде—Месићи. Најтеже борбе 3. бригаде је водила око утврђене отпорне тачке Мишјак изнад самог Горажда.

У борбама око Горажда бригада је у току фебруара имала велике губитке: 79 погинулих и 160 рањених.²³⁴

Наша једна моторизована брдска батерија од 75 милиметара вршила је артиљеријску припрему напада тукући непријатељеве положаје Попов До—Горажде—Мишијак. Друга брдска батерија, такође од 75 милиметара, тукла је непријатељеве положаје у рејону Јабукe и Нурова.²³⁵

Напад је почео на целом сектору дивизије тачно у одређено време између 18. и 19. фебруара 1945. године. Биле су то тешке и кржаве борбе. Непријатељ је био веома добро утврђен, наоружан савременим наоружањем, а савезник му је на већем делу фронта била река Дрина, велика препрека нашим јединицама. Борба је трајала 24 часа. Дивизија није успела да у целини оствари замисао свога штаба. То је лако и разумети: непријатељ је био веома добро утврђен, бројно и технички јак; многи међу нашим борцима били су млади и неискусни ратници, а пред њима се испречила хладна, брза река; бригаде су имале врло мало средстава за форсирање реке; мало је било артиљерије да би се »смекшали« непријатељеви положаји.

На фронту напада 37. дивизије брапиле су се главне снаге 181. и 297. немачке дивизије, гренадирског резервног пука и мањи број милиције. Те снаге против којих се тих дана борила 37. дивизија бројале су између 10 и 15 хиљада војника.²³⁶

234 Архив ВИИ, кут. 1254, рег. бр. 17/2; кут. 1255, рег. 5р. 6/1.

235 Архив нар. ослоб. рата, рег. бр. 14-1/2, кут. 1254.

236 Архив нар. осл. рата рег. бр. 17-2/2, кут. 1254 (Операцијски извештај 37. дивизије штабу 2. ударног корпуса од 28. 2. 1945).

ФОРСИРАЊЕ ДРИНЕ

У борбама од 2. до 20. фебруара 1945. јединице 37. дивизије нанеле су непријатељу велике губитке: погинулих 820, заробљених 16 и рањених око 850 војника. Губици 37. дивизије у истом времену такође нису били мали: 177 погинулих и 405 рањених.²³⁷

Успех тог напада дивизије могао би се укратко резимирати овако:

Пета бригада је успела да се пребаци на леву обалу Дрине.

Трећа бригада је нанела непријатељу велике губитке, али је и сама претрпела тешке губитке и није успела да сломи непријатеља у рејону Јабукe и на комуникацији Горажде—Месићи. Она је преносила тежиште својих напада на комуникацију Горажде—Реновица, јер је саобраћај у правцу Сарајева из дана у дан бивао све живљи (непријатељ се полако извлачио ка Сарајеву и даље).

Батаљон 4. бригаде није успео да се у току ноћи између 18. и 19. фебруара пребаци преко Дрине, како је било предвиђено заповешћу за напад. Батаљони 4. бригаде су се касније пребацили на леву обалу реке код Зупчића. Наредних дана, када су на леву обалу Дрине стигли сви батаљони 4. бригаде, та јединица је предузела енергичне нападе на немачке положаје у непосредној околини Горажда. Већ између 19. и 20. фебруара 4. и 5. батаљон 4. бригаде, у садејству 1. батаљона 3. пролетерске бригаде, напали су положаје непријатеља на линији село Дучићи—село Баћке—село Лазета (к. 553). Батаљони су успели да потисну непријатеља ка Горажду и да заузму Дучиће и Лазету. Село Баћке нису могли заузети. На падинама Мишјака задржан је убитачном ватром 1. батаљон 3. бригаде. У свануће батаљони су се повукли на полазне положаје.²³⁸

Ноћу између 21. и 22. фебруара 2. 4. и 5. батаљон 4. бригаде напали су непријатељеве положаје на линији

²³⁷ Исто.

²³⁸ Архив РИИ, кут. 1255/ф, рег. бр. 1-1/13 ф; кут. 1255/0, рег. бр. 21-1/2 ф (Операцијски извештај 4. санџачке бригаде).

Дучићи—Баћке—Клеиетовац—Вииарићи—Лазета—Мишјак. У нападу је такође учествовао и 1. батаљон 3. бригаде, на чијем је правцу напада био тешко освојиви Мишјак. Други и 5. батаљон потиснули су непријатеља из Дучића, Баћке, Клепетовца, Лазете и Винарића. Други батаљон је, у исто време, својим левим крилом продро на јужне падине Мишјака. Са 1. батаљоном 3. бригаде 4. батаљон 4. бригаде је напао Мишјак, али га опет нису могли заузети, па су се повукли на полазне положаје. Други и 5. батаљон су остали на достигнутим линијама. Једна чета 5. батаљона је продрла на периферију Горажда и утврдила се у неколико кућа.²³⁹ Непријатељ је у току дана покушавао више пута да избаци чету из града, али у томе није успео. У току 22. и 23. фебруара 2, 4. и 5. батаљон опет су напали Мишјак, али поново — без успеха.

Без освајања Мишјака готово да је било немогуће заузети Горажде.

Четврта бригада је и 21. и 22. фебруара наставила нападе, али ни тада није успела да продре у град. Борбе су настављене истом жестином и 24. фебруара 1945. Други батаљон је и даље био на положајима према Мишјаку, 4. батаљон је био према Поповом Долу, 5. батаљон у Баћкама (једна његова чета била је уклињена у предграђу Горажда, где се утврдила и одакле се жестоко борила).

Пред фронтом напада 4. бригаде непријатељеве снаге су бројале око 700 војника (334. пук 181. немачке дивизије и један усташки батаљон). Њихови положаји у граду су се ослањали на обалу Дрине, а ван града на утврђене odporне тачке на Мошјаку, Змајевцу и Поповом Долу.

Лево од 4. бригаде налазила се 3. пролетерска бригада која је у току 20. и 23. фебруара 1945. водила жестоке борбе против Немаца на положајима: Мишјак—Горажде—Попов До—Сјенокос—Јабука—Црвљивац—Цурови—Г. Илино—Крива Драга. Јачина непријатеља је била око 3.500 Немаца и 200 припадника муслиманске милиције.

У наиаду је учествовала цела 3. пролетерска бригада и три батаљона 4. бригаде — укупно 2.600 бораца.

Борбе су вођене непрестано од 20. до 23. фебруара. Полазни положаји за напад 3. бригаде су били: Завршје—Острожно—Г. Село—Коњбаба—Подхрањен—Храњен—Осјечани.

У току тих борби непријатељ је имао између 150 и 200 војника избачених из строја. Наши губици су такође били велики: 23 погинула и 60 рањених другова.²⁴⁰

У току 27. фебруара 4. бригада је извршила јак напад на Горажде. Пети батаљон је нападао дуж комуникације Фоча—Горажде, 2. батаљон на Мишјак, а 4. батаљон непосредно на град.

После двочасовне борбе батаљони су се повукли на полазне положаје. Погинула су 2 борца, 16 их је рањено.²⁴¹ Бригада је са истом упорношћу и истим правцима обновила напад 28. фебруара. Напади су са краћим прекидима трајали све до 4. марта, када је штаб 4. бригаде одлучио да свим расположивим снагама крене у напад с циљем да ослободи Горажде.

Уочи напада на град наши борци и руководиоци су приметили да су Немци ужурбано и често саобраћали ка Јабуци и Реновици, па су закључили да непријатељ има намеру да се извуче из града.

Напад је почео између 4. и 5. марта 1945. године. Пети батаљон је после кратке, али оштре борбе у 04.00 часова 5. марта ушао у Горажде, 2. батаљон је коначно заузео упориште Мишјак, а 4. батаљон Бањевину.²⁴²

У борбама за Горажде 4. бригада је изгубила 51 борца, а 140 другова је рањено.²⁴³

Немци су имали 250 погинулих и око 300 рањених, а заробљено је 50 усташа.²⁴⁴

240 Архив РИИ, кут. 1254, рег. бр. 26/2.

241 Архив ВИИ, кут. 1255/ф, рег. бр. 3-2/13 ф.

242 Исто.

243 Архив ВИИ, кут. 1255/Ф, рег. бр. 3-1/13 ф; кут. 1254, рег. бр. 20^3.

244 Исто и Ратни дневник мајора Бема, стр. 40—65. От у свом дневнику несразмерно повећава губитке наших јединица, а умањује губитке "емачких, говори о тешким борбама и призaje ефикасност наше артиљерије.

Док су у току фебруара 1945. 3. и 4. бригада водиле огорчење борбе на Дрини и око Горажда, низводно од њих, у правцу Вишеграда, 5. санџачка бригада је такође водила тешке борбе код Вишеграда, где су Немци брижљиво организовали одбрану мостобрана и упорно га бранили. Бригада је, затим, учинила прави подвиг када је, под изузетно тешким околностима, форсирала Дрину. То је био један од највећих успеха 37. дивизије у току тог њеног борбеног похода.

После борби у рејону Вишеграда и форсирања Дрине 5. бригада је водила тешке борбе (нарочито 21, 22, 23. и 24. фебруара) потискујући Немце ка Власеници и Рогатици. У тим тешким борбама до краја фебруара 5. бригада је стигла на положаје Поздерчић—Буровићи—Жепа. Одатле је првих дана марта наставила нападе на немачке положаје који су били у рејону Мадре—Перчин.²⁴⁵

*

У току фебруара 37. дивизија је у борбама за ослобођење Горажда и Вишеграда задала непријатељу јаке ударце. Међутим, и сама је претрпела знатне губитке, јер су непријатељске снаге биле бројно јаке, фортификацијски врло утврђене, добро наоружане и врло искусне за борбе у свим условима. Неповољне временске прилике (ниска температура, дубок снег итд.) били су савезници непријатељу, јер су знатно отежавали нападе наших јединица, које су даноноћно боравиле на снегу, без крова над главом. Сем тога, борци су бити доста скромно, може се рећи и слабо, одевени. Ако се тим невољама дода и чињеница да је дивизија у току децембра 1944. и јануара 1945. попуњавана новим борцима, који нису имали никаквог ратног искуства (упркос томе, исказивали су се великом храброшћу, упорношћу и издржљивошћу) затим и чињеница да су наше јединице, оскудевале у много чему (сем у моралу и одлучности за борбу) — онда се може рећи да су успеси дивизије у борби за ослобођење Горажда, Вишеграда и комуникације која води ка Сарајеву вредни сваког поштовања.

²⁴⁵ ВИИ, кут. 1255, рег. бр. 1-46/16; рег. бр. 1-15/16.

У тим борбама, због дубоког снега који је затрпавао комуникације, било је тешко организовати дотур разних намирница јединицама, а нарочито када је било ослобођено Горажде и када се дивизија (11 хиљада бораца) нашла на Романији. Када су комуникације биле очишћене, снабдевање је вршено из Ужица. Велики мост преко Дрине код Горажда био је срушен, па је ради ефикасније евакуације рањеника и болесника, као и бољег и бржег снабдевања јединица приступљено његовој оправци. Оправка је завршена приручним средствима. После седам дана мост је био оспособљен за саобраћај.

Крајем фебруара 1945. и у штабу 37. дивизије извршене су извесне кадровске измене. За команданта 37. дивизије (уместо потпуковника Жарка Видовића који је отишао за команданта 11. дивизије) постављен је, 27. фебруара, мајор Чедомир Друловић; за политичког комесара мајор Данило Кнежевић (уместо потпуковника Велибора Љујића, који је одређен на дужност секретара Окружног комитета КПЈ за новопазарски округ); за помоћника политичког комесара дивизије постављен је Војо Терић, до тада члан политодјела 37. дивизије; потпуковник Халил Хацимуртезић постављен је за заменика команданта 37. дивизије ..²⁴⁶

Дан ослобођења Горажда, 5. март 1945. године, стицајем околности подударио се са годишњицом формирања 37. дивизије. Тим поводом поднет је извештај штабу 2. ударног корпуса о једногодишњем раду и борбеним успесима дивизије.²⁴⁷ У извештају стоји:

»На дан 5. марта 1945. године навршава се годишњица формирања и постанка 37. дивизије, па зато овај штаб налази за сходно да поднесе биланс рада за годину протеклих дана, да упозна претпостављене команде и наш народ како се је наша дивизија борила и шта је све на бојном пољу за годину дана допринела и дала за 'слободу свога народа и своје домовине'.

Уједно је то годишњица штаба ове дивизије који је последњом наредбом одређен на нове дужности, а предајући дужност члановима новог штаба подноси се овај извештај:

246 Жарко Видовић — »Трећа пролетерска бригада«, стр. 351.

247 ВИИ, кут. 1254, рег. бр. 21 1/2

1. Наша дивизија у времену од 5. марта 1944. до 5. марта 1945. године бележи многе борбе и читаву 'Мојковачку битку' од 9. априла до 15. маја 1944. године, која је имала свог пресудног значаја за одржавање операције и политичку ситуацију народа Санџака, Црне Горе и Србије ...

Све постављене задатке од стране Врховног штаба, и штаба 2. и 1. ударног корпуса; дивизија је увек са успехом, на време и са пуно пожртвовања извршавала.

2. Поред оружане борбе коју је наша дивизија од формирања до данас ангажовала, војнички и мушки водила, она је много својим политичким и културним радом на пољу братства и јединства код народа Срба и Муслимана у Санџаку допринела и учинила, што је народ Санџака, западне Србије, дела Босне и дела Црне Горе увидео и запазио и у овом правцу свуда и на сваком месту одавао признање 37. дивизији као носиоцу слободе, културе, братства и јединства ...

Губици у људству и материјалу наши и непријатељски:

а) Наши губици:

	погинулих	рањених
— официра	32	87
— подофицира	112	290
— политичких руководилаца	35	91
— другарица погинулих	48	68
— бораца	535	1.074

Свега: 762 1.610

Несталих 776

Укупан број мртвих, рањених и несталих за годину дана износи = 3.148.

б) Непријатељски губици:

	погинулих	рањених
— официра	274	510
— подофицира	775	1.030
— војника	1.785	5.182

Свега: 2.834 6.722

Заробљених:

— официра	142
— подофицира	335
— војника	539

Свена: 1.016

Укупан број мртвих, рањених, заробљених непријатељских војника, официра и подофицира = 10.572.

Ратни плен — трофеји:

	Заплењено	Уништено
– топова (хаубица и брдских)	25	25
– тешких бацача	11	30
– лаких бацача	13	70
– митраљеза тешких	71	50
– митраљеза лаких	30	60
– противавионских митраљеза	10	15
– пушкомитраљеза	82	100
– брзометних пушака	549	850
– брзометних карабина	215	150
– машинских пушака	12	45
– пиштоља	78	150
– двогледа	85	25
– артиљеријске муниције	530	5.000
– пушчане муниције	157.030	преко 100.000
– ручних бомби	5.000	7.000
– тромблонских бомби	200	5.000
– нагазних мина	460	850
– радио-станица	15	20,

У дивизијском листу »Освит« од 1. априла 1945. године пише и следеће:

»Петог марта 1945. године 37. дивизија је прославила своју прву годишњицу од формирања и у истом времену ослободила је градове: Пљевља, Пријеполје, Прибој, Нову Варош, Сјеницу, Ариље, Ивањицу, Бајину Башту, Ужице, Ужичку Пожегу, Чај-ниче, Вишеград, Горажде, Рогатицу и сада наступа ка Сарајеву...

Поред тешких борби у дивизији је одржано разних курсева у току прве године њеног постојања: политичких 8; војних 10; артиљеријских 1; санитетских 3; интендантских 2; административних 1.

За годину дана наша пионирска чета извршила је следеће акције:

Порушено је преко 60 потпорних зидова, аутомобилских и железничких, преко 10 већих и мањих мостова, прокопано цеста на преко 20 места у дужини 50 и више метара, подигнуто и оспособљено за саобраћај преко 50 мостова и постављено као и очишћено већи број минских поља«.

После ослобођења Горажда бригаде 37. дивизије су свака иа свом сектору гониле непријатеља. Трећа бригада после овладавања положајима на Сјенокосу и Јабуци, 7. марта, продужила је дејства ка Реновици и Прачи.²⁴⁸ Настављајући дејства у правцу Романије, 3.

²⁴⁸ Архив нар. осл. рата, кут 1254, бр. рег. 35/2.

бригада је од 8. до 10. марта разбила груиацију од око 1.500 босанских четника и припадника муслиманске милиције на просторији Миошићи—Понор—Неправдићи—Боговићи—Стајна—Цареве воде. На тај начин је овладала подручјем између Романије и комуникације Пале—Реновица. У тим борбама убила је и заробила 93 четника и 20 милиционера, запленила 100 пушака, 8 пушкомитраљеца, 6 пиштоља, 20 коња, 15 волова и другу ратну опрему.²⁴⁹ Настављајући борбе у правцу Пала, у току 10, 11. и 12. марта, три батаљона 3. бригаде изненада су избили пред немачке добро утврђене положаје: Хотичино поље—Јеловци—Шајиновићи—Калоћери—Јасен—Немаловићи—Подвитез—Голеш. Положаје су посели око 1.200 фашиста, разних националних боја, Немци, Италијани, Черкези и усташе. Избијањем пред те положаје, 3. пролетерска бригада је спречила продор немачких снага од Сарајева и Пала. У току даноноћних и врло оштрих борби, које су водили 1, 4. и 5. батаљон 3. бригаде, долазило је више пута до борби прса у прса. Непријатељева артиљерија је дејствовала врло интензивно из рејона Стамболчића, Пала и Мокрог. Непријатељ је предузео више противнапада, али без успеха. Крајем 12. марта батаљони 3. бригаде су заузели непријатељеве положаје, изузев оног на Подвитезу. У тим тешким борбама наши батаљони имали су 20 бораца избачених из строја. Непријатељ је имао 200 до 300 војника избачених из строја, а заплењено је доста ратне опреме.²⁵⁰

У другој половини марта 1945. 3. пролетерска бригада је била рокирана удесно од комуникације Свјетлина—Пале.

Средином марта немачка 181. дивизија, ојачана усташким јединицама, да би обезбедила евакуацију својих снага и материјала из Херцеговине и источне Босне, по сваку цену је морала да задржи 37. дивизију на линији Мокро—Љубогошта—Пале—Витез—Стамболчић—Подвитез—Коца.

249 ВИИ, кут. 125, рег. бр. 36^2; кут. 1255, рег. бр. 8/8.

250 Исто, рег. бр. 37/2, 23-1/2.

На свом сектору 3. пролетерска бригада је од 12. до 25. марта 1945. одбијала немачке нападе и успела да задржи своје положаје. Она је водила врло тешке борбе против непријатељевих снага јачине између 2.000 и 2.700 војника.

Три батаљона 3. бригаде (1.200 бораца) нападали су непријатељеве положаје који су грчевито брањени.²⁵¹

У дивизијском листу »Освит« у априлу 1945, поред осталог, објављен је и чланак под насловом: »Шест бомби — шест Немаца«, следеће садржине:

»Миленко Гомиловић је оперативни официр 5. батаљона 3. санџачке бригаде. Он свакодневно, даље од наших патрола и предстража, залази на сектор непријатеља, испитује положаје и снаге. Увече је предстојала акција... И овога пута Миланко је пошао да испита непријатеља на Подвитезу у Романији. Повео је са собом четворицу другова. Ишли су смело али опрезно, осматрајући и ослушкујући. Непознавајући довољно терен отишли су далеко напред и наједанпут запали у непријатељске бункере... Да останемо овде до вечерас па кад падне мрак видећемо шта се може чинити.

Снег на чуки био је тек прошаран копнином. У снегу, а заклоњени цбуњем остали су читав дан. Посматрали су Швабе... Пала је ноћ. Време је за акцију, Миленко узима све бомбе од својих другова; одлучио је да их све баци на бункере а друговима који су били са њим, поставио је задатак да га штите у случају потребе.

Опрезно се примицао бункеру. Пришавши на најмање одстојање бацио је свих шест бомби једну за другом и легао... Милан је опрезно устао и пошао бункеру. У њему је лежало шест унакажених швапских лешева, али је »шарац« био нештећен...

Миланко се вратио у батаљон прикупио је податке и истовремено свршио сав посао на Подвитезу... Миланко је био увек такав јунак. У Босни, у Санџаку, у Србији; на чуки, у јуришу, у заседи. Нема борбе где се он није истакао. Био је борац, пушкомитраљезац... командир чете. Сналажљивост, хладнокрвност и истрајност ушли су му у крв, али најлепша Миланкова особина при свему томе — необична скромност...«

Даље у истом листу је чланак о подвигу Милорада Шћепановића и његових другова: ... »У борбама за Сарајево... на месту Хоца, Милорад Шћепановић, командир 1. чете, добио је наређење да са својом четом заузме бункере испред положаја... Пошао је у напад са једним водом и неколико бомбаша.

Недалеко од бункера застао је, разгледао и тихо прошаптао: 'Напред замном.' Пошло се пузећи ка првом бункеру.

251 Архив ВИИ, кут. 1254, рег. бр. 47/2.

Непријатељски шарци као да су устостручили ватру... Јурнувши у бункере. Загрмеле су бомбе и 'шарци'. Измешала се за часак ватра, гвожђе и људи... Милорад Шћепановић гази по бетону и гвожђу и улази у бункер... три мртва непријатељска војника... јуриша се на други који исто тако пада, јуриша се на трећи... Милорад — улази са својим друговима у трећи... и отима из непријатељских руку 'шарац'. Јуриша се даље на четврти... Осваја се... Милорад јури први и на последњу препреку — пети бункер... пада тешко рањен. Његови верни другови слећу се око њега. Шкргућу зубима... и по цијену највеће опасности извлаче га из борбе и носе даље... А кад му другови и старешине честиташе ране и јунаштво, он смешећи се одговори: »А 'шарац', зар њему нећете да честитате...«.

У борбама јединица 37. дивизије нарочито се истакао 3. батаљон 5. бригаде. Он је одбио неколико немачких противнапада и нанео непријатељу велике губитке. Према процени штаба бригаде непријатељ је у борбама од 12. до 25. марта 1945. имао 80—100 војника избачених из строја.²⁵²

252 Исто; Ратни лист 37. дивизије »Освит« на 16. страни од априла 1945. године донео је чланак друга Цветка Рудића, данас пуковника ЈНА у пензији, у коме се говори о подвигу Миланка Гомилиновића и његових другова.

На истој страни листа из истог времена и са истих положаја у чланку М. Миновића говори се о подвигу Милорада Шћепановића и другова из његове чете.

ОД ВИШЕГРАДА КА РОМАНИЈИ

Последњих дана марта 37. дивизија је добила задатак да што пре овлада делом комуникације од Сокола до Мокрог.

Од 27. до 31. марта сва четири батаљона 3. пролетерске бригаде водили су врло тешке борбе против непријатеља на просторији Шип—Витез—Подвиг—Горовићи—Немаловићи—Калоћери—Јеловци—Крље—Сјетлина—Стамболчић. Те положаје бранили су око 4.000 добро наоружаних Немаца, усташа, италијанских фашиста и Черкеза. Непријатељ се у току 28. и 29. марта врло упорно бранио. Нарочито је грчевито бранио упоришта у Стамболићу, Палама, Мокром и Сокоцу. Уз снажну подршку артиљерије и два оклопна воза, успео је да врати изгубљене положаје и одбаци наше јединице на одсеку Пале—Стамболчић, али не и на одсеку Соколац—Мокро.

У овим борбама непријатељ је имао 250—300 војника избачених из строја (јер је трпео губитке и на комуникацији, а не само на положајима Пале—Горовићи и Љубогоште—Соколац). Губици 3. бригаде: 40 избачених из строја.²⁵³

Четврта санџачка бригада је наставила покрет за непријатељем који се, после ослобођења Горажде, повлачио комуникацијом Горажде—Јабука—Месићи и комуникацијом Устипрача—Рогатица. Њен 4. батаљон је био усмерен у борбу за ослобођење села Месића, а 2,

²⁵³ Архив ВИИ, кут. 1254, бр. рег. 7/3.

3. и 5. су доби́ли задатак да од непријатеља очисте село Просјечено и село Замегрес и да потом наста^е гоњења дуж комуникације Горажде—Рогатица.²⁵⁴ Међутим, непријатељ је без борбе напустио Рогатицу 8. марта, али је зато оставио минирани све прилазе граду и празне куће употребљавајући и мине изненађења од којих је погинуло или рањено неколико наших бораца. У току истог дана 2. батаљон је посео положаје у рејону села Сељани, 3. батаљон у селу Подкалдрми, 4. батаљон у рејону село Погледала—село Подпећ—село Златни До, 5. батаљон је, мобилишући људе из околних села, поправљао пут Реновица—Сјетлина.²⁵⁵

У току 10. марта 1945. године бригада је померила своје батаљоне: 3. батаљон је извршио покрет ка селу Боговићи са задатком да затвори правац од Соколца ка Романији и Палама, 4. батаљон је пошао у рејон села Газије, а 5. на положаје код села Брезје, док је 2. батаљон остао у рејону села Сељана.

После завршеног размештаја батаљона на новим положајима, у току 14. марта, 3. батаљон је извршио напад на непријатеља који се налазио на комуникацији Соколац—Сарајево. Напад је изведен заједно са деловима 27. дивизије 3. корпуса. Тада је непријатељ имао око 70 погинулих и рањених. Трећи батаљон је имао 2 погинула и 10 рањених.²⁵⁶

Следећих дана 4. бригада је посела положаје лево од комуникације Сјетлина—Пале, укључујући и саму комуникацију, јер се 3. пролетерска бригада рокирала удесно од ове комуникације. Распоред 4. бригаде 17. марта 1945. године био је следећи: 2. батаљон у рејону села Сјетлине, 3. батаљон у селу Боговићима, 4. у селу Газиводама, 5. батаљон је остао на ранијим положајима и завршавао оправку пута. Батаљони бригаде су се тако распоредили да би се припремали за напад на добро утврђене непријатељеве положаје Стамболчић—Пале.²⁵⁷

254 Архив ВИИ, кут. 1255, рег. бр. /3 (Заповест штаба 4. бригаде).

255 Архив ВИИ, кут. 1255, рег. бр. 6-1/13.

256 Исто, рег. бр. 7/13.

257 Исто.

Водећи даноноћне борбе до 17. марта, бригада је достигла линију добро организованих и утврђених непријатељских положаја на Внтезу, Подвитезу и Бистрици и даље дуж комуникације до Требевића.

У току 18. марта 1945. непријатељ је извршио противнапад и пробио положаје 2. ударног корпуса на сектору Иван-седло—Игман и избио до Трнова. Услед такве ситуације штабу 4. бригаде је наређено да поседне нове положаје: 2. батаљон у рејону села Газиводе, 3. батаљон у селу Каменићи, 4. батаљон код села Врхпрача и 5. батаљон у рејону села Боговићи. Бригада је имала задатак да затвори правце од Јахорине и Стамболчића.²⁵⁸

Услед наглих промена ситуације на положајима око Сарајева, а нарочито на правцу Иван-седло—Игман—Јахорина, мењали су се и положаји наших јединица. Већ 19. марта 2. батаљон 4. бригаде посео је нове положаје у рејону села Бистрице, 3. батаљон у селу Каменици, 4. батаљон у рејону села Боровац и 5. батаљон у рејону Врхпрача. Са тих положаја је вршено непрекидно извиђање непријатељевог борбеног поретка, као и остале припреме за напад на Пале и добро утврђене положаје око тог насељеног места. Лево од 4. бригаде налазиле су се јединице 3. ударне дивизије које су, заједно са деловима 4. бригаде, спречавале честе покушаје непријатеља да инфилтрира своје мање групе у међупросторе наших јединица.²⁵⁹

Наредних дана, до 24. марта, на положајима 4. бригаде није било значајнијих промена, иако су поједини батаљони нападали непријатеља или су се бранили. Други и 4. батаљон напали су 21. марта непријатеља у селу Бистрици и заузели је. После тога тај батаљон је напао непријатеља у селу Тврдинићи и Кобиљој глави садејствујући тако 9. црногорској бригади која је у исто време изводила напад на овом сектору. Батаљон је заузео Кобиљу главу. У борби за ове положаје непри-

258 Архив ВИИ, кут. 1255/ф, рег. бр. 8/13.

259 Исто, рег. бр. 9/13/ф.

јатељ је претрпео губитке од 20 погинулих и 30 рањених док је 4. батаљон имао 6 рањених.²⁶⁰

У истом времену, у току марта 1945. године, 5. санџачка бригада је нападала правцем Вишеград—Хан-Пијесак—Соколац, на десном крилу 37. дивизије. У жестоким борбама нанела је велике губитке немачким јединицама и потиснула их у правцу Сарајева.

У даноноћним борбама, после форсирања Дрине, јединице 5. санџачке бригаде су 2. марта у 22.00 часова извршиле снажан напад на непријатељеве положаје Модре—Перчин, где је непријатељ био добро утврђен. На тим положајима вођене су врло јаке борбе непuna два дана. Батаљони 5. бригаде су успели да окруже Немце, али је непријатељ, коме је пристигло појачање, по цену великих жртава од 170 погинулих успео да се пробије из окружења. Наши губици су били такође велики: 17 погинулих и 40 рањених.

Настављајући борбе 7. марта 1945, јединице 5. бригаде су достигле положаје на просторији Поздерчић—Буровићи—Жепа—Бранковићи—Осово. Непријатељ се налазио у Соколцу. Лево од 5. била је 4. бригада, а десно јединице 27. дивизије.²⁶¹

До 10. марта бригада је стигла на просторију Жепа—Барник—Маџари—Селиште—Каленићи, а непријатељ се налазио на положајима Соколац—Подроманија—Мокро—Пале. После тродневних борби бригада је 13. марта стигла на положаје Точионик—Барник—Грдићи—Јасике—Берег—Думанићи—Бећи—Орзековићи—Понор.²⁶² Јединице 5. бригаде су се ту задржале 19. марта, када су непријатељеви положаји били на линији Позеовци—Подроманија—Касарна—Плијеж—Велика Градина—Караула—Чавче Поље—Романија—Стијена.²⁶³ Док се непријатељ налазио на тим положајима, јединице 5. бригаде су се помериле на нове положаје: Враголово—Јасике—Врлазје—Брезје—Озерко-

260 Архив ВИИ, кут. 1255, рег. бр. 6-2/13, 46-2/2 Ф; кут. 1254/Ф, рег. бр. 10-13.

261 ВИИ, кут. 1255, рег. бр. 53/16; рег. бр. 1-51/16.

262 ВИИ, к. 1255, рег. бр. 1-54/16.

263 Исто, рег. бр. 1-56/16.

вићи—Мишовићи—Подлозник—Реновица, где су остале све до 28. марта. После тога 5. бригада се померила на нове положаје: Реновица—Гајеви—Загајеви—Сочице—Врлозје—Озерковићи—Мишовићи—Подлозник—Реновица. Са тих положаја штаб бригаде је организовао интензивно извиђање у правцу Црни врх—Мрвићи—Подроманија—Караула—Расолина—Романија.

Од 25. марта лево од 5. бригаде налазила се 3. пролетерска бригада, која се према наређењу штаба 37. дивизије рокирала ка левом крилу 5. бригаде.

Од 20. марта немачке и усташке снаге су се налазиле испред 5. бригаде на положајима: Црни врх—Градина—Плијеж—Касарна код Соколца—Пуховац—Дикаљи—Караула—Расолина—Голо брдо—Мокро и даље према Сарајеву. Непријатељ је био доста јак, имао је добро наоружање, али морал није био онакав какав је био у почетку рата.

У току 28. марта 1945. штаб 5. бригаде је добио наређење од штаба 37. дивизије да нападне непријатеља на положајима Голо брдо—Расолина—Караула—Подроманија.

Напад је почео у 04.00. Први батаљон, у садејству са 16. муслиманском бригадом, нападао је на Голо брдо и Расолину, 2. батаљон нападао је Караулу, 3. батаљон на Црни врх.

Први и 2. батаљон успели су да овладају Голим брдом, Расолином, Караулом и пресекли комуникацију на Караули. Трећи батаљон није успео да овлада црним врхом. Непријатељ се са Голог брда, Расолине и Карауле повукао на Чавче Поље, Лисину, Дикаље и Мрвиће, одакле је давао жилав отпор. Борба се водила у току целог дана. Непријатељ је вршио противнападе да би повратио изгубљене положаје, али су их наши батаљони успешно одбијали и задржали се на својим положајима.

Двадесет девог марта настављена је борба са истом жестином и вођена је до краја дана. У току борби које су водили у та два дана батаљони 5. бригаде претрпели су велике губитке — 38 погинулих и 68 рањених. Непријатељ је исто тако имао доста велике губитке — око 100 погинулих и рањених.

После тих дводневних врло тешких борби јединице 5. бригаде су се задржале на полазним положајима и ту сачекале наређење за напад за ослобођење Сарајева.

.

После ослобођења Горажда, Вишеграда и Рогатице јединице 37. дивизије наставиле су тешке борбе у правцу Сарајева, али опет преко врло добро утврђених непријатељевих положаја. Тих дана 3. пролетерску и 4. санџачку бригаду подржавао је дивизион брдске артиљерије 37. дивизије. Нешто касније, у борбама пред Витезом, дивизија је ојачана и једним одељењем хаубица из дивизиона 2. корпуса, који је добро послужио у борбама око Пала и Сарајева.

Партијско-политички рад у јединицама, као и најелементарнија војна обука нових бораца није престављала. Радило се и на положајима, чак и у дубоком снегу.

Док су јединице 37. дивизије продирале ка Сарајеву, у ослобођеном Горажду одржана је 13. марта 1945. партијска конференција 37. дивизије. На њој је учествовало 160 делегата. Анализиран је дотадашњи рад, стање у партијској организацији, а расправљало се и о другим питањима. Посебно је подробно анализирано обучавање и идеолошко уздизање нових бораца. Разуме се, на крају конференције комунистима и скојевцима су постављени нови задаци при чему је рад са новим борцима опет био међу примарним задацима. Изабрани су делегати за Оснивачки конгрес КП Србије који је одржан маја 1945. На конференцији је одато признање јединицама 37. дивизије за успехе у протеклим борбама.

Десет дана након те конференције у Реновици је одржано војно-политичко саветовање команданата, политичких комесара и помоћника политичких комесара бригада и чланова штаба 37. дивизије. Том скупу је присуствовао и политички комесар 2. ударног корпуса, пуковник Војин Николић. На саветовању су разматрана сва питања која су се односила на задатке 37. дивизије у вези с предстојећим нападом за ослобођење

Сарајева. На крају саветовања политички комесар 2. ударног корпуса одао је признање борцима и командном кадру 37. дивизије за испољене борбене квалитете и за изванредно политичко држање њених бораца и старешина, како на терену, тако и у јединицама.

У сагласности са закључцима партијске конференције и војно-политичког саветовања штаб 37. дивизије издао је наређење које је више личило на упутство штабовима бригада. У њему се указивало на то какво треба да буде понашање бораца и старешина када се јединице нађу у Сарајеву. Поред осталих упозорења, у њему је стајало да борци и старешине при ослобађању треба да се чувају од мина изненађења којима је непријатељ највероватније минирао све прилазе, улице и поједине објекте у граду. Даље је наглашено да се борци чувају од затрованих животних намирница и да не чине поступке који би могли негативно утицати на људе у граду.²⁶⁴

264 Архив ВИИ, кут. 1255, рег. бр. 1-9 (Наредба штаба 37. ударне Дг.виз^је од 22. марта 1945. године).

УЧЕШЋЕ 37. ДИВИЗИЈЕ У ОСЛОБОЂЕЊУ САРАЈЕВА

Двадесет седмог марта 1945. до 15.00 часова јединице 37. дивизије су стигле на положаје према Сарајеву. Трећа пролетерска бригада била је на положајима село Шиповице—село Раковац—село Шанац (кота 113)—село Миндуре—Голеш (кота 1022)—село Брезовац (кота 1088)—село Шапци—село Рацовац—село Милетина—Лисина (кота 1331); правац дејства: Стамболић—Пале—југоисточне падине Романије—село Мокро. Четврта санџачка бригада; село Лисина—село Шарачево—село Пале—село Бистрица—Црни врх—село Павловац; са правцем дејства према Требевићу, Сочицама, Прибању, Палама, Стамболчићу. Пета санџачка бригада: Рогатица—Гајеви—Загајеви—Сочице—Врлозје—Озерковићи—Мијошићи—Подлозник—Раковица.²⁶⁵

Непријатељ се бранио на положајима дуж комуникације Булози—Соколац и Љубогошт—Стамболчић и дуж железничке пруге Сарајево—Стамболчић. Истакнути положаји непријатеља били су на линији: село Градац—село Прутине—село Раковац—село Јасен—село Стамболчић—село Коледићи (кота 1081)—Подвитез—Витез—село Коца (кота 1379)—село Расток (кота 1048)—село Коран—село Баре—железничка станица Пале—село Прибањ—село Орловац—село Петровићи—село Тврдинићи.²⁶⁶

265 Архив ВИИ, кут. 1254, рег. бр. 6-2/6; кут. 1255, рег. бр. 1-58/16

266 Исто.

У склопу општинских припрема Југословенске армије за пролећну офанзиву за коначно ослобођење наше земље вршене су и припреме за ослобођење Сарајева.

Дејствујући ка Сарајеву- 2, 3. и 5. корпус ЈА нашли су се на прилазима граду на линији: Подроманија—Пале—Јабланица—Иван-седло. На тај начин Сарајево је било опкољено, а тиме је била пресечена и комуникација којом су се Немци извлачили ка Славонском Броду. Она им је била потребна да би из Сарајева, сем трупа, евакуисали и више од 3.000 рањеника и велике количине материјала.²⁶⁷

Тих дана у борбама против 37. дивизије немачка 181. дивизија ојачана усташким јединицама, упорно је бранила све положаје, прелазећи често у противнападе и примењујући обухватне маневре. Сем тога, Немци су често нокушавали да у нашу позадину убаце добро наоружане групе. Јача одбрана на фронту 37. дивизије била је на комуникацији Подграб—Стамболчић—Пале—Сарајево. Због тога је у току марта 37. дивизија упорном и активном одбраном задржавала непријатеља, а крајем марта је добила задатак да овлада делом комуникације од Соколца до Мокрог.

НА РЕДУ ЈЕ САРАЈЕВО

За ослобођење Сарајева био је образован Оперативни штаб за координацију дејстава у који су ушли команданти корпуса чије су јединице учествовале у тој операцији. Припреме за ослобођење Сарајева биле су завршене до 28. марта 1945. У нападу је учествовало 38.000 бораца и 96 артиљеријских оруђа.

Одбрану Сарајева организовао је 21. немачки корпус заједно са другим снагама које су му биле потчињене на тој територији.²⁶⁸ Одбрана је имала три одбрам-

²⁶⁷ Завршне операције за ослобођење Југославије, стр. 518.

²⁶⁸ Аохов "ар. ослобод. рата, кут. 1254, рег. бр. 1-1/4-1 (Билтен одбране града Сарајева од 14. марта 1945. године о непријатељским снагама у Сарајеву и околини које су спремне да бране Сарајево). Архив ВИИ, рег. бр. 1 ф 4, кут. 12.

бена појаса. Извод из плана непријатеља за одбрану Сарајева, даје следеће податке:

»Немци на линији Сарајево—Иван-планина налази се 369. вражја дивизија појачана са два батаљона италијанских фашиста, а без артиљеријског пука и једним батаљоном немачких железничара. Претрпела је велике губитке ова дивизија и борила се са НОВ и сада броји свега 3.000 војника.

На линији Сарајево—Пале—Стамболчић налази се главна снага једне немачке дивизије из састава 21. планинског корпуса. Батаљон италијанских фашиста налази се на осигурању пруге Сарајево—Пале и једна полицијска регимента са четири батаљона.

На линији Црвене стијене—Дикањ налази се један батаљон исте дивизије, који држи упориште Црвене стијене, Копривичке куће и Хан Обоћаш. На просторији Дикањ—Подроманија—Поховац налази се Касарна, Подроманија, Балтићи, Поповац...

На линији Сарајево—Кисељак—Бусовача и Сарајево—Кисељак—Зеница — бјелогардијски заштитни корпус са три пешадијска пука, 2 батаљона 181. дивизије. Шест самосталних батаљона и делови Принц Еуген 7. СС дивизије (вероватно у јачини једног пука).

Сталну немачку посаду гарнизона Сарајево чине ове снаге: броје око 2.249 људи.

1 — Ланде-шице батаљон	266	380 људи
2 — Бертот компани	369 (кроат)	50 „
		60 „
		70 „
		220 „
		120 „
		50 „
		40 „
		40 „
12 — Беорајкомпани	369 (кроат)	830

Свега 1.860 људи

Оклопно одељење 202 које има 18 тенкова и 5 моторизованих топова. У Касиндолу се налази штаб 21. корпуса са групом од 700 људи. Тамо се налази и један противавионски дивизион са 12 топова и 300 људи.

Заповедник одбране Сарајева генерал Катнер са својим штабом смештен је у вили »Браун« — Кошево.

У Сарајеву се налазе делови једне немачке противавионске дивизије из састава 21. корпуса који у Сарајеву располаже са 40 топова...

Хрватске оружане снаге (Павелићеве).

Јединице 37. дивизије су биле спремне за напад.

Трећа пролетерска бригада је већ 27. марта водила огорчене борбе против непријатеља на врло утврђеним положајима које су бранили око 4.000 Немаца, усташа и Черкеза. Четири батаљона 3. пролетерске бригаде (имали су 120 пушкомитраљеза и митраљеза, 4 тешка и више лаких бацача) подржавана су ватром брдске батерије. Жестоке борбе бригада је водила и у току 28. и 29. марта.

У одбрани Сарајева учествовали су: немачка 181, 369. и 7. СС дивизија; 964. и 969. немачка бригада и СС полицијски пук »Нагел«, 1, 9, 11. и 18. усташка бригада; 2. брдска усташко-домобранска бригада; 3. усташки допунски пук; остаци 9. усташко-домобранске дивизије; делови 5. руског добровољачког корпуса; 803, 920. и 935. »ланде-шице« батаљона и мање групе жандарма, домобрана, усташа и милиционера, два батаљона италијанских фашиста, противавионска и друга артиљерија.²⁶⁹

После снажних напада 37. дивизије из праваца Стамболчића, Пала, Мокрог и Соколца непријатељ је, уз снажну подршку артиљерије и два оклопна воза, извршио противнапад и поново заузео положаје које су освојиле бригаде 37. дивизије. Одбацио је наше јединице на одсеку Пале—Стамболчић. Дивизија је у овим борбама имала 48 погинулих и 156 рањених, а непријатељу је избачено из строја око 250 војника.²⁷⁰

Жестоке борбе за ослобођење Сарајева на фронту напада 37. дивизије достизале су кулминацију између 2. и 5. априла 1945.

Пет батаљона 3. бригаде, заједно са 5. батаљоном 4. бригаде (укупно око 3.000 бораца), кренули су у напад (са полазних положаја Подмједен—Јеловци—Цареве воде—Мајдан—Хотичина—Рибуља—Шип) на непријатељеве снаге (између 4.500 и 5.000 војника) које су се

269 Ослободилачки рат, књ. 2, стр. 561-2, ВИИ, 1965. године: Радован Вукановић: »Ратни пут 2. дивизије«, ВИИ Београд, 1970.

270 Архив ВИИ, кут. Ц254, рег. бр. 7/3; кут. 1255, рег. бр. 11/8.

браниле на положајима Орлова стијена—Црвене стијене—Пустопоље—Раковац—Калођери—Боровићи—Витез.

Напад је почео 2. априла у 20.00 часова. Пети батаљон 4. бригаде нападао је правцем Хоџа—Стамболчић; 1. и 2. батаљон 3. бригаде нападали су правцем Брезовац—Витез—Подвитез—Горовићи; 4. и 5. батаљон нападали су правцем Калуђери—Раковац—Пале—Крње брдо—Пустопоље; 3. батаљон нападао је правцем Подмједен—Романија—Орлова стијена—Црвене стијене—Мокро.²⁷¹

До 08.00 часова 3. априла батаљони 3. пролетерске бригаде успели су да овладају свим положајима непријатеља сем оних на Орловој стијени, Црвеним стијенама и Раковцу. У даљим борбама 3, 4. и 5. априла наше јединице су овладале и тим положајима. Оријентишући се у даљим дејствима ка западу и северу, оне су заузеле Љубогоште, Пусто поље, Мокро, Змијину главу, Пале и Радијевиће.

Тако се 3. бригада приближила Сарајеву.

У борбама на прилазима Сарајеву 3. бригада је од 2. до 5. априла имала 19 погинулих и 33 рањена борца. Непријатељ је имао око 350 војника избачених из строја. Бригада је запленила 4 пушкомитраљеза, 50 пушака, 5 машинки, 20 пиштоља, 12 товара разне муниције и друге опреме.²⁷²

После брзог успеха на том правцу бригада је, заједно са осталим јединицама, почела напад на сам град. Основни правац напада био је Довлићи—Брус—Косматица—Сарајево. Десно од 3. бригаде нападале су јединице 3. корпуса, а лево 4. санџачка бригада.

Пошто су се јединице примицале Сарајеву, зоне напада су се сужавале, па је 3. пролетерска бригада за напад на град образовала борбени поредак у два ешелона: 1, 4. и 5. батаљон били су у првом ешелону, а 2. и 3. у другом. У првом ешелону бригада је имала око

271 Архив ВИИ, кут. 1254, рег. бр. 8/2 (Релација штаба 3. бригаде)

272 Архив ВИИ, кут. 1254, рег. бр. 8/3; кут. 1255, рег. бр. 12/8.

1.200 бораца, добро наоружаних и опремљених за борбу у овим условима.²⁷³

Непријатељ је пружао слаб отпор све до Бистрика, одакле је протеран у сам град. Нешто јачи отпор пружио је из појединих утврђених тачака у граду, као што су биле Вјећница и Башчаршија.

Четврта санџачка бригада је, од почетка општег напада за ослобођење Сарајева, упоредо са 3. пролетерском бригадом нападала непријатеља на просторији Велики и Мали Коран—т.г. 1012—село Брдо—Пале—Стамболчић и железничку станицу Стамболчић. (Јево од 4. бригаде нападала је 3. ударна дивизија). Тих дана испред 3. пролетерске и 4. санџачке бригаде бранио се 334. пук 181. немачке дивизије и неки делови квислиншких јединица.²⁷⁴

У првом налету у нападу за ослобођење Сарајева 2. батаљон 4. бригаде је успео да потисне непријатеља са Малог и Великог корана и из села Брдо и да се пробије у Пале. Пети батаљон је заузео железничку станицу Стамболчић. Развила се тешка борба на достигнутим положајима. После деветочасовне борбе непријатељ је извршио противнапад и потиснуо батаљоне бригаде на њихове полазне положаје.²⁷⁵ За време тих врло тешких борби бригаду је подржавала батерија брдских топова и једно одељење хаубица од 105 милиметара. (Јачина непријатељевих снага испред 2. и 5. батаљона била је око 800 Немаца, око 900 усташа и око 1.200 припадника муслиманске милиције, а наша два батаљона бројала су око 1.200 бораца).

Непријатељ је у тим борбама претрпео губитке од 60 погинулих и око 90 рањених.²⁷⁶ Наши 2. и 5. батаљон имали су 18 погинулих и 44 рањена.

Други и 3. батаљон пошли су у напад 29. марта на село Бистрицу, 5. батаљон на село Врхпрачу, а 4. батаљон на село Боровац. Истог дана наши авиони су жестоко бомбардовали Пале и положаје западно од њих.

273 Архив ВИИ, кут. 1254, рег. бр. 9/3 (Релација штаба 3. бригаде).

274 Ратни дневник мајора Бема, стр. 88.

275 Исто и Архив ВИИ, кут. 1255/ф, рег. бр. 17-13/ф.

276 Архив ВИИ, кут. 1255, рег. бр. 11-13 и Операцијски дневник 4. бригаде.

Непријатељ је грчевито браиио своје положаје, нарочито западно од Пала. Напади су се продужавали 2. и 3. априла. Пети батаљон је извршио напад на Стамболчић, село Хоџу и Пале. Други батаљон је нападао Мали и Велики Коран, 4. батаљон је нападао на Требевић одакле је противнападом непријатеља био враћен.²⁷⁷

Истог дана бригада је до 15.00 часова заузела Витез, Подвитез и Хоџу и наставила борбе за Пале. Трећег априла 4. бригада је ослободила Пале у садејству са 3. пролетерском бригадом. После тога је посела положаје у рејону село Прибањ—Орлова стијена (кота 1071). Повлачећи се ка Сарајеву, непријатељ је за собом остављао пустош. Нарочито је темељно рушио комуникације, минирао све мостове и потпорне зидове тунела и све друге објекте који би могли, када се поруше, да успоре напад наших јединица.

У то време 5. санџачка бригада, заједно са деловима 27. дивизије, пресекла је комуникацију Караула—Расолине, те су Немци били присиљени да се повлаче ка Мокром.

Следеће ноћи између 4. и 5. априла 4. батаљон 4. бригаде је наставио напад за села Брус и Требевић. Батаљон је успео да разбије непријатеља и да га одбаци из Бруса и Требевића. После заузимања Требевића у редове непријатељских јединица, које су биле у Сарајеву, увукла се узнемиреност. Из Сарајева је непријатељу на поменутим положајима стигло појачање, па је извршио противнапад и повратио изгубљене положаје. Четврти батаљон се повукао на полазне положаје.²⁷⁸

Истовремено 2, 3. и 5. батаљон наставили су са нападима на непријатељеве положаје у рејону Прибања и у току 5. априла успели да потисну непријатеља ка Сарајеву.²⁷⁹

У току 5. априла штаб 4. санџачке бригаде је добио наређење за напад на Сарајево, али под условом да се

277 Архив ВИИ, кут. 1255, рег. бр. 13-1/13, Ратни дневник мајора Бема, страна 96.

278 Немачки мајор Бем је у свом дневнику опширно забележио колико је заузимање Требевића изазвало нервозе и страха и како су на брзину слате снаге у противнапад.

279 Архив ВИИ, кут. 1255, рег. бр. 14-2/13.

најпре ликвидира непријатељево упориште на Требевићу, а затим, задржавајући мање снаге у рејону села Златишта, да њене главне снаге пређу у општи напад на Сарајево.²⁸⁰ За ликвидирање непријатеља на Требевићу били су одређени 2. и 4. батаљон 4. бригаде. Њих су подржавале две батерије брдске артиљерије са ватрених положаја из рејона села Луке. Остала два батаљона су примакнута полазним положајима за напад на град: 3. батаљон у село Боровац и село Липу, а 5. батаљон у село Ступан. Они су ишчекивали резултат борбе коју су водили 2. и 5. батаљон за Требевић.

Око 17.00 часова отпорна тачка непријатеља на Требевићу је била одсечена од његових снага у Сарајеву, јер су 2. и 4. батаљон извршили енергичан напад. Непријатељ је био принуђен да се пробија правцем село Перчин—село Миљевићи—село Храсно—Алипашин Мост.

Извиђачка чета 4. бригаде добила је задатак да се, правцем наступања 4. батаљона, убаци у град. Она је, савлађујући отпор на путу ка реци Миљацки, заробила 40 домобрана.²⁸¹ Чета је 5. априла у 17.00 часова избила на Миљацку код Принциповог моста.

Пошто је протеран непријатељ са Требевића, на тај правац су кренули 3. и 5. батаљон бригаде. Трећи батаљон је наступао за извиђачком четом. Четврти и 2. батаљон су продужили продор у град, пошто су оставили једну чету у селу Златишту. Пети батаљон се, као резерва бригаде, кретао за 3. батаљоном. Чистећи леву обалу Миљацке, батаљони су 5. априла у 24.00 часова прешли преко Принциповог моста на десну обалу реке. Непријатељ је 4. и 5. априла, у борбама против 4. бригаде, претрпео губитке од 90 погинулих и 150 рањених, заробљено је 70 непријатељских војника и заплењено доста ратног материјала.²⁸²

На десном крилу дивизије нападала је 5. санџачка бригада. Она је у току 28, 29. и 30. марта 1945. стигла

280 Исто, кут. 1255/ф, рег. бр. 14-1/13 Ф.

281 Архив РИИ, кут. 6, рег. бр. 1/5.

282 Архив ВИИ, кут. 1255, рег. бр. 14-2/12.

на положаје Рогачица—Загајеви—Гајеви—Сочице—Врлозје—Озерковићн—Мишевићи—Подлозник—Реновица. Одатле је првих дана априла наставила нападе у правцу Сарајева.²⁸³ Интензитет борби на њеном сектору био је као и код 3. и 4. бригаде 37. дивизије. Тако су 1, 2. и 4. батаљон бригаде са положаја Мећа—Расолина—Караула 2. априла 1945. у 20.00 часова извршили напад на немачке положаје Градина—Црни врх—Караула—Чавче Поље. У тешкој борби погинуо је један друг, а 15 њих су рањени. Најзад, морали су се повући на полазне положаје. Непријатељ је имао 20 војника избачених из строја.

Сутрадан, 3. априла, уследило је наређење штаба 37. дивизије према коме су 1, 2. и 4. батаљон бригаде извршили напад на немачке положаје у рејону Црни врх—Караула. Друга два батаљона бригаде (3. и 5) су са положаја Голо брдо—Расолине напали на непријатеља дуж комуникације Чавче Поље—Мокро. Под јаким притиском 5. бригаде непријатељ се тога дана повлачио све до села Мокрог, где је организована одбрана. Тога дана 5. бригада је имала 3 погинула и 7 рањених другова. Непријатељ је имао више избачених из строја.²⁸⁴

У току 4. априла бригада је гонила непријатеља од Соколца, преко Карауле, до Мокрог. Лево је била 3. пролетерска бригада, а десно 13. бирчанска бригада.

Последње јединице непријатеља задржале су се у Мокром.

Предвече, 4. априла, батаљони 5. бригаде напали су непријатеља у Мокром и протерали га до Градишта код Сарајева. Четврти и 1. батаљон на крају дана задржали су се у Мокром, 2. батаљон на Романији, 3. и 5. батаљон у Хан-Пијеску и Сочицама.

Тога дана бригада је изгубила команданта 5. батаљона Момчила Голубовића и комесара чете Василија Кнежевића. Служили су за пример у сваком погледу. Такође је било рањено 12 другова.²⁸⁵

283 Архив ВИИ, кут 1255, рег. бр. 60/16.

284 Архив ВИИ, кут 1255, рег. бр. 61/16.

285 Архив ВИИ, кут. 1255, рег. бр. 1-62/16.

Шести април 1945. Мигинг у ослобођеном Сарајеву

Гоњење непријатеља до Сарајева настављено је у току 5. априла. У току тога дана уследило је наређење за напад на непријатеља у Сарајеву. Четврти и 5. батаљон бригаде напали су непријатеља у Градишту.

Пета бригада је нападала правцем Градиште—Улица краља Петра. Отпор је био врло слаб на целом правцу напада. Бригада је имала само 4 рањена и једног погинулог.

После ослобођења Сарајева 2 батаљона бригаде нашла су се у рејону Сарајева, а остали батаљони у Палама.

Већ 7. априла бригада се у Палама припремала за следеће задатке.²⁸⁶

После жестоких борби на прилазима Сарајеву град је био ослобођен 6. априла у јутарњим часовима.

286 ВИИ, кут 1255, рег. бр. 1-63/16.

Спуштајући се у јутарњим часовима са Требевића, борци 37. дивизије ишли су на левој обали Миљачке на такозвану Лубурића вилу. У њој су затекли језив приказ: 23 унакажена родољуба²⁸⁷ који су се борили за слободу, али је, као ни многи други, нису дочекали.

*

Борбе наших јединица у источној Босни биле су значајне и у односу на сремски фронт, јер је тиме био заштићен леви бок наших јединица које су се бориле у Срему.

У борбама за ослобођење главног града Босне и Херцеговине 37. дивизија је извршила постављене задатке. О ефикасности тих борби недвосмислено и прецизно се говори у више немачких докумената.²⁸⁸

Дивизија је тада била бројно јака, имала је око 11.000 бораца и руководилаца. У борбама за источну Босну и ослобођење Сарајева дивизија је савладала многе препреке (велики снег и хладноћу, реку Дрину на којој су били порушени мостови), борила се за насељена и добро утврђена места и рејоне, а против вишеструко надмоћнијег непријатеља. Њени борци и старешине су показали примерну храброст, снажљивост, самоиницијативу и издржљивост.

287 Макс Лубурић, ратни злочинац, по коме се звала вила, ликвидиран је у избеглиштву у Шпачији.

288 У ратном дневнику шефа обавештајне службе 21. немачког корпуса, мајора Бема, опш.фно је забележено о борбама јединица 37. дивизије против немачких јединица од спајања 22. немачке са јединицама 21. корпуса у рејону Мојковац—Бијело Поље и о борбама око Сарајева. Тако на страни 95. до 101. Дневника бележи о борбама од 2. до 6. априла 1945. и, између осталог, пише: »Трећег априла непријатељ у стопу гони одступајући 334. гренадирски ГУК. говори о падајућем релјефу стању Требевић 4. априла: банде су са 15 митраљеза на брдо извршиле пренапад на посаду; источно од Сарајева 333. гренадирски пук успешно одбацио јаке непријатељске нападе код Пала; 6. априла 334. гренадирски пук, после тешких уличних борби у Сарајеву са значајним губицима (између осталих и 10 официра) у 7,00 часова прошао кроз прихватни положај Илиће«.

V задњим даиима рата народ Санцака и источне Босне испољавао је максимум пожртвовања и решеност да што више и боље помогне нашим јединицама да што пре истерају окупатора из земље. Народ је несебично помагао својој војсци приликом чишћења путева које су снежне падавине затрпавале, а непријатељ их немилосрдно рушио при повлачењу. Иако су ови крајеви били исцрпљени, јер су све војске у току рата пролазиле кроз Санцак и источну Босну, народ ових крајева је, као и првих година рата, бранио своју војску. Он је дао све од себе и знатно допринео заједничкој победи и коначном ослобођењу наше земље.

После ослобођења Сарајева 37. дивизија није продужила гоњење непријатеља у правцу Славонског Брода, јер је од Генералштаба Југословенске армије добила врло важан задатак, те је из рејона Сарајева враћена на леву обалу Дрине, од ЈБубовије до Фоче, где је имала задатак да спречи сваки покушај четничких група да се пребацују преко Дрине, да чисти терен од остатака четничких и усташких група и да тамо дочека главну групацију четника која се, под командом Драже Михаиловића, враћала у правцу Дрине ка Србији.

РАЗБИЈАЊЕ ГЛАВНЕ ЧЕТНИЧКЕ ГРУПАЦИЈЕ

Наредбом Генералштаба ЈА 37. дивизија је 10. априла упућена на нов задатак — да дочека главну четничку групацију, која је тих дана кренула ка Дрини са намером да се пребаци у Србију.

У току октобра 1944. године 37. дивизија је водила тешке борбе против те четничке групације од Ужичке Пожеге и Гуче преко Ариља и Ивањице, планине Јавора и села Кладнице до Сјенице, када су се повлачиле из Србије. Део те групације 3. пролетерска бригада је разбила крајем новембра 1944. године и потисла из Пљевља ка Чајничу и Горажду. Трећи корпус НОВ потиснуо је те четничке снаге из источне у централну Босну, на просторију Требаве, Посавине и Лијевча поља. Групација је бројала око 12 хиљада четника.²⁸⁹

Са просторије Сарајево—Пале јединице 37. дивизије кренуле су 10. априла на извршење постављеног задатка.

Трећа пролетерска бригада је 10. априла из рејона Сарајева кренула на одређену просторију Власеница—Зворник—Хан-Пијесак—Кладањ. Она је на том простору врло ефикасно дејствовала и чистила терен од четничких и усташких група. До краја априла добро је обавила задатак, али су на тај терен почеле пристизати нове групе и мање извиђачке јединице које је слала четничка Врховна команда ради извиђања терена..

²⁸⁹ Архив ВИИ, кут. 173, рег. бр. 29/5-1 и рег. бр. 27/2.

Истог дана из Сарајева је кренула и 4. бригада која је имала задатак да поседне положаје на Дрини, од Љубовије до Звориика, и да чисти терен попут 3. пролетерске бригаде. Она се 16. априла нашла на одређеној просторији, у рејону Братунац—Слапешница—Вољевац—Буковица—Сребрница. Њени батаљони су били стално у покрету. Тих дана бригада је имала и оштрих сукоба са јачим четничким групама, а 28. априла водила је борбу против једне групе од 450 четника у рејону Козлука код Зворника. У тој борби заробила је 13 четника, а остали су се разбежали.

Према истом наређењу од 10. априла 1945. 5. бригада је кренула из рејона Пала у правцу Вишеграда и стигла 12. априла на одређену просторију Мокра гора—Вардиште—Дубово—Заовине—Бијела Брда. Одмах је приступила чишћењу терена.²⁹⁰

Артиљерија дивизије тих дана је била лоцирана у рејону Рудог и у селу Штрбцима, где је и формирана артиљеријска бригада 37. дивизије.

*

Артиљеријска бригада 37. дивизије израсла је из појединих артиљеријских батерија које су и раније дејствовале у саставу 37. дивизије као њене формацијске батерије и оних батерија које су биле придодаване у појединим борбама као ојачање дивизије.

Батерија 37. дивизије формирана је 16. новембра 1944. за време борби на Тари. Имала је 2 брдска америчка топа калибра 75 милиметара. Није било превозних средстава ни прибора за товарење на коње, већ су топови вучени на санкама са положаја на положај. (Приликом формирања у батерији је било 40 бораца, а кад је ушла у састав артиљеријске бригаде имала је 100 бораца и 80 товарних грла). Батерија је учествовала у свим борбама које је водила 37. дивизија од 16. новембра до формирања артиљеријске бригаде, а нарочито на Савином лакту, Јабланици, Икановцу, на ко-

290 ВИИ, кут. 1255, рег. бр. 1-65-16.

муникацији Прибој—Пријепоље, затим у борбама за Горажде и Пале. Командир батерије био је Милија Николић, комесар Здравко Тајевић.

Двадесетог децембра 1944. године, када су вођене тешке борбе против немачких јединица које су се повлачиле преко Санџака ка западу, 2. ударни корпус ставио је на располагање 37. дивизији једну батерију из свог 2. дивизиона. Батерија је дејствовала на сектору 3. пролетерске бригаде која је спречавала немачким јединицама да се пробију преко Пљеваља у источну Босну.

У току децембра као појачање 37. дивизији стигла је батерија моторизованог артиљеријског дивизиона.^{291,1}

Тако је тада 37. дивизија имала 3 артиљеријске батерије које су учествовале у даљим борбама дивизије за ослобођење Горажда, Пала и Сарајева.

Штаб 37. дивизије организовао је обуку за артиљеријски борацки и руководилачки кадар, која је почела још у Новој Вароши у току новембра, а настављена у Пљевљима.

После ослобођења Сарајева, када је 37. дивизија враћена на Дрину да сачека главнину четничких снага, у Штрпцима код Вишеграда формирана је артиљеријска бригада 37. дивизије. Било је то 23. априла 1945. године. У састав бригаде ушли су учесници артиљеријског курса, батерија 37. дивизије, батерија 2. дивизиона из 2. корпуса и батерија моторизованог дивизиона. За команданта бригаде постављен је капетан Крајимир Грбовић; за комесара мајор Радоман Обрадовић, за помоћника комесара Драгољуб Обрадовић, за начелника штаба Данило Ашанин, дотадашњи командант моторизоване батерије, за помоћника начелника потпоручник Борће Шкоро, за интенданта бригаде потпоручник Радојица Голубовић, а за референта санитета Милана Мазић.

За команданта 1. дивизиона постављен је поручник Илија Николић, дотадашњи командир батерије 37. ди-

291 Архив нар. ослоб. рата, к. 257, рег. бр. 10-1/1; рег. бр. 6-1/1, к. 1254; кут. 1254, рег. бр. 16-1/3; (Мотоонзовани дивизион је стигао из Италије, где се је формирао ВШ; учествовао је у ослобођењу градова у Црној Гори, а затим послат у 37. дивизију).

визије, за комесара дивизиона капетан Здравко Тајевић, дотадашњи комесар батерије 37. дивизије, за помоћника комесара капетан Вуле Брашанац. За команданта 2. дивизиона постављен је потпоручник Кристо Казимир, за комесара капетан Јован Зечевић, за помоћника комесара Александар Дајић. За команданта 3. дивизиона иостављен је потпоручник Велимир Дробњаковић, за комесара Раде Радовић, а за помоћника комесара Радосав Колашинац.

Дакле, у бригади су формирана 3 дивизиона са по 2 батерије и приштапским деловима. При формирању бригада је бројала 1.300 бораца, али после демобилизације старијих годишта од 35 година бројно стање се смањило на 500 бораца.

Приликом формирања бригада је имала 6 америчких брдских топова од 75 милиметара, 4 противколска, од којих 3 топа од 40 милиметара и један од 47 милиметара.

После формирања бригада је такође учествовала у претресању терена. Покривала је терен од Штрбаца, преко Миоча, Рудог и Заборка.

Двадесет петог јуна, као и друге јединице 37. дивизије завршила је чишћење терена, па је пошла преко Прибоја, Бистрице, Пријепоља, Каћева, Сјенице, Класнице и Јавора за Ивањицу. Из Иварвице, према наређењу Генералштаба ЈНА, бригада је пошла на Палисад, где је остала на обуци. Након завршене обуке стационирана је у Пожеги, где је закорачила у мирнодопски живот.

*

На целокупној територији коју је покрила 37. дивизија је успешно извршила чишћење терена. Нестало је четничких и усташких група, изузев појединаца или мањих група добро скривених по пећинама и тешко приступачним местима или разним склоништима, где су се неке групе одржавале и неколико година после завршетка рата.

Од 10. априла до 6. маја 1945. јединице 37. дивизије су, интензивно чистећи терен од четничких и усташких група, убиле око 700 припадника тих група. У то време је било врло значајно што су јединице заробиле обавештајно-диверзантску групу четничке Врховне команде са капетаном Бранком Гашпаревићем Гаром на челу. Заплењена је сва опрема, 2 радио-станице са шифром, списак од 70 адреса поверљивих људи, разна документа, планови за пребацивање четничке групације Драже Михаиловића из Босне у Србију. Поред осталог, Гашпаревић је носио писмо које је Дража Михаиловић послао једном од својих пријатеља у Србији.

После чишћења поменутог терена бригаде су кренуле ка Калиновику, Горажду, Фочи и Сутјесци ради спречавања продора главне четничке групације у Србију.

У наређењу Генералштаба ЈА, упућеном штабу 37. дивизије 6. маја, наглашено је да се једна бригада постави на просторију Улог—Калиновик—Добро Поље, одакле ће одржавати везу »са херцеговачким и босанским јединицама народне одбране« ... Истог дана, 6. маја, штаб дивизије је примио и депешу у којој је дат одређени задатак дивизији и указано на будност највишег степена и строго наглашено: »и ни по коју цену не дозволити овим бандама да се преко Дрине пребаце на исток«, што је поновљено у депеши и наредног дана.²⁹²

Серије депеша су јасно говориле какав је одговоран задатак био пред дивизијом.

Бригаде су добиле задатке да дочекају и униште четничку групацију. Оне су одмах вршиле покрете ка одређеним просторијама. Истовремено, за време пробијања четничке групације ка Дрини 3. корпус, у првом реду његова 38. дивизија, затим јединице 27. и 53. дивизије, заједно са јединицама народне одбране — водиле су борбу против четничке групације, чије претходнице нису успеле да отворе пролаз на сектору Завидовићи—

292 Аохив РИИ, кн. депеша бр 10/6, кут. 1254 и Архив ВИИ, кут. 1254, рег. бр. 9/6, етр. 6—12.

Народно весеље на дан капитулације Немачке у Бајиној Башти

—Маглај. Цела четничка групација била је потиснута на просторију Травник—Бусовача—Фојница—Брадина.

Командант дивизије је — на позив команданта 3. корпуса, под чијом командом је била 37. дивизија — пошао у штаб корпуса у Калиновик, где је требало да прими задатак за дејства на том правцу и да буде ближе обавештен о ситуацији на положајима према четничкој групацији против које је 3. корпус водио жилаве борбе. Својим дејствима јединице 3. корпуса су приморале четнике да мењају своје правце пробијања.

Уз велике губитке четничка групација је у току 7. и 8. маја успела да се пробије преко комуникације Сарајево—Мостар, на одсеку Брадина—Иван-планина. У томе међувремену 3. пролетерска бригада стигла је у рејон Калиновика, на линију Трново—Калиновик—Обаљ.

После продора преко комуникације Сарајево—Мостар, четничка групација је наставила надирање преко Трнова ка Горажду, али је била одбијена јаким прити-

ском 38. и 53. дивизије и јединица народне одбране и потиснута у кањон реке Љуте. На тој речици 3. бригада је онемогућила продор четницима и натерала их на повлачење према југу, тако да су у кањону Љуте и Неретве претрпели велике губитке. У исто време 1. батаљон 3. бригаде водио је тешку борбу против четника који су као побочница наступали преко планине Трескавице.

У сумрак 11. маја непријатељ је, наставши се у врло тешком положају, тражио излаз из обруча који се све више стезао. Честим јуришима покушавао је да се пробије ка Калиновику. Када су сви покушаји на том правцу остали без успеха, положај четничке групације постајао је све тежи. Налазећи се у безизлазној ситуацији, четници су безглаво срљали и вршили јуриш за јуришом, али сада су своје најјаче снаге оријентисали у правцу Обља, ка Зеленгори. После врло тешких и упорних борби, вођених у рејону Вучијег брда, Вукове главе и Лисице, успели су да се, на комуникацији село Грајсалићи—Обаљ, пробију у правцу Зеленгоре. На тим положајима, поред 3. пролетерске бригаде, борила су се и два батаљона из 38. дивизије.

За време тих тродневних борби 3. бригада је нанела непријатељу знатне губитке: 470 погинулих и 120 заробљених, међу којима два команданта бригада, пет команданата батаљона и два заменика начелника штабова четничких корпуса. Заплењено је доста оружја, муниције и друге опреме. Трећа бригада је имала 12 погинулих и 23 рањена борца и руководиоца. У овим борбама нарочито су се истакли 2. и 5. батаљон, као и њихови команданти. Командант 2. батаљона Драгољуб Чпајак је погинуо на овим положајима. На челу свог батаљона истакао се и Драго Лучић, као и заменик команданта 2. батаљона потпоручник Новак Старчевић и командир 3. чете 5. батаљона заставник Радоје Зарубица.²⁹³

Када су четници спречени да се пробију преко Калиновика и потиснути ка Зеленгори, штаб 3. корпуса је наредио 3. пролетерској бригади да се између 11. и 12. маја усиљеним маршем пребаци у рејон Фоче, где

293 ВИИ, кут. 1254, рег. бр. 2/3

је из Бајиине Баште већ стигао и штаб 37. дивизије, према чијем је наређењу 3. бригада посела положаје од Тјентишта преко Попова моста до Дрине. Ту су били 1, 3. и 5. батаљон, а 2. и 4. батаљон су посели десну обалу Дрине, од Фоче до Шћепан поља. Међутим, у току истог дана та два батаљона су враћена на леву обалу Дрине, у рејон Захмур—Белене, а на њихове положаје пошла су 2 батаљона 4. бригаде (пошто је и она стигла у рејон Фоче између 12. и 13. маја 1945. године).

После пробоја четника код Обља у правцу Зеленгоре њихова групација се кретала у три колоне (по два корпуса у свакој колони: Ваљевски и Церски, Мајевички и Јужноморавски, Руднички и Авалски). Краљева гарда се кретала на челу средње колоне у којој се кретао и Дража Михаиловић са члановима свога штаба и болницом. Средња колона, са горском краљевом гардом, избила је увече 12. маја у село Врбницу, надомак реке Сутјеске. Остале две колоне избиле су лево и десно од тог правца. Од те вечери Дража Михаиловић није више одржавао везу са корпусима — даље су оии сами одлучивали и пробијали се ка Сутјесци и Дрини.²⁹⁴ Дража се, са делом своје гарде, оријентисао у правцу Романије.

Пред саму зору 13. маја 1945. четници су напали 1. батаљон 3. пролетерске бригаде који је био постављен на Сутјесци, од Попова Моста до Тјентишта. Развила се жестока борба. Четници су настојали да се по сваку цену пробију. Батаљон је успешно водио борбу и одбио све налете четника, који су извршили 7 јуриша на положаје бригаде у току шесточасовне борбе, али нису их могли пробити. Настојања да се преко Бурђевице, а затим Сутјеске пробију ка Вучеву остала су без успеха. Заправо, највише су наваљивали преко положаја 1. батаљона. Батаљон није попустио, али је у тој борби био доведен у врло тешку ситуацију. Цео један вод од 30 бораца је изгинуо на левој обали Сутјеске. На тај правац у почетку су биле оријентисане средња и десна четничка колона, лева колона је преко села Захмура била усмерена ка Дрини.

²⁹⁴ Архив ВИИ, кут. 1254, рег. бр. 10/6, стр. 17.

У току 13. маја 2. и 4. батаљон су пребачени са десне на леву обалу Дрине. Тада су 1, 3. и 5. батаљон извршили концентричан напад на десну нападну колону непријатеља. Испред леве колоне непријатеља, која је надирала према Захмуру, ка Дрини, поставили су се 2. и 4. батаљон и успешно је сузбили. Из правца Зеленгоре, иза леђа четника, кретале су се јединице народне одбране, а у Миљевини је чекала 38. дивизија и један батаљон 4. бригаде (на комуникацији од Фоче до Миљевине).

Снажним противнападом трију батаљона 3. пролетерске бригаде (и дејством 2. и 4. батаљона и осталих јединица које су се нашле четницима иза леђа) разбијена је главна групација четника на челу са Дражом. У току борби које су вођене 13. и 14. маја 1945. 3. бригада је успела да разбије главнину четничких снага на Сутјесци, Дрини, Захмуру и Зеленгори. За та два дана убијено је и заробљено 787 четника и 26 виших и нижих четничких команданата.

Од 13. до 18. маја 1945. године 3. бригада је водила тешке борбе на положајима Сутјеска—Војиновићи—Превија—Караула—Бурђевица—Вјетреница—Оралец—Чакошта—Белене—Миљевина комуникација Фоча—Калиновик.²⁹⁵

Од 18. до 20. маја 1945. 3. бригада је од непријатељевих група и појединаца чистила простор Сутјеска—Врбница—Грандићи—Мјешаји—Војиновићи—Бурђевица—Вјетерник—Оралец—Белени—Трошањ—Тисовица—Трбушче—Цакошта—Љубина—Захмур—Хмур.²⁹⁶

Два батаљона 4. бригаде заменили су 1. и 4. батаљон 3. бригаде на десној обали Дрине, од Фоче до Шћепан Поља. Један батаљон 4. бригаде био је на комуникацији Фоча—Миљевина, до 38. дивизије, а остала два батаљона су распоређени од Устиколине до Фоче, по дубници до Чајнича.

Учешће 4. бригаде у разбијању четника на Сутјесци било је сведено на уништавање појединих група које су

295 ВИИ, кут. 1254, рег. бр. 3/3 (Релација штаба 3. бригаде од 19. маја 1945. У тој релацији налази се списак заробљених и убијених четничких командираната).

296 Исто, рег. бр. 4/3 (Релација 3. бригаде од 20. маја 1945.).

покушавале да се преко Дрине пребаце у Србију или ка Романији на делу комуникације од Фоче до Миљевине. Преко положаја батаљона, који се налазио на комуникацији између Фоче и Миљевине, 14. маја пробила се група четника која је пратила Дражу Михаиловића. Они су се неопажено, тек олисталом и густом шумом, привукли до комуникације. Ту, на комуникацији дубина одбране батаљона 4. бригаде била је веома мала. Ту су четници на уском простору пробили положај батаљона и удаљили се у правцу Романије.²⁹⁷

Да би се супротставила четничкој групацији, 5. бригада је 9. маја, по наређењу штаба 37. дивизије, кренула на нове положаје. Четири њена батаљона пошла су у рејон Горажда, на положаје Сјемећ—Лијеска—Рањен, а 2. батаљон је остао у Вардишту. Бригада је претресала терен и трагала за четницима од Горажда и Устипраче преко Јавора, Жепе, Деветака и Рогатице. Требало је да уништава оне групе четника које су се пробијале у правцу Романије. Бригада је извршавала тај задатак у току маја. Она је дочекивала поједине групе које су се повлачиле из правца Зеленгоре ка Романији. Бригада је у току овог гоњења наишла и на групу у којој је био и Дража Михаиловић, која је умакла преко Зеленгоре и Миљевине на Романију.²⁹⁸

*

На просторији Сутјеска—Горажде—Фоча—Гласинац—Калиновик—Зеленгора јединице 37. дивизије су од 10. до 20. маја водиле борбу против главне четничке групације и убиле и заробиле око 2.700 четника и њихових старешина. Разбијена је групација од око 10.000 четника. Остатке те групације уништавао је касније КНОЈ и Народна милиција. Тако су четници на крају доживели пораз, и то баш на оном месту — на Сутјесци — на коме су прослављене јединице НОВЈ у току

297 Да се то тако збило 14. маја 1945, потврђено је касније кад су Дража Михаиловић и његови комаданти корпуса били ухваћени.

298 ВИИ, кут. 1255, рег. бр. 1-69/16; рег. бр. 1-70/16; рег. бр. 1-71/16; рег. бр. 1-75/16.

пете непријатељеве офанзиве пробиле вишеструке немачке обруче и одакле је свет, најзад, сазнао истину о снази и успесима Народноослободилачке војске Југославије.

Дивизија је, док је водила борбе у источној Босни и борила се за ослобођење Сарајева била импозантна снага, јер је бројала око 11.000 бораца и старешина. Била је добро наоружана. Њене бригаде су бројале од 2.800 до 3.000 бораца.

У завршним борбама у источној Босни и у борбама за ослобођење Сарајева 37. дивизија је имала доста тежак и значајан задатак. Она га је успешно извршила. Савладала је природне препреке, исцрпљивала се у дуготрајним маршевима и непрекидним борбама против вишеструко надмоћнијег непријатеља, подносила велике напоре и жртве. Она је сламала непријатељеву одбрану у насељеним местима, на утврђеним положајима и комуникацијама. Са пуно пожртвовања, истрајности и самопрегора њени борци и старешине извршавали су све постављене задатке. При свему томе показали су примерну храброст, сналажљивост и самоиницијативност.

Народ крајева кроз које су и у последњим данима рата пролазиле бригаде 37. дивизије испољавао је максимум решености и пожртвовања како би што више и боље помогао нашим јединицама да што пре униште или протерају окупатора из наше земље. Свесрдно је и масовно учествовао у свим врстама помоћи, у чишћењу путева који су били затрпани снежним падавинама, поправци путева и мостова које је непријатељ рушио у току повлачења. Људи ових ратом опустошених крајева дали су од себе и последњи залогај хлеба, огроман допринос заједничкој борби и успесима које је 37. дивизија постигла.

Такви односи између народа и његове армије и успеси у борбама непосредно су везани за целокупни партијско-политички рад у дивизији, посебно за рад партијских органа и организација. Тај рад у 37. дивизији био је утемељен на начелима као и у свим јединицама НОВЈ, реализован као и у осталим јединицама наше ослободилачке војске.

Познато је да је КПЈ, као организатор и иредводник устанка, преузела на себе историјску одговорност за стварање оружаних снага и за њихово оспособљавање да ефикасно извршавају војне и политичке задатке. »Партијска организација и политички органи били су револуционарно средство без којег се не би могли остварити такви циљеви ... Њена неоспорна водећа улога у покрету давала јој је могућност и обавезивала је да буде идејни и политички руководилац оружаних снага.«²⁹⁹

Како су партијски органи и организације извршили своје одговорне задатке у једногодишњем и свеколиком раду и борбама 37. дивизије — сведочи и извештај Дивизијског комитета КПЈ којег је Комитет упутио ЦК КТ 1. маја 1945. године.

Извештај Дивизијског комитета Централном комитету КПЈ од маја 1945. гласи:

»Централном комитету Комунистичке партије Југославије™

Драги другови

Драш другови

Пошто се наша дивизија не налази на територији националног партијског руководства, подносим вам извештај о стању и раду партијске организације за период март—април ове године.

а) Преглед партијске организације по јединицама

Назив јединице	Укупно	Радника	Селџака	Интелектуалаца	Срба	Муслимана	Хрвата	Словенца	Руса	Италијана
III бригада	476	69	357	50	406	67	3	—	—	—
IV бригада	301	26	240	35	250	49	—	1	—	1
V бригада	244	36	178	30	227	17	—	—	—	—
Артиљеријска бригада	86	28	50	8	80	4	1	1	—	—
Гарнизон	99	18	43	38	89	10	—	—	—	—
Укупно	1.206	177	868	161	1.052	147	4	2	—	1

299 Милија Стаишић: »КПЈ у изградњи оружаних снага револуције 1941—1945. год«, стр. 257, издање ВИЗ, Београд 1973. године.

300 Зборник, том IX, књ. 9, док. 135.

б) Кандидата

Назив јединице	=					3 5	К »	" о		
	>	а.	о	3	п	2	*	О		
III бригада	149	29	112	8	106	38	5	—	—	—
IV бригада	119	13	96	10	118	—	1	—	—	—
V бригада	77	4	70	3	71	6	—	—	—	—
Артиљеријска бригада	19	4	13	2	18	—	—	1	—	—
Гарнизон	19	1	16	2	16	3	—	—	—	—
Укупно	383	51	307	25	329	47	6	1	—	—

ц) СКОЈ

Назив јединице	Укупно	Радник	ср п	о н	3	Срба	с	Хрвата	л в и	Руса	Х
III бригада	526	48	463	15	372	153	1	—	—	—	—
IV бригада	717	73	621	23	594	123	—	—	—	—	—
V бригада	480	31	418	31	426	54	—	—	—	—	—
Артиљеријска бригада	95	9	88	1	94	—	—	1	—	—	—
Гарнизон	182	37	131	14	156	26	—	—	—	—	—
Укупно	2.000	198	1.718	84	1.642	356	1	1	—	—	—

Партијска организација је чврста и руководилац је читавог живота дивизије. У току последња четири месеца пред Партију су се поставили као најважнији проблеми: а) Уклонити секташтво по питању пријема у Партију, које је нарочито било изражено у нашој V бригади и б) подићи теоријски ниво партијских кадрова а нарочито наших партијских и полит. руководиоца ... У току ова 3—4 месеца прилично се успело да се у Партију приме најбољи људи, јер је то био став дивизијског комитета. Да би се подигао ниво теоретског знања на основу одлуке Партијске организације организовани су и нижи партијски курсеви !. Број кандидата је порастао... Број СКОЈ-а исто тако.

Наша дивизија, која броји 10.632 борца и руководиоца, је-сте углавном дивизија у којој преовлађују омладинци. Више

од једне трећине у дивизији је организовано. Овај проценат организованих, и ако није задовољавајући, ипак је велики корак у развоју наше дивизије.

Наша дивизија је састављена:

- а) од малог дела бораца који су ступили до 1943. године,
- б) од мобилисаних Срба из Санцака који су били у четницима или су раније дезертирали из наше војске,
- в) од прилично великог броја Муслимана из сјеничког, пазарског и тутинског среза, који су били годину-две и више у Милицији и СС дивизијама,
- г) од омладинаца који су мобилисани из Пиротског војног округа и једног дела интелектуалаца из истог округа. Више од 7.000 бораца су омладинци у дивизији...

Општи поглед

Да бисмо преваспитали борце и руководиоце на нови начин ратовања мобилисали смо за то читаву Партију. У току борби у Босни одржали смо по бригадама партијске конференције и дивизијску партијску конференцију на којима смо прорадили ово питање. По свим бригадама теку курсеви за обуку десетара и водника. На дивизијским курсевима за подофицире и командно особље чета, за последња три месеца прошло је 150 војних руководиоца...

У фронталној бици за прелаз преко Дрине и заузимање Горажда за три ноћи у почетку фебруара избачено је из строја 1.300 непријатеља док смо ми имали око 690 губитака мртвих и рањених... У току марта месеца и у почетку априла (до 5. априла) наша је дивизија ликвидирала непријатељско упориште Горажде, Вишеград, Рогатицу, Прачу, Пале, Стамболчић, Требевић, Мокро, Подроманију и Сарајево до Миљацке...

У последњим борбама које је водила дивизија на тешком терену и са недостатком исхране (због саобраћајних тешкоћа) наша се дивизија прекалила и израсла у добру ударну јединицу, спремну да извршава сваки постављени задатак...

Дивизија има три пешадијске и једну артиљеријску бригаду. Извиђачке јединице, јединице за везу и друге. Наоружање ових јединица јесте прилично добро, нарочито има приличан број аутоматског оружја. Ово оружје јесте 85% плијен од непријатеља...

При дивизији формиран су потребни одсеци. Нарочита пажња посвећена је формирању пропагандних одсека при бригадама и дивизији...

Услед жестоких борби и слабих саобраћајних услова питање нашег санитета и болнице дивизијске, која је понекад бројала по 1.500 рањених и болесних, представљало је за нашу дивизију тежак проблем. Овај проблем изгледао је за време зиме готово нерешив... Ова криза преброђена је и ми смо сачували наше рањене и болесне другове...«.

И овај извод из извештаја Дивизијског комитета говори о томе са каквим се тешкоћама, иако у завршним операцијама за ослобођење наше земље, борила Партија за спровођење своје линије. Извештај потврђује да је КПЈ заиста била авангарда радничке класе која је примила на себе историјску одговорност да поведе народне масе на устанак, да створи оружане снаге, да их оспособи идејно-политички и војнички како би могле извршити све постављене задатке у ослободилачкој борби против окупатора и свих домаћих издајника. Задаци који су стајали пред народом и његовом војском били су одговорни и тешки. Да би се они извршили, партијска организација и политички органи, као изузетан чинилац револуције, објашњавали су циљеве наше борбе, изграђивали свесног, морално чврстог народног борца.

Органи и организације КПЈ у партизанским јединицама све успехе су постигли правилним радом сваког члана КП од бораца у чети, па до команданата и политичких комесара. Ништа се није смело препустити стихији. И у таквим срединама и условима . . . »било је нужно да у оружаним снагама постоји свесна, организована и дисциплинована снага која ће непрекидно продубљивати њихов револуционарни карактер и која ће путем идејно-политичке и организаторске делатности систематски и непрекидно васпитавати морално-политички и војнички учвршћивати и јачати све војне јединице и обезбедити да се борци и старешине истрајно и одлучно боре за циљеве револуције . . . »³⁰¹

Дакле, као и у свим јединицама од почетка устанка па до краја рата и у 37. дивизији партијска организација је била окосница борбености, упорности, издржљивости и добрих односа унутар јединица 37. дивизије и њених јединица према народу територија кроз које је пролазила или је на њима водила борбе. Она се са народом стапала у једно биће . . . »Премда су јој задаци и

301 Милија Стаишић: »КПЈ у изградњи оружаних снага револуције 1941—1945«, ВИЗ Београд 1973, стр. 234—238.

услови рада били специфични, она се борила за исте друштвене интересе и циљеве за које су се борили комунисти изван оружаних снага.»³⁰²

Један од основних задатака партијске организације у 37. дивизији био је да међу борцима и старешинама развија дух другарства и међусобног поверења и да односи у јединицама буду засновани на комунистичком моралу. Однос према народу заснивао се на поштовању и љубави сваког појединца и јединице према народу који му је несебично помогао на сваком кораку. Руководиоци и команданти, као чланови Партије, за свој рад су сносили одговорност пред старијом командом и пред својом партијском организацијом. Уједињеном снагом и јединственим деловањем партијске организације и команде изграђивала се борбена моћ НОВЈ као револуционарне војске.

»Партијска организација у оружаним снагама, према улози која јој је била додељена, није била само васпитно-просветарска организација, већ првенствено борбена политичка снага, одговорна за целокупну војничку и политичку изградњу и резултате јединица.»³⁰³

Упоредо са нарастањем Народноослободилачке војске, указала се потреба за интензивнијим и ширим партијско-политичким радом, те су средином 1942. године у бригадама формиран политодели који су били велика помоћ КП. Они су заиста одиграли велику улогу у раду партијских организација 37. дивизије, јер су били десна рука Партији у јединицама и на терену, у раду са масама. Политодели су у 37. дивизији одиграли значајну улогу у учвршћењу партијске организације и побољшању квалитета политичког и културно-просветног рада. Рад политодјела био је нарочито изражен када су у 37. дивизију пристигли многи нови борци, а с њима и нови чланови Партије и СКОЈ-а.

Исто тако, значајну улогу у раду и живогу 37. дивизије одиграли су агитационо-пропагандни органи, јер политички комесари нису могли сами организовати и

302 Исто.

303 Исто.

изводити политички рад и у јединицама и у масама, на терену где су се кретале јединице. Требало је спроводити разне облике политичке, културне и просветне делатности; требало је сузбијати непријатељску пропаганду која је била жестоко уперена против НОП-а; требало је јачати везе са народом. Све је то условило стварање агитационо-пропагандног апарата, који је растао заједно са растом јединица. Такав апарат имала је 37. дивизија који јој је у пуној мери помагао да идејни рад у тако великој јединици (око 11.000 људи) буде успешан.

Разуме се, партијски органи и организације у 37. дивизији учинили су много да јединице дивизије буду носиоци братства и јединства међу нашим народима и народностима. При томе су коришћени разни облици рада: конференције, разговори, културно-забавне приредбе, забавне вечери са омладином. Значајну улогу у томе имали су бригадни и дивизијски билтени.

Дивизијски лист »Освит«, број 1 из априла 1945. био је посвећен погинулим друговима — команданту Владимиру Кнежевићу Волоћи и заменику политичког комесара З. бригаде Рифату Бурџовићу Трши. Уводни чланак носио је наслов: »Нашим народним херојима Тршу и Волоћи«. Садржај овог броја био је: »Наша дивизија кроз борбу и на раду«, »Нови задаци«, »Пета бригада — најмлађа бригада 37. дивизије«, »Питање Истре и Словеначког приморја« (где се говори о скором ослобођењу тих крајева); »Наша артиљерија«, »Борба на Вишеграду«, »Освједочено братство«, »Пироћанци« (реч је о новим друговима из пиротског војног округа); »Као да је нешто обично« (кариатура на којој се види како партизани спроводе заробљене фашисте); »Успеси наших пионира«, »Броба 'хоџи'«, »А 'шарцу', зар немоу нећете да честитате« (реч је о отетом »шарцу« од Немаца); »6 бомби — 6 Немаца« (напис о убаченим бомбама у немачке бункере); »Мост код Горажда« (о направљеном мосту на Дрини); »Последњи усташки злочини у Сарајеву«, »Наши у Сарајеву«, »Остварене наде«, »Тешко је онима који се буде« (превод са руског језика — прештампано из листа »20. октобар«); »У пар-

тизанској болници»; »Палом другу« (песма); »Живко Цуверовић« (осврт на живот и рад тог хероја); »Данило Јауковић — народни херој«; »Доиси из наших крајева« (кажњавање ратних злочинаца); »Једна свечана сахрана«; »Стигли су први трактори«; »Из санитетске службе«; »Сарађујемо у нашој штампи« (уредништво).

Чланови КПЈ у дивизији помагали су народу при конституисању органа народне власти у местима кроз која је дивизија пролазила.

*МИЛЕ ЈОВИЧЕВИЋ, први
политички комесар дивизије*

Према свим показатељима, 37. дивизија је потврдила своје војничке и партијско-политичке вредности. Посебну заслугу за то имају они другови који су у дивизију стигли као искусни политички радници. Један од њих је и први политички комесар дивизије Миле Јовичевић који је и међу борцима и међу народним масама стекао симпатије као изузетан човек, борац и руководицац.

Борбени пут 37. дивизије могао би се, начелно узевши, омеђити: планином Јелицом, Сјеницом, Жабљаком, Сарајевом и Ужицом. Међутим, то ни приближно не би била дужина ратног пута дивизије, јер су њене јединице неколико пута прелазиле преко Лима, Увца и Дрине. Дивизија је најчешће дејствовала на широком фронту какав је био онај од Ужица и Пожеге до Сјенице, Пљеваља и Горажда или онај од Вишеграда до Горажда за време форсирања Дрине и напредовања ка Сарајеву.

Дивизија је дала значајан допринос народноослободилачкој борби и социјалистичкој револуцији у Југославији. У њеним редовима заједно су се борили Срби, Црногорци, Муслимани, Хрвати и припадници свих других народа и народности. Хиљаде младих бораца и руководилаца дивизије стицали су војна и политичка знања и искуства. У њеним редовима у време рата борило се око 12.000 радника, сељака, студената, од којих су 800 погинули и око 900 рањени.

Дивизија је нанела непријатељу велике губитке. Овде смо се готово искључиво служили нашим изворима који говоре о губицима које је 37. дивизија нанела непријатељу. Ово због тога што нам други извори нису били доступни. Оно мало непријатељевих извора којима смо се служили већ на први поглед изазивају сумњу, јер преувеличавају наше губитке, а умањују своје. Разуме се, и ови подаци које смо, према нашим изворима, изнели, подлежу преиспитивању и не сматрамо их коначним. Управо због свега тога овде и не износимо сумарне показатеље о губицима које је 37. дивизија нанела непријатељу. То остављамо неком будућем истраживачу.

Без претеривања можемо рећи да је 37. дивизија извршила неколико заиста значајних задатака, од оног на раскрсници путева на размеђу између Санцака, југозападне Србије и североисточног дела Црне Горе до борби за ослобођење источне Босне и града Сарајева.

Када су у току јуна 1945. године завршиле и свој последњи ратни задатак — чишћење Зеленгоре и Романије од група разбијене четничке групације — бри-

гаде 37. дивизије су пошле на просторију Новог Пазара, Рашке, Чачка, Ужица, у мирнодопски живот. Ту су преформирале и организовале мирнодопску обуку.

Остали су незаборавни тренуци радости бораца и старешина 37. дивизије када су истерани последњи окупаторови војници из Санцака, где је никла 37. дивизија, Сарајева и целе наше земље.

И за борце и за руководиоце 37. дивизије, као уосталом и за ратнике наших осталих одреда, бригада и дивизија, главна водиља и инспирација у свим јуначким подвизима биле су идеје Комунистичке партије и друга Тита. Припадници 37. дивизије били су Титови војници. Следиће његово велико дело док је живота у њима. Младим генерацијама, пак, остављају примере одрицања и јунаштва, примере како се часно бори и умире за слободу, за све оно што социјалистичка, несврстана, Титова Југославија данас јесте.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

А) Извори:

1. Архивска грађа Војноисторијског института;
 2. Документа публикована у зборницима о народноослободилачком рату југословенских народа, издање ВИИ Београд, томови I, књ. 11, 12, 13, 14, 15, 16; том II, књ. 10, 11 и 9; том III, књ. 5, 6, 7, 8, 9 и 10; том IV, књ. 20, 21, 25, 30, 32, 33; том IX, књ. 5, 9;
- Ратни дневници: Операцијски дневници: 3. пролетерске бригаде, 4. санџачке ударне бригаде, 5. санџачке ударне бригаде, 37. ударис дивизије; Архив ВИИ;
 - Ратни дневник Љубодрага Бурића, Архив ВИИ;
 - Ратни дневник Милутина Мораче, ВИИ;
 - Ратни дневник немачког мајора Бсма, ВИИ;
 - Архивска грађа непријатељских (немачких, четничких, усташких и других) јединица која се чува у Архиву ВИИ.

Б) Литература:

- Хронологија ослободилачке борбе народа Југославије 1941—1945, ВИИ, Београд 1964;
- Војна енциклопедија, Редакција војне енциклопедије, Београд 1960, 1964, 1965;
- Народноослободилачки рат народа Југославије 1941—1945, књ. 1 и 2, ВИИ, Београд, 1957, 1965;
- Завршне операције за ослобођење Југославије, издање ВИИ, Београд;
- Радован Вукановић: »Ратни пут 3. дивизије«, ВИИ Београд, 1970;
- Милија Станишић: »КПЈ у изградњи оружаних снага револуције 1941—1945. година«, издање Војноиздавачког завода, Београд, 1973;
- Мирко Нуковић: »Сапак у НОР-у«, Нолит — Просвета, 1964, Београд;

- Зборник сећања 8. црногорске бригаде, издање ВИЗ, Београд, 1978;
- Жарко Видовић: »Трећа пролетерска бригада«, ВИЗ, Београд 1972;
- Зборник сећања 3. пролетерске санџачке бригаде, издање ВИЗ, Београд 1970;
- Владимир Дедијер: »Јосип Броз Тито (прилози за биографију)«, Култура 1955, Београд;
- Срећко Милошевић: »Пријепољска битка«, Нолит 1954, Београд;
- Енциклопедија Југославије, ЈТексикографски завод Загреб, 1955—1958;
- Херцеговина у НОБ, Војно дело, Београд 1961;
- Србија у рату и револуцији 1941—1945, издање Српске књижевне задруге, Београд 1976. године;
- Консултовања бораца из јединица које су биле у саставу 37. дивизије;
- Лична сећања аутора, јер је сво време учествовао у борбама 3. и 4. бригаде и 37. дивизије.

С А Д Р Ж А Ј

	Страна
УВОД	9
Плима и осека устанка	13
Слободна нововарошка територија	23
Блокада Пљеваља	33
Даноноћне исцрпљујуће борбе на тремећи Србије, Босне и Црне Горе	42
Формирање 3. пролетерске (санџачке) бригаде	48
Четничко дивљање након одласка 3. бригаде из Санџака	59
Формирање 4. санџачке бригаде уочи пријеполске тра- гедије	64
ФОРМИРАЊЕ 37. УДАРНЕ ДИВИЗИЈЕ	84
Први задаци дивизије	88
Одбрана слободне територије у Санџаку и Црној Гори 1944.	96
Противнапади дивизије	103
Сабијање непријатеља у уска подручја градова	120
Маневар ка Прибоју и Рудом	132
Маневрисање преко Лима	143
ОД ИВАЊИЦЕ ДО ГОРАЖДА	171
БОРБЕ ЗА КОНАЧНО ОСЛОБОБЕЊЕ САНЦАКА	188
Борбе са 21. немачким корпусом	204
ДЕЈСТВА ДИВИЗИЈЕ У ИСТОЧНОЈ БОСНИ	220
Форсирање Дрине	228
ОД ВИШЕГРАДА КА РОМАНИЈИ	238
УЧЕШЋЕ 37. ДИВИЗИЈЕ У ОСЛОБОБЕЊУ САРАЈЕВА	245
На реду је Сарајево	246
РАЗБИЈАЊЕ ГЛАВНЕ ЧЕТНИЧКЕ ГРУПАЦИЈЕ	258
ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА	279